LUND UNIVERSITY

Vetenskapssocieteten i Lund. Årsbok 1999-2000

Molnár, Valéria; Paulsson, Göte; Grönvall, Anders; Andersson, Greger

2000

Document Version:
Förlagets slutgiltiga version

Link to publication

Citation for published version (APA):
Molnár, V., Paulsson, G., Grönvall, A., & Andersson, G. (Red.) (2000). *Vetenskapssocieteten i Lund. Årsbok 1999-2000*. (Årsbok). Vetenskapssocieteten i Lund.

Total number of authors:
4

General rights
Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.
• Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
• You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
• You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: https://creativecommons.org/licenses/

Take down policy
If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

ÅRSBOK

1999–2000

VETENSKAPSSOCIETETEN I LUND

Vetenskapssocieteten i Lund

Årsbok 1999–2000

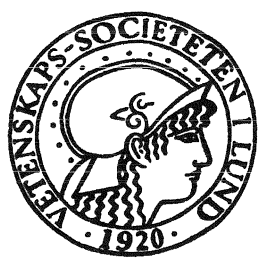

Redaktion: Valéria Molnár, Göte Paulsson, Anders Grönvall, Greger Andersson

Formgivning: Stilbildarna i Malmö, Frederic Täckström

ISBN 91-973773-1-7
ISSN 0349-053X

Tryck: Bjärnums tryckeri, Bjärnum 2000

Innehåll

Artiklar

Katarina Friberg
How to bake a fruit loaf 5

Bengt Jangfeldt
Sverige, svenskarna och S:t Petersburg 29

Matti Klinge
Topelius i Lund 1868 41

Erland Lagerroth
Lever vi i ett plattland? 51

Ulla-Britta Lagerroth
Selma Lagerlöf och teatern 93

Liv Nilsson
"Av jord är du kommen" 115

Eva Nilsson Nylander
Scripta manent!? 127

Rouzbeh Parsi
Om järnnävar, turbaner och hetsiga pennor 143

Minnesord

Gustav Korlén
Torsten Dahlberg 161

Sten Hidal
Tryggve Kronholm 164

Vetenskapssocieteten i Lund

Matrikel 169

Skriftförteckning 183

Artikelförfattare 189

Katarina Friberg

How to bake a fruit loaf

Reflections on co-operators' economic practice and ideas in a consumer co-operative context

AT A TUESDAY EVENING in late November 1866, the elected committee members of the Newcastle upon Tyne Co-operative Society met at 56 Newgate Street in Newcastle where the central store and office were situated. The Committee always held their meetings on Tuesday evenings at the central store. The usual business of accepting or disqualifying persons that had applied for membership, discussing problems concerning the different departments and employees went by. The last matter on the agenda was that of the arrangements that needed to be made before the soiree in the end of December. In the following discussion the assembled men, for there were not yet any women on the Committee, give proof of their knowledge of how to bake a fruit loaf but also of their ability to delegate that job.[1] They had a discussion about the fruit loaf for the soiree and Mr Watt suggests that Mrs Watt do it. When you read the following quotes keep in mind that the Committee of a co-operative society – later to be referred to as the Board – in effect had the same managing position that a board in any company has but in the early days they had to execute most things themselves as well. What was on the agenda of the Committee/the Board was central in the affairs of the society.

> It was then agreed that the Fruit loaf should be made as follows 12 Stones Flour, 42lbs Butter, 48lbs currants, 48lbs Raisins, 48lbs brown Sugar, 3lbs Carbon Soda 3lbs Yeast, 3lbs Lpeel [probably Lemon Peel] + 3lbs Spices – to be divided in 6 parts amongst the following ladies to bake: Mrs Watt, Mrs Proctor, Mrs Sewel, Mrs Kollingworth, Mrs Bulman and Mrs Miller [most of them the committeemen's wives].[2]

At an adjoining meeting on Saturday evening 8 December 1866, the Committee discussed what more was to be had at the soiree and who was going to bake it. They decided on Seed Cakes, Tea Cakes, Girdle Cakes, Beans and Plain Bread. The ladies that were to bake these were to go to the Store for ingredients. Additionally:

> Mr Watt was empowered to contract for 8 gallons of Milk and Cream. It was agreed that each committeeman should attend to the arrangements of a table each and that Messrs McKendrick and Steele + the Secretary should make such arrangements on the evening of the soiree as was necessary.[3]

The example above is meant to illustrate that economy in a co-operative context is to be regarded as management, that is a practice. The practice in a single consumer co-operative society used to demonstrate very well that economy was not just what turned up on the balance sheet but everything that went on within the framework of the society also stretching out into or stretching in from the households that were members.[4] The soiree was one of the joint activities of the members of the Newcastle upon Tyne Co-operative Society and during the second half of the nineteenth century and a bit into the twentieth century a majority of the members would turn up for events like these. However it was the day-to-day practice of "shopping at the store", an expression that later on turns into "shopping at the co-op", that placed the members and members to be in the consumer co-operative context. In his comprehensive study of co-operative culture Peter Gurney makes the point that "...shopping at, and becoming a member of, the store was the most important point of entry to the movement culture./.../...the practice, ritual and symbolism of co-operative trading constituted co-operative culture in a fundamental sense."[5] The practice of shopping involved the consumer in an active relationship with other members and the co-operative society as a collective organisation when it came to matters of the wallet, the management of the household and the role of being a citizen. Some members became so used to this praxis that they had troubles shopping anywhere else. Mrs. Layton's story of her membership in a co-operative society and a branch of the Womens' Co-operative Guild give us an account of that sense of awkwardness.

> I had got so used to the Co-operative method of trading that when my Society failed I felt like a fish out of water. When another Society was started in Willesden, I joined it at once, and a Woman's Co-operative Guild Branch was soon opened also, and I was elected President.[6]

It is that practice of becoming a member of the co-op and to a certain extent the practice that made people stay members that this article will deal with. However this practice or praxis, if we regard it as a practice connected with certain ideas of values and principles, needs to be put into a context. I have chosen to account for a theoretical or should I say subject-orientated context first by discussing economy as a verb as opposed to a noun. The consumer co-operative practice will then be placed in a historical context namely within

the framework of my two research areas Malmö in the south of Sweden and Newcastle upon Tyne (from now on Newcastle) in the north east of England. My intention is to demonstrate what kind of new questions can be addressed using a comparative method where none of the cases serve as base. That is to say it is the development of consumer co-operation in Malmö just as much as the one in Newcastle that is of interest and it is the active process of "Malmö raises questions about Newcastle and vice versa" that guides the study.

Returning to the statement that the consumer co-operative concept of economy is that of practice is it relevant to discuss what kind of practice it was and in some cases still is? Can such a practice be defined? If so, should it be defined?

Defining a practice is difficult

To define something often means reducing it. After some years of studying co-operative praxis – that is the interaction between ideas and practice – I find that the negative definitions saying what co-operation is not, dominates. Co-operation is placed in between or made a hybrid of two well-defined extremes; market economy and planned economy. The yearbook of Föreningen Kooperativa Studier 1999 illustrates this dilemma. The title of the yearbook is *Mellan stat och marknad – ett sekel av kooperation* (Between the State and the Market – a century of co-operation).[7] Judging by the contents of the essays in this book I would suggest the title *Co-operation within the market and at times in co-operation with the State*. Otherwise consumer co-operators (from now on co-operators unless any other kind of co-operation is dealt with) find themselves in a no-mans land and co-operation as a practice and idea has no effect outside this no-mans land, which it has had and still has. Perhaps the negative definitions serve the purpose of not reducing co-operative ideas and practices, as stricter definitions tend to do, but at the same time they make co-operative ideas and practices somewhat invisible in saying what they are not and not what they are. That is because those kind of negative definitions or explanations do not disturb the polarised view something that co-operation in praxis has done, not eliminated but questioned and therefore disturbed. A positive definition of co-operation, that is saying what it is and emphasising that economy in a co-operative context is a verb and not a noun might reshuffle the cards and give co-operators and researchers in the subject a new deal.

Co-operation a practice – economy as a verb

Researchers that have studied co-operative ventures and organisations disagree as to if it is an ideology or a somewhat loosely formed conglomeration of ideas that make out the co-operative tradition of ideas. One reason why there have been few proclamations as in manifests of co-operation probably has to do with a conviction among most co-operators that religious and political affiliation should not stop people from solving their everyday problems and eventually creating a more equitable and just economic order.[8] For instance the Swedish Co-operative Union formed in 1899 did not formulate and agree on any particular program saying what co-operation meant until the middle of the 1970's.[9] The manifold of ideas and visions ascribed to the co-operative context, ideas and vision that cannot easily be placed in a particular political sphere, makes it troublesome to say what co-operation is. The reason why co-operators did not always put their thoughts down on paper or held any elaborate speeches of what their goals were can be understood first when co-operation is recognised as a praxis and not as a particular political or religious ideology. Co-operators in the industrial society strove to change the economic order of that society but in the co-operative context economy is not the name of a special sector. Economy is management, a verb and therefore it is part of and used in all situations of our daily lives. The fact that co-operation have been used by groups with different political and religious beliefs and that people with these different beliefs also have been able to join the same co-operative society at least in theory strengthens the assumption that co-operation is a method. A recent anthology on co-operation in Europe, North America and Japan from mid nineteenth century until the end of the twentieth century demonstrate what different results and ideas have come out of the practice of co-operation.[10] Moreover the Rochdale Pioneers, the founding members of the most well known co-operative society in the world formed in 1844, wrote more of a management guide than a manifest when they put their rules on paper. So it ought to be more just to study how co-operation worked/works then to say what it was/is.

Co-operation and especially consumer co-operation also overrides the gap between the private economy of the household and that of the co-operative business. It was through the perspective of political economy, that promoters of the split between the private economy and that of business managed to turn abstract ideas of an economic order into a very concrete form, namely that of the joint-stock company. However legal reforms in the middle of the nineteenth century did not only give joint-stock companies a stricter form with a boundary between private and business capital they also provided co-operati-

ve societies with a legal framework. When comparing Swedish and British co-operative law one finds that they have different legal roots. The first Swedish co-operative law (föreningslag) from 1895 is a working of the Joint-stock Company Act from 1848. The changes that have been made over the years reflect the close link with the law regarding joint-stock companies. It was more or less of a balance act for Swedish co-operative societies during the second half of the nineteenth century trying to keep a co-operative identity and at the same time fit the legal framework. Co-operatives are companies, but they are co-operative companies and not joint-stock companies. In Britain the situation was somewhat different. In the end of the eighteenth century and in the beginning of the nineteenth self-help organisations in the shape of friendly societies were prospering. The early industrialisation in factory towns on the countryside and in the emerging industrial cities in Britain and no sorts of social security nets for people moving to those towns and cities but with the experience of the social framework from the guilds resulted in these kinds of societies. In 1793 an act for "encouragement and relief of Friendly Societies" was passed and it was within that legal framework that co-operative societies were put in 1834.[11] A good example is that of the Rochdale Pioneers, their first rules followed the model of a Friendly Society in Manchester called the Manchester Rational Sick and Burial Society.[12] If co-operative societies benefited from the legal framework they were provided with is debatable. The advantage of limited liability was clear but co-operatives were strange birds in the corridors of Whitehall and the Riksdag of Sweden and the distinguishing features of co-operation were not recognised when the laws were written. In recurrent government commissions dealing with co-operative questions, the matter of co-operative law has been a troublesome question. British and Swedish co-operative legislation, despite different roots both fail to correspond with co-operative principles and therefore makes co-operative governance difficult. That was the situation in 1834, when co-operative societies in Britain were given their first legal framework, that was the situation in 1895 in Sweden when the first act regarding co-operative societies was passed and that is still the situation.[13]

We can conclude that the legal framework has not always been of good assistance for the co-operative societies if their aim have been to keep a co-operative identity by making words and deeds correspond. But the inability in demonstrating the connection between rhetoric and practice can not only be blamed on external circumstances. Since co-operation is not a dogma and since it is best taught through practice co-operators have had difficulties in finding an adequate vocabulary as well as a grammar when it comes down to giving

an account for their kind of business. Being a company, bookkeeping naturally became a way of expressing the state of the business. However everything that a co-operative business/society comprise can not be accounted for by double-entry bookkeeping. Additionally the illusionary image of balance that an account must show forms a worldview where equilibrium is norm, a norm that may correspond with pure armchair speculations in economy but not with economy as a practice including almost all sorts of human activities.[14]

Changing scenery and context – the comparative method

In many academic historic studies co-operation and particularly consumer co-operation has suffered the consequences of becoming a mere indicator of workers' financial and cultural status or of the relationship between a benevolent and reform positive middle-class and ambitious workers. Moreover, the gender perspective has labelled the consumer co-operative society as yet another institution that reproduced the different roles of men and women and that gave men the formal power. Although historical research with a gender perspective that includes the wider consumer co-operative context meaning such institutions as the Women's Co-operative Guild, have recognised the empowerment of women that came with guild membership.[15] Studies like these tell us very little about the economic practice and ideas of co-operators. My interest in and focus on the economic practice and ideas and on *how* co-operation works had probably not aroused if the study had not been the comparative study it is. The comparative method of "Malmö raises questions about Newcastle and vice versa" and the injection of ideas gained through British studies on co-operation have made me question the contexts where within consumer co-operation has been placed by Swedish researchers and to a certain extent also British researchers.

The comparative method I apply have been worked out by Natasha Vall in her study of the development of the industrial economy and the strategies taken by local government in Newcastle and Malmö respectively. The two central questions in her work is: "[I]s the comparative approach, especially equipped to understand both the essential and the particular features of more than one historical case? If so, does this approach have wider implications for understanding the historical method?" All in all the comparison has allowed her to verify as well as question certain assumptions as to the development of the industrial economy in the two cities. The study of the different roles given to and taken by local government in the two cities amply demonstrates how much further a comparison can take a historical study discussing essential

questions that can be applied to any case study still not losing sight of what is particular in Newcastle and Malmö.[16]

Looking at a co-operative context using the method of "Malmö raises questions about Newcastle and vice versa" does generate a lot of questions. The trick is to know when to stop, how to deal with the questions and how to make history of it. However this kind of comparative method with its point of departure in the local context also provide the researcher with arguments to question presumed patterns of how to tell the history of co-operation and in my case the history of consumer co-operation in Sweden and Britain respectively. The breakaway from the national perspective opens up an opportunity to tell the story in a different way. Although one is soon to find out why so many studies use a national perspective namely most local information changeable into figures have been added up and make out a national account. So far the few historical studies on consumer co-operation in Sweden and the lack of consumer co-operation altogether in local histories of Skåne and Malmö has made it necessary for me to successively move the point of departure further and further back in time.[17] In the few Swedish works that do deal with consumer co-operation the national perspective dominates. With such a perspective one tends to miss the role that the singular societies played in the members life and is more inclined to state the part that the co-operative movement played in the context of the wider labour movement or as a retailer/wholesaler/producer in the business life.[18] A national perspective promotes a movement context, and questions regarding origin and the development of a social movement, in this case the Co-operative Movement. In such a context it might be tricky to see that consumer co-operative societies at the same time are agents in the market. If a consumer co-operative society and business as a phenomenon and organisation is to be understood it is important to see that it is both a society *and* a business. To create a history indicating that consumer co-operatives started as societies and then developed more and more into business companies generates the image of that there once was a golden age of democracy and since the goals formulated in the early days have not been fulfilled the present societies/businesses fall from grace. Sun-Joon Hwang's dissertation is in this way an example of a rise and fall history. The title *Folkrörelse eller affärsföretag. Den svenska konsumentkooperationen 1945–1990* (Popular movement or company. The Swedish Consumer Co-operation 1945–1990) is deceiving. Deceiving because it excludes co-operative business management as a form per se and only recognise the business side of co-operation when the national society Kooperativa Förbundet in the 1960's and more so in the 1970's was criticised for not demonstrating the co-operative principles in

their business management. That does not mean that the continence of Hwang's study is deceptive but the framework of his story is. Hwang is a political scientist so in the case of his study the pre 1945 history is somewhat sketchy. When we look at historical studies we find the opposite. If one is to exaggerate a bit one can say the after 1945 everything either gets worse – fewer members gets involved in the activities of the societies, the leading position in business as in education is gradually lost etc. – or better and better – efficiency and rationalisation, prosperity and expansion. In most cases these images are predictions and not the result of actual studies, most historians never go beyond the WW2 boarder. It is my intention to do that. This is not to say that things have not changed. The critique of centralisation and in some sense rationalisation reflects these changes. My critique against the rise and fall way of writing history is more concerned with the unrealistic image of a golden past, with enthusiastic and altruistic members enduring hardship but still managing to form societies. That is not to say that members were not more involved in the activities of the societies before but to explain that by saying that it came down to pure enthusiasm and altruism is not of help. One of my hypotheses is that perhaps the narratives of the jubilee histories and some "rise and fall" studies do not facilitate the understanding of the practice of co-operation, locking it in an evolutionary trap where a real co-operator is either like the pioneers or the ideal never realised. In short one can say that by using the comparative method of "Malmö raises..." and then additionally having a local perspective I have come to change my apprehension of where co-operation take place and what it means to be a co-operator. I have set out to write the history of *how* consumer co-operation worked in Malmö and Newcastle respectively.

Members' and society's praxis intertwine

Instead of asking what the co-operative societies or the co-operative movement as it may be did for the wider labour movement I ask what did the co-operative retail societies mean to their members? Why did people join a co-operative retail society? Why did they stay members? When answering these questions we will look at the members' social economic circumstances. But the most interesting part of this social economic account can not be derived from the figures we find in the statistical material. That interesting part is the x in the equation, the missing information, namely the praxis. Adding incomes and subtracting expenses gives us an indication of whether these households were poor, comfortable or well-to-do but it tells us nothing about how

these different economic and social circumstances were managed. The best indicator of a well-developed strategy of management would be an example where the working gave a deficit but other sources indicate that the household still managed and survived. Unfortunately we do not have such detailed information about individual household's budgets in Malmö and Newcastle. To overcome that difficulty we turn to a study of a couple of individual households in Lambert, London in the beginning of the twentieth century. Since that study includes interviews combined with an accurate account of the households' budgets we can get a grip of the x, the praxis. The study of the Lambert households tells us about what the wives, the household managers, did to overcome financial difficulties. From these accounts we can also learn to understand what their options were, what they thought their options were and what they made out of them. *The point is to derive a low-level theory out of the Lambert study to use as a tool when discussing the somewhat less informative material form the two case studies.*

Being a member of a co-operative retail society meant and means different things for different members. However in this article the spectrum of reasons for joining, staying and getting more involved can not be accounted for. Only the initial stage of joining and to a certain extent why members stayed members in the early days of consumer co-operation can be dealt with. The final piece following the account and discussion of the Lambert study is meant to show how an institutionalisation of a prevailing practice and the development of such a practice can have been a strong reason to why people joined and stayed members. A discussion on how member's and society's praxis intertwined will hopefully demonstrate that co-operative societies are constituted when securing and supporting a successful prevailing practice of managing. Though that does not mean that the societies and later on the district and national organisations did not strive to change the members' practice. Just as the co-operatives together with the emerging multiples developed the retail trade in changing the outlook and organisation of the stores and improving the distribution system, the co-operatives, in particular through their educational activities, became a promoter for a particular way of managing the household. In fact the very first thing that caught my attention when I started to study consumer co-operation was the benevolent but perhaps a bit pretentious sets of courses in household management and the setting up of a household budget. Peder Aléx has made a study of Kooperativa Förbundet (KF) as an organisation facilitating these kinds of courses and urging consumers to become rational consumers.[19] Aléx's study is most interesting but one is only informed as to what KF found important to educate their members in and I cannot

help wondering how were these courses or rather the knowledge they meant to mediate and create received? My comparative study offers both advantages and problems in finding out about the ways in which co-operative ideas of how to manage a business as well as a household corresponded or clinched with the logic of the member household manager's namely that of making ends meet.

So let us have a look at the members social and economic circumstances, and then on the study of the households in Lambert, and see if we can make something out of what was the logic of the household managers.

The cost of living

To understand and then explain how consumer co-operation came into and made a difference in the day-to-day practice of those who joined Newcastle upon Tyne Co-operative Society and Kooperativa Föreningen Solidar it is necessary to get into household managers' logic of making ends meet at the time when these societies were formed and from thereon. An examination of requests for withdrawal from Solidar mainly from the second half of the 1920's reveal that some members thought of their membership as a household membership. Some women did not seem to care that it was their husband's signature on the share certificate (andelsbevis). They regarded themselves as much as a member as their husbands. Out of 213 requests for withdrawal 135 is signed by men, 70 is signed by women, most of them wives, 7 signed by both husband and wife and one request for withdrawal is from a company. The requests signed by both husband and wife are the most obvious indicators of them perceiving their membership as a household membership but in some of the other requests the reasons mentioned for withdrawing their money and membership reveals such a comprehension as well.[20] Looking at the British context we find that in a marketing survey from 1951 the answers indicated that the members perceived their membership as a household membership. That is to say they said they were members when asked but after a couple of question it became clear that is was another household member's signature on the share certificate.[21] Additionally the co-operative society promoted themselves as protectors of their member households' interests and if we look to the development of co-operative theory the household is placed in focus.[22] This tells us that we must look closer at the social and economic circumstances of the households and the decisionmaking within the same when we want to find out about questions regarding membership in a co-operative retail society.

The sources left tell us very little about the members of the two societies studied. If the membership ledgers had been kept, or if all the requests for withdrawal had been as informative as some of those that I have found among miscellaneous papers in Solidar's archive, we would have been able to get a more comprehensive picture of the members' background. Nevertheless, the existing material can give us some information of their social-economic circumstances. The founders of the Mechanics' Industrial Co-operative Society in Newcastle upon Tyne, as it was called during the first eight years, are stated to have been fitters. In the first account from 1886 of the founding of the society in 1860 it is said that the founding members had been part of a group at the Elswick Ordinance Works that had bought in bulk and sold among themselves.[23] The Society's first branch store was opened in Scotswood Road on the request of the members.[24] Scotswood Road is situated right above Elswick and goes through the West End of Newcastle. The members who insisted on a branch in Scotswood Road claimed they wanted a branch in their locality, so obviously they lived nearby. Furthermore, the first organised campaign to get members, authorised by the Committee/Board of the society, was aimed towards the workers in the Messrs Hawthorn's, Stevenson's and Armstrong's Works, that were situated in Elswick.[25]

What did the management situation look like for families living in the Scotswood area and Elswick area? The wages for shipbuilding workers naturally varied depending upon their skills. Unfortunately I have not been able to find any information on the situation in 1860 when the Newcastle Co-operative Society was formed. However David Dougan states that even though shipbuilding workers lagged behind the national average when it came to wage increases, they had started from a higher starting point. In both 1886 and 1906 engineering and shipyard workers were the second highest paid in the country. Platers, riveters and caulkers on piecework earned the highest wages among the shipbuilders. In 1906 Caulkers on the Tyne, Wear or Tee averaged 54s 8d, riveters 55s 7d and platers between 7s 3d [probably a misprint and it should be 77s] and 82s. Nevertheless one fifth of the men in the shipyards received less than 25s a week in 1906. This was less than some of the skilled men were receiving in the 1850s when 6s or more a day was by no means an uncommon wage.[26] From this we learn that skilled men in the shipping industry in the middle of the nineteenth century earned 42s a week and then non-skilled men must have earned less then 20s a week, that is a pound since they earned less then 25s a week in 1906. If we are to find out about the cost of living we have to include the cost of rent, rates, food, coal, gas and clothes. Before 1870 a majority of workers and their families lived in the centre of the

city under most difficult circumstances, the average age at death in Newcastle in 1866 was 24. Houses had been built outside the crowded city centre but few that workers could afford. In other words rents were high. However between 1863 and 1883 the workforce at Messrs Hawthorn's, Stevenson's and Armstrong's Works rose from 6 000 to nearly 20 000. Soon enough purpose-built housing for the workers at these works had to be built. This dramatically changed the Scotswood and Elswick area. So it was only in the last quarter of the nineteenth century that larger sections of the working classes could pay for the cost of relatively good housing.[27] Coal was not that expensive if one compare with the cost of coal in cities not surrounded by coalfields as Newcastle was.[28] As for retail prices we have to settle with an overview of the prise situation in Britain in the middle of the nineteenth century. With an overview perspective of some 800 years David Hackett Fischer states that the period between 1820–1896 can be called The Victorian Equilibrium. Prices in Britain fell sharply from 1813 to the early 1820's then fluctuated within a fixed range for more than fifty years. They fell again during the depression of 1873 but stabilised once more until nearly the end of the nineteenth century.[29] In the 800 year perspective the so called fluctuations may be used as indicators of events of historic importance, that is the way Hackett Fischer uses them. In the lives of those who lived during The Victoria Equilibrium, these fluctuations may or may not have meant hardship depending upon their wage at the time but also other factors regarding the retail trade as for instance distributions. Before the railways were steadily used as transport means for food and commodities sold by retail there could not be a drastic rise in consumption and the stores could not offer a wide variety of goods. To transport other goods than minerals became profitable first during the 1840's when the practice expanded and people in inland towns and cities were for instance able to by fresh fish from the sea for the first time.[30] Turning to an overview study like Hackett Fischer's we find that in the long term perspective the successive rise in wages during the nineteenth century in combination with a relative equilibrium improved the situation of a majority of workers' households.[31] But including other circumstances such as distribution, provision of good housing and the health aspects that I have not accounted for in this article, together with the poor conditions indicated by the low average age at death in 1866, we find that things did not change for the better until several improvements were at hand. Relatively better that is since maintenance were raised at the same time that the industrial cities turned into liveable places. However looking at the workers' household situation at the time when Newcastle Co-operative Society was formed one has to say that the situation for the house-

hold managers must have been strained even if the breadwinner was a skilled man earning 42s a week. *The wife had to apply the logic of making ends meet.*

We turn next to look at Solidar and try to find out the social and economic circumstances of those who founded and those who then joined the society and see if we can find a similar pattern or a different scenario. Solidar was not founded by a group of consumers joining their forces in a bulk buy. Solidar was a combined producer and consumer co-operative initiated by bakers. On the first board there were three professionals, that is bakers and two laymen. The first three years of its existence were troublesome because of competition, there were already five bakery societies in Malmö and because of lack of capital to rent suitable localities for the bakery. However in conjunction with the big national strike in 1909 Solidar gained an advantage as the strike committee in Malmö decided that Solidar were to provide the striking workers with bread and this would be paid for with means from the strike funds.[32] Despite this push in times of troubles Solidar was not a society founded in the context of scarcity. Just as most co-operative societies not formed with the immediate economic assistance and support of some benevolent patron Solidar was a society formed in a city where there was a demand to be satisfied and in effect enhanced.[33] Since there were already five bakery societies in Malmö in 1907 it was agreed upon that Solidar would bake and sell white bread, buns and pastry since all the other only sold plain bread. The earliest inventory from 1910 of ingredients used for baking bread also indicate that Solidar baked a variation of white breads. Even though Solidar eventually included plain bread in their assortment the fact that they initially started out to meet the demand of white bread does indicate something about the social and economical circumstances of the prospective members.[34] The professional background of the members varied. Some of the requests of withdrawals reveal the profession of the member asking for withdrawal. Although these requests are dated from 1922–1928 some of the members indicate that they have been members for a long time. Here follows an enumeration of the profession stated in the requests of withdrawals:

> Painter (Målare), worker in a Bakery (Bageriarbetare), Restaurant keeper (Källarmästare), two Lengthmen (Banvakt), Wives (Fruar), someone working at the Store Inventory Office of the State Railway Company (Förrådsintendentkontoret Statens Järnvägar), Railway Station man (Stationskarl), worker in a Storage (Lagerarbetare), worker in a Corn Mill (Kvarnarbetare), Guard (Dagvakt), worker in a Sugar Factory (Sockerfabriksarbetare), Post-office Clerk (Postexpeditör), Founder Master (Gjutmästare), Machine worker (Maskinarbetare), Stucco worker (Stuckatör), Indoor Market Salesman (Försälja-

re från stånd Södra Saluhallen), Fitter (Montör), Travelling Salesman (Handelsresande), Saleswoman with her own shop (Handelsidkerska). Some of them put the title Shareholder (Andelsägare) under their name.[35]

As for the economic and social conditions of these members in the first ten-year period it is difficult to say something definitive. The only data we have is the statistical information on wages, rents and retail prices in Malmö. This kind of statistical material can be studied from 1910 and onwards. From statistics on the collective wage agreement of the workers that were organised in trade unions we find that most organised workers in industries earn between 25 kr and 27 kr a week. Regarding it as a scale we find printers with an income of up to 37 kr and 50 öre a week being the one extreme and some male workers in a shoe co-operative with a wage of 19 kr a week and some women in the cloth factories or working in a co-operative store with 15 kr a week being the other.[36] In another table we can find example of yearly wages for machine workers and fitters. Machine workers could earn between 1,536 kr and 1 964 kr depending upon the degree of responsibility and fitters working in the gas work earned 1 205 a year. The figures are from 1913. Judging form this we can say that a budget between 25 and 30 kr a week would be a likely budget for a household manager in a worker's or a low paid civil servant's household to manage by. For figures of the yearly income of a low paid civil servant see below in the statistics on rents.

As for rents we find that in 1913 most households lived in flats with one room and a kitchen, the figure is 32 395 out of the 90 771 that were included in the statistics.[37] From another table showing households with a somewhat scarce income we find out that worker's households with a yearly income of 1 259 kr paid round about 214 kr per year in rent, that is 17 per cent of the income and low paid civil servants' households with a yearly income of 1 616 kr paid 348 kr in rent yearly and that is 22 per cent of the income.[38]

Looking at the retail prices in Malmö during 1913 the first thing one notice is that some commodities vary quite considerably in price over the year. Butter and eggs being the most obvious, butter goes up and down in price irregular but the price fluctuation of eggs is less irregular starting at 1 kr 83 öre per score in January, dropping to 1 kr 13 öre in April and then successively rising to 2 kr 10 öre in December. Looking at the prices for different kinds of meat we notice that seasons still matter but that transport by train has made distance less of a factor in the price. In January to March and then in December again people in Malmö could by reindeer and pork meat for the same price per kilo, that of 1 kr and 30 öre. The price of milk is constant at 15 öre per litre.[39] Since Solidar came to move into the production sphere of both milk

and meat production, the price of milk and meat was often discussed in the 1920's at board and district meetings of Solidar. They bought the share majority in Malmö Dairy Ltd. in 1923 and in 1922 they had started a factory for meat and provisions. In the jubilee histories we are told that Solidar regulated the price of milk, meat and then also the price of coke when they started Skåneimporten Kolkoks in 1929. The motive for entering these areas of production and distribution was that prices varied out of proportion for instance did the price of coke rise out of proportion when winters became colder then usual. The motive was also to break monopolies as for instance that of the dairies around Malmö before Solidar moved into that line of business.[40]

The accounts of the cost of living for the households living on a wage of a worker or a low paid civil servant above is incomplete. It is difficult to change the general figures, even if they are local into data that will tell us something of the single household budgets. The process of finding a way to order and discuss the general figures into household related information have lead to a search for other studies where the first hand data have been much more detailed and informative. One of those studies is that of Maud Pember Reeves' *Round about a pound a week.* Using that study as a base I will now try and account for the x in the household management equation, that is the praxis.

The logic of the household manager

In a most clear-sighted study of some families living on a household budget of round about 20 shillings a week in the beginning of the twentieth century we are given an insight as to how the households in the study managed to make ends meet. Some women from the Fabian Women's Group made the study in 1908. The study was part of a social experiment where a group of selected women who had just given birth to a child was given an extra allowance so they could get themselves and their babies a better diet. The women were carefully selected and they all lived in the district between Lambeth Road, Lansdrowne Road and Walworth Road in London. Their financial status was that of round about a pound a week, meaning that their husbands earned between 18 shillings and 30 shillings a week. Their social status was respectable, husbands relatively steady employed, several of the men were teetotaller and if they were not, then they were not heavy drinkers. Both husband and wife were hard working to make ends meet. One of the more interesting things are that the women who visited the families and made observations successively lost some of their prejudices and the women's way of managing their household is described as the only way they really could manage it under the circumstan-

ces they were in. The visitors gave some hints of ways to manage better but most of the time they were given reasonable explanations as to why that would not work.[41] It is through studies like this one that one can reach an understanding of the economic reasoning of workers that were likely to become members of co-operative societies. Preferably studies of workers' with the 20s to 30s a week household budget in Newcastle or workers' with the 25 kronor (kr) to 30 kr a week budget in Malmö make out the base for the arguments in the thesis. Unfortunately studies that go beyond the economic circumstances that can be demonstrated in figures have not been found for these areas. But it is the logic and management of a household on a budget between 20s and 30s, 25 and 30 kr, we need to understand and then Reeves' study makes out an ample point of departure.

What one notices first of all is that even though the women in the study had a hard time putting the household budget down on paper as the visitors asked them to and had to get their husbands or one of their children to do it, they keep an accurate account in their heads. The round about a pound a week were thoughtfully divided between the different household expenses; rent, gas, coal, burial insurance, boot club, soap/soda/blue/starch and food. The expenses varied a bit between the different households but what is mentioned above can be regarded as a base, give or take the insurance money and the boot club or any other club. Additionally many of the women kept an account of what to spend on each family members meal. The husband that was the breadwinner had to have a larger portion – not being large for that matter – and when the family had to save in on something, because of back rent or some other debt that had to be paid, it was the food of the wife and children that was cut down to start with. The visitors were often impressed with the way the wives managed to stay repeatable, that is: pay their rent in time – even if it sometimes meant borrowing from neighbours – clothe and feed their family, overcome hard times of unemployment, the death of a family member or sickness, cook, wash and hold the room or rooms relatively clean under a tight budget, tight both as in time and money. Reeves commented that the families would benefit economically from a lower rent if they were to move to a less central area but she then noted that these women did not have the benefit of knowing about these things and besides that they gained other economic advantages in a familiar area. To stay in a "good" house or building, where the rent was relatively low, where the housing conditions were not too bad and most of all where one was known and had friendly neighbours and friends was important and a managing strategy. In Lambeth they knew people that could help them in times of trouble, they were familiar with the area and

perhaps had a fairly good relationship with their landlord that often was a lady sub-letting rooms in a house she herself rented from the person who owned it. Besides that, moving to a cheaper place in times of trouble was not a solution or as a woman commented: "If I'd a-got out of this I'd never a-got in agen."[42]

The outside observer sometimes gave the women some advice, for instance how to prepare a healthier diet but was most times given a reasonable explanation why not much could change under the present state of affairs. The cooking equipment was in a poor state. Fish, meat, potatoes, etc., were sometimes all cooked in the same pan and a lot of the pans and pots were burnt at different places. The procedure of feeding the gas-meter with coins and getting the children out of bed did not rhyme well with watching a pot of porridge so that it was not burned. Besides they could not afford enough milk and sugar to make porridge taste nice and when the family did not get enough food, as it was, they at least had to like what they got.[43]

If a household was managed adequately or not did of course depend upon the weekly allowance that the wife got to manage by. More money naturally helped but the study also shows that respectable workers' families had to pay more for housing and food than middle-class comfortable families or middle-class well-to-do families. The study shows that a middle-class well-to-do man with an income of £2 000 a year paid a proportion of his income which is equal to one-eight when paying for rent, rates and taxes. A middle-class comfortable man with an income of £500 a year paid a proportion of his income that equalled to about one-sixth. A poor but respectable man with 24s a week or £62 8s a year paid up to one-third of his income in rent, rates and taxes. The houses that the former could live in were better and there was storage rooms for coal and food so that could be bought in larger quantities and therefore cheaper.[44]

But how were these families that had to turn on every shilling and penny, and that could not take advantage of large cupboards to store things and good housing equipment to make proper food in, how were they to break the routine? This is where the co-operative societies come into the picture and a co-operative way of thinking and then managing. To become a member of a co-operative society in the nineteenth century and in the beginning of the twentieth people only had to pay the entrance fee of 1 shilling, that was the situation in Newcastle and in Malmö the entrance fee was 5 kr. To become a full member one had had to have one share in the society at the value of £1 or 50 kr. In both British and Swedish co-operative societies the first money that members got through their dividend was put into their share capital until it

reached the sum of £1 or 50 kr. But in addition to that the persons who applied for membership had to get out of debt first if they had any debts at their local grocer or baker for instance. Once a member, however, the benefits of getting the right weight or amount of food paid for, non adulterated food and of course the dividend every quarter probably made them feel right about their choice of becoming a member. Returning to the people studied in Lambeth, it is perhaps at first difficult to see how they were to spare one shilling and if in debt get out of that. But in fact what the study shows is that these women did spare a penny and even a shilling, when paying the burial insurance and any club they might have been part of. Sums that were paid to the collector for the burial insurance company varied between 6d and 2s a week. That was a lot of money when the household budget was round about 20 shillings. When a child or a parent died, the small insurance at least covered some of the burial costs. The clubs described in the study were paying-out clubs. Joining such a club was like saving money in a savings-box, the only difference was that the savings-box was a lady "known" by all those who joined the club. The practice consisted in that each member of such a club paid a certain woman ¼d the first week, ½d the next week, ¾d the next week, and so on, always adding ¼d to the previous payment. The money would then be divided at Christmas. Unfortunately in some cases the collector took off with the money. There would be stocking clubs, crockery clubs and Christmas dinner Clubs. It was a system of saving but without any interest.[45] So the experience of thrift was then added to that these women managed their households in a very methodical way and had grown accustomed to a regular weekly pay system. Their way of managing the household at times seemed too methodical even monotone to the outside observer. For the visitor who could view the situation from a different angle and had more information and a different knowledge it was obvious that a bit of imagination would help these women find new and better ways. But as it was, most of the women never went out of their day-to-day toil long enough to gain such a perspective themselves.

My idea is that co-operators, those who founded co-operative societies of any kind, had that bit of extra imagination and the forums they were to create; meetings, reading rooms, the store, their papers, the women's and the men's guilds eventually gave members the possibility of gaining such an outside perspective.

Institutionalise and improve – a successful strategy

In this case imagination means being able to see other solutions than the once already tried or as in this case, as I will argue, being able to see how to institutionalise and improve already existing solutions of how to manage. In the consumer co-operative propaganda the membership in a co-operative retail society is often described as a buffer in times of troubles. Messages as "save for a rainy day" urging members not just to buy their food and other necessities form the co-op but also save their small savings in the co-operative savings schemas, speak their clear language. But the message of how to manage was sometimes as much directed towards the members as towards the society as a business. The management of the member households were in many ways linked with that of the management of the co-operative business, the store. The attitude towards credit in a consumer co-operative context reveals this quite clearly. The propaganda against credit was as much a summons to members so that they would get out of debt and not get into it again as it was a summons to the co-operative societies so they would be able to keep a sound business and foreseeable balance sheet. There are several other examples of how the management of the society intertwined with that of the management of the member households but the limited amount of words for this article will not permit me to account for them all. However the most important correspondence I believe is that of a methodical rhythm. *My hypothesis is that though the consumer co-operative societies were new-fangled things in the towns and villages where they were formed they became successful because they institutionalised and then improved already existing practices.* To join a consumer co-operative society might have taken some effort as in getting out of a debt one had in other stores. Getting out of debt was probably not all that easy for potential members of a consumer co-operative society in Britain as in Sweden, the dilemma was one theme used in co-operative drama as well.[46] Nevertheless once a household had become member of the society the household manager got into a new rhythm but still a rhythm she could recognise. The workings of managing a debt were out of the picture at least. Instead there would be a dividend to collect each quarter, a dividend that could cover such expenses as clothing and unforeseen expenses. The procedure by saving in clubs became redundant. Redundant as a way of saving money in the way that the householder's in Lambert did. Instead the practice of the club was used to "give credit", I write this within inverted commas since it was a question of giving oneself credit. In the Newcastle society the use of 20 to 26 week clubs where the members of such a club paid one shilling each for 20 to

26 weeks were used. A 20 week club with 20 people were called a one pound club since 20 shillings made £1. The procedure was this: every week one of the directors on the Board would draw a name out of a box and then that member of the club who's name was drawn would receive the one pound that week. This meant that for instance Mrs Smith could get her pound the second week (the first week the shilling paid by every member of the club would go to the society for administration, for paying the collector) but Mrs Jones, who's number got drawn last got her pound in the 20th week, when she already had paid for it. This system was called secured clubs, it meant that the society "knew" that the "credit" was being paid for even though there could be cases of people not paying when the society's collector came once a week. The club system was kept but the amounts of money received through it increased, there would be £5 clubs, £10.[47]

Solidar and Newcastle Co-operative Society both adopted the rules developed out of the Rochdale Pioneer rules from 1844 and they put similar demands on their members to be for them to become full members of the societies. Although from the information presented above we can see that the social economic circumstances for members and members to be in the two societies differed somewhat. Newcastle Co-operative Society was a retail society from the start and only successively could they provide their members with a wider range of goods. Solidar started out by selling white bread, buns and pastry. From the definition of co-operation as a practice and economy as a verb in combination with what has been outlined about the practice of shopping and the logic of a household manager we can make up the hypothesis that the founding and early development of co-operative societies both acted as a catalyst for and was made by changing economic conditions for many working class households.

To define co-operation as a practice and to treat economy as a verb has not yet lead to any surprising revelations in regards to the founding and early development of consumer co-operative societies. Although it has hopefully clarified in what way the joint co-operative ventures came into existence and how it changed and facilitated many householders' and their families' lives. The next step for me is to find out about how the relationship between the business of the consumer co-operative societies and the logic of the household manager evolved. Were the politics of "a shop in almost every district of the city" and the promotion of and execution of courses in home economics during the 1920's, 30's and 40's a result of the interaction between the co-operative retail societies and their member households? Reaching the 1950's and 60's it will be even more interesting to try and find areas that will say some-

thing about the studied relationship. The 50's and 60's are an understudied epoch when it comes to consumer co-operation but nevertheless an epoch that many researchers as well as practitioners have distinct opinions about. Depending upon political convictions and visions about what consumer co-operation should result in they either condemn or praise the development after WW2. In my study I focus on the day-to-day business of the co-operative retail societies and on the role of consumer co-operation in the daily lives of the member households. This perspective will hopefully provide the otherwise silent practice with a voice and therefore enhance our understanding of why on the one hand ideas such as KONSUM SVERIGE became realistic but on the other hand not executed back in the 60's. Moreover and in my opinion more interesting we might reach a different understanding of what is so often referred to as "the democratic problem" within consumer co-operative organisations.

Notes

1 Throughout the 1920's Mrs Reed was a member of the board of the Newcastle upon Tyne Co-operative Society. In February 1925, Mrs Charlton joins her and in August 1926 Mrs Laverick joins them so then there was three women on the board. The board consisted of 14 persons including the General manager. *Board minutes 27 February – 5 January 1927 for the Newcastle Co-operative Society*. The first woman to become a board member of Kooperativa Föreningen Solidar in Malmö was Elisabet Berg in 1942. *Förvaltnings och Revisionsberättelser för år 1942, Kooperativa Föreningen Solidar*.

2 Committee meeting (CM) held at the Society Store on Tuesday evening 20 June 1865 The date is probably wrong because next meeting noted is held Dec. 8 1866 and because of the things being dealt with at the meeting, for instance a butcher store exists already so I would guess it is a CM held in the end of November or in the beginning of December 1866. *Minutes of Quarterly & Board Meetings Dec. 3 1862 to Mar. 10 1868.* The parentheses have been added for explanation.

3 CM 8th December 1866, *Minutes of Quarterly & Board Meetings* Dec. 3 1862 to Mar. 10 1868.

4 When I write that the households were members of the society I do not try to cover up the fact that the name in the passbook was most often the husband's and not the wife's or both. But in practice the membership in a co-operative society involved the whole household.

5 Gurney, Peter *Co-operative Culture and the Politics of Consumption in England 1870–1930* (1996), Manchester University Press, Manchester and New York, quote p. 61.

6 *Lives as we have known it*, ed. Davies Llewely, Margaret (first published 1913, second 1977), Virago, London, p. 46.

7 *Mellan stat och marknad kooperation under ett sekel*, eds. Aléx Peder, Ottosson, Jan and Berith Wikström, (1999) Föreningen Kooperativa Studier.

8 Aléx, Peder *Den rationella konsumenten. KF som folkuppfostrare 1899–1939* (1994) Symposion, Stockholm/Stehag, p. 107.

9 For discussion of a program in the beginning of the nineteenth century see Aléx, Peder p. 90. *Konsumentägt,* Konsumentkooperationens handlingsprogram: Styrelsens yttrande och förslag 1976.

10 *Consumers against Capitalism? Consumer Cooperation in Europe, North America, and Japan, 1840–1990,* eds. Furlough, Ellen and Strikwerda, Carl (1999), Rowman & Littlefield Publishers Inc, Lanham. Aléx (1994), p. 107. An example of consumer co-operation as a method used by people that have joined together in a common religious belief see Reed, Mick "The Lord does combination Love: Religion and Co-operation Amongst a Peculiar People", in *New views on Co-operation,* ed. Yeo, Stephen (1988), Routledge, London, p. 73–87.

11 Johansson, Tore "Samhällets spelregler i förändring – kooperativ lagstiftning" in *Mellan stat och marknad kooperation under ett sekel,* p. 8–26. Valko, Laszlo *International handbook of co-operative legislation,* State College of Washington 1954, p. 115–128.

12 Lambert, Paul *Studies in the Social Philosophy of Co-operation,* (1963), Co-operative Union Ltd, Manchester, p. 62.

13 Yeo, Peter *Co-operative Law in practice. A handbook of legislation for co-operative development,* (1989), Plunket Foundation for Co-operative Studies Oxford and Holyoake Books Manchester.

14 Corvellec, Hervé "Böckerna kan inte avslutas om inte debet är lika med kredit", in *Dikotomier. Vetenskapsteoretiska reflektioner,* eds. Miegel, Fredrik and Schoug, Fredrik (1998), Studentlitteratur, Lund. Peter Davis and John Donaldson have argued that co-operative management lacks a vocabulary that accurately represents what co-operative management is about. Davis, Peter and Donaldson, John *Co-operative Management. A Philosophy for Business* (1998), New Harmony Press. I would like to add that it does not only lack a vocabulary it also lacks the grammar, that is a book-keeping system that can account for more than what can be said in figures.

15 For a critique of how many historians have treated the phenomenon of co-operation see Gurney (1996) Introduction "Co-operation and the historians". For examples of studies with a gender perspective demonstrating the segmented gender role as well as the empowerment of women through the activities of the Women's Co-operative Guild see Scott, Gillian *Feminism and the Position of Working Women. The Women's Co-operative Guild, 1880s to the Second World War* (1998), UCL Press Limited: Blaszak, Barbara J. *The Matriarchs of England's Co-operative Movement. A Study in Gender Politics and Female Leadership, 1883–1921,* (2000) Greenwood Press, especially chapter six "The battle between the Sexes in the Co-operative Movement".

16 Vall, Natasha *Explorations in Comparative History: Economy and Society in Malmo and Newcastle since, 1945* (2000), PhD dissertation Northumbria University, Newcastle, quote p. 236. The possibility of being part of the Anglo-Scandinavian research milieu that Bill Lancaster and the Department for Historical and Critical Studies has initiated and developed at Northumbria University in (at) Newcastle has been and is challenging in a positive way. The scholarship I received from Vetenskapssocieteten i Lund has given me the financial resources needed in order for me to be part of this research milieu.

17 Three scholars that have noted that consumer co-operative societies probably mattered a great deal in the everyday lives of workers in Skåne are Ingrid Millbourn, Peter Billing and Mikael Stiegendal. See Millbourn, Ingrid "En dröm om lättja. Om socialdemokraternas utopi och strategier 1885–1920" in *Tänka, tycka, tro,* eds. Broberg, Gunnar Wikander, Ulla and Åmark, Klas (1993), Ordfront, Stockholm, p. 228–232. Millbourn, Ingrid "Kooperatismen – ett alternativ till kapitalism och socialdemokrati 1900–1920" *Scandia,* band 57:1, 1991. Billing, Peter and Stigendal, *Hegemonins decennier. Lärdo-*

mar från Malmö om den svenska modellen, (1994), Möllevångens Samhällsanalys, Malmö, p. 244–245, 263.

18 Ruin, Olof *Kooperativa Förbundet 1899–1929. En organisationsstudie* (1960), Rabén & Sjögren, Stockholm. Kylebäck, Hugo *Federation eller Konsum Sverige? Konsumentkooperativ förändringsprocess, del 3 1985–1995* (1999), Göteborg, see also several other studies by the same author stretching from 1974 and onwards on both consumer and farmers co-operation. Holm, Olof *Kooperation i ofärd och välfärd* (1984), Stockholm. Hwang, Sun-Joon *Folkrörelse eller affärsföretag. Den svenska konsumentkooperationen 1945–1990* (1995), Stockholm.

19 Aléx (1994).

20 *Solidar, Seger, Limhamn. Diverse handlingar*, in Solidars' company archive.

21 Lambert, F. *The Co-operative Member. Report of an Inquiry into the Factors which Influence Co-operative Membership and Trade* (1951), Co-operative Press Ltd, p. 5–6.

22 For an example of the position of the household in consumer co-operative theory See Örne, Anders *Kooperatismen* (1921) in *Kooperativa Klassiker* ed. Herz, Ulrich (1974) Raben & Sjögren, p. 103–104.

23 *A Brief Account of the Origins and Progress of the Newcastle Co-operative Society from 1860 to 1886.*

24 The branch store in Scotschwood Road was open in the end of 1862 but the matter of employing someone to manage it during the days as not settled until March the following year. Minutes of General Quarterly Meeting in the Masons Tower in Croft Street Wednesday Evening March 4th 1863, in *Minutes of Quarterly & Board Meetings dec. 3 1862 to Mar. 10 1868.*

25 Minutes of the Committee meeting Monday June 22 1863. *Minutes of Quarterly & Board Meetings dec. 3 1862 to Mar. 10 1868.*

26 In Dougan, David *The History of North East Ship building* (1968), George, Allan and Unwin Ltd, London, p. 128.

27 *Private Housing and the Working Class*, Benwell Community Project Final Report Series No 3 1977 (?), p. 19–22.

28 *Cost of Living of the Working Classes. Report of an Enquiry by the Board of Trade into Working Class Rent, Housing and Retail Prices* (1908).

29 Hackett Fischer, David *The Great Wave. Price Revolutions and the Rhythm of History* (1997) The Softback Preview, New York, p. 156.

30 Tomlinson's North Eastern Railway. Its Rise and Development. New edition with introduction by K. Hoole, David & Charles: Newton Abbot 1967, p. 362–363.

31 Hackett Fischer (1997), p. 158–160.

32 Nilsson, Frans *Gemenskap. En krönika om Solidar under 75 år (*1982), Malmö, p. 15–18.

33 *Consumers against Capitalism*? (1999), p. 30–31.

34 Inventarieförteckning den 1sta januari 1910 in map *Förvaltningsberättelser 1908–1939*, in Solidar's archive.

35 *Solidar, Seger, Limhamn. Diverse handlingar*, in Solidars' company archive.

36 Tab. 199 Kollektivavtal, gällande den 1 januari 1914, in *Malmö Stads Årsbok 1913* (1915), Malmö C. A. Andersson & C:s Boktryckeri, p. 162–165.

37 Tab. 63 Bostadsräkning i dec. 1913: lägenheternas antal, hyra och folkmängd samt antal rum och lokaler pr lägenhetskategori, in *Malmö Stads Årsbok 1913* (1915), Malmö C. A. Andersson & C:s Boktryckeri, p. 46.

38 Tab. 65 Bostadsräkningen i dec. 1913: lägenheternas storlek, boende pr rum samt hyra och inkomst i mindre bemedlade hushåll, in *Malmö Stads Årsbok 1913* (1915), Malmö C. A. Andersson & C:s Boktryckeri, p. 47.

39 Tab. 201 Livsmedelspriser i minuthandeln åren 1910–1913, in *Malmö Stads Årsbok 1913* (1915), Malmö C. A. Andersson & C:s Boktryckeri, p. 168.
40 Gruveman Carl, Solidar 25 år (1933), Tryckeriaktiebolaget Framtiden, Malmö 1933, p. 34–35 and 50–56.
41 Reeves Pember Mrs., *Round about a pound a week* (1913), G. Bell and Sons, Ltd., London.
42 Reeves (1913), chapter III Housing p. 21–45, quote p. 34.
43 Reeves (1913), quote p. 61 and arguments for not having porridge p. 58–59.
44 Reeves (1913), p. 22–23.
45 Reeves, chapter V Thrift p. 66–74, quote p. 74
46 Wakefield Hare, Jessie *How Jane Spendall became a Co-operator, sketch for one male and two females*, The Co-operative Union Ltd, Manchester. Thuresson Karin, *Ungdom nu*, pjäs i 2 akter, Kooperativa Kvinnogilles Förbundet, Stockholm.
47 Jim Lamb former director of the Newcastle upon Tyne Co-operative Society/North Easter Co-operative Society has explained this practice to me.

Bengt Jangfeldt

Sverige, svenskarna och S:t Petersburg

DET ÄR, SKREV AXEL OXENSTIERNA i ett memorial som 1615 tillställdes de svenska ombuden vid fredsmötet i Narva, "uthan om alt tvijffuel" att vi hos ryssen har "en falsk och där bredeved mechtig granne" som inte är att lita på. År 1615 var denne fiende emellertid så "på knecken fördh" att den största och bästa delen av hans land var antingen i svenska händer eller förhärjat. Som den statsman han var, insåg emellertid rikskanslern att Ryssland en dag kunde resa sig igen. "Jag bekenner och tillståår gärna", underströk han därför, "ingenting vara vår stat och fäderneslandh bekquämligere, nyttigaere, säkrere, ja, nödigere ähn fredh med Ryssen..."

> Axel Oxenstiernas ord sammanfattar väl förhållandet mellan Sverige och Ryssland, ett förhållande präglat av fiendskap och rivalitet men också av insikten om – med Oxenstiernas formulering – "naboskapens villkor".

Den ryska historien är från första början förknippad med det land som numera kallas Sverige. Medan norska och danska vikingar expanderade i västerled, gick de svenska tågen österut. En viktig led gick till Novgorod, Holmgård. Därifrån kunde man sedan ta sig söderut på floden Dnjepr till Kiev och, via Svarta havet, till Konstantinopel, Miklagård. Av de befästningar av trä som uppfördes längs dessa handels- och härjningsstråk fick landet namnet Gårdarike – 'gård' betyder ursprungligen 'inhägnad'.

Svearnas strandhugg på den östra sidan av vårt gemensamma hav dikterades emellertid inte enbart av börsen utan också av frälsarnit; man ville överföra de ryska stammarna till den rätta tron. Invasionen av varjager – som vikingarna i österled kallades – följdes av ett "korståg" på 1150-talet, då Finland i lösliga former införlivades med Sverige. I slutet av 1200-talet befästes den svenska kontrollen över Finland, 1293 grundlades Viborgs fästning och år 1300 slogs en skans vid Nevans mynning. Skansen, som fick namnet Landskrona, kunde dock bara hållas ett år innan den stormades av ryska styrkor. Det var Sveriges första försök att utestänga ryssarna från Östersjön.

Det första stora fredsavtalet mellan svenskar och ryssar slöts i Nöteborg, vid Nevas utflöde i Ladoga, 1323. Gränsen mellan Sverige och Novgorod-Ryssland drogs vid Systerbäck, som rinner ut i Finska viken bara ett par mil från den stad som vi i dag känner som S:t Petersburg.

Nyen och Nyenskans

Kampen om herraväldet över Finska vikens kuster fortsatte med varierande intensitet under följande århundraden. I slutet av 1500-talet erövrade Sverige stora delar av Ingermanland och Estland: 1561 ställde sig Reval under Sveriges krona och tjugo år senare intogs handelsstaden Narva.

År 1595 tvingades Sverige avträda sina erövringar i Karelen och Ingermanland till ryssarna. Men bara några år senare utbröt den s.k. Stora Oredan i Ryssland och det politiska läget förändrades i grunden. Konflikten rörde frågan om vem som skulle sitta på den ryska tronen sedan Ivan IV:s (Förskräckliges) son dött och Ruriks ätt därmed utslocknat på mansidan. Efter femton års stridigheter – under vilka bl.a. Gustav II Adolfs yngre bror Karl Filip var nära att bestiga den ryska tronen – valdes år 1613 furst Michail Romanov (1596–1645) till Rysslands härskare. Med honom inleddes Romanov-dynastin, som styrde landet till 1917.

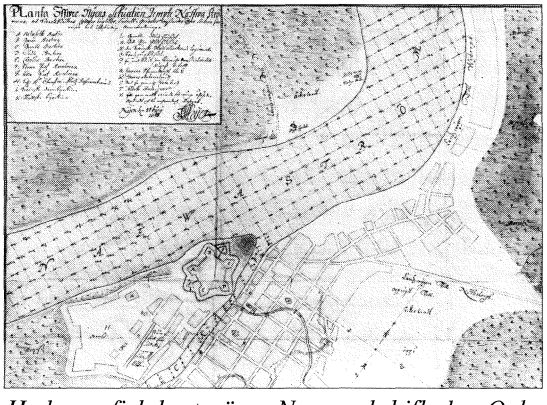

Hydrografisk karta över Neva och bifloden Ochta av Johannes Meijer från 1698. Krigsarkivet.

Under den Stora Oredan lyckades svenskarna lägga under sig största delen av Ingermanland och freden som 1617 slöts i Stolbova var den fördelaktigaste i Sveriges historia: ryssarna tvingades avträda Kexholms län och Ingermanland, vilket innebar att Sverige nu behärskade hela Finska vikens kust från Narva till Karelska näset och att Ryssland var utestängt från Östersjön.

De nya gränsdragningarna gjorde Östersjön mer eller mindre till ett svenskt innanhav och var en enastående triumf för den unge Gustav II Adolf, som i sitt tal till ständerna i augusti 1617 kunde fastslå att det ”skall Ryssen här efter blifwa swårt öfwer denna bäcken at hoppa eller springa”.

Vid sidan av Narva, som med tiden utvecklat sig till en viktig transithamn,

och Nöteborg, som var Nevans lås vid Ladoga, kontrollerade Sverige nu också flodens utlopp i Finska viken. Där låg – på ungefär samma plats som Landskrona trehundra år tidigare – fästningen Nyenskans, som påbörjats under Karl IX:s (1550–1611) sista levnadsår och färdigställdes under Gustav II Adolf.

I anslutning till skansen grundades staden Nyen, som var tänkt som en nederlagsplats för handeln på Ryssland. Vid sekelskiftet 1700 var invånarantalet nära 2000 personer, vilket innebar att den var en av de folkrikaste städerna i den östra delen av svenska riket (i Finland var bara Åbo och möjligen Viborg större).

Trots den svenska regeringens strävan att göra Nyen till en öppen stapelstad under Sveriges krona blev handeln aldrig särskilt stor; en viktig orsak var att staden aldrig fick det skydd i form av en stark fästning som det utsatta läget krävde. Sedan Karl XII beslutat att satsa alla krafter på krigföringen i Polen började den ryska armén slå mot de svenska fästena kring Finska viken, och den 1 maj 1703 kunde man inta Nyenskans. Tsar Peter hade brutit det svenska låset för Nevan och stod äntligen vid målet för sin imperiepolitik: vid Östersjöns stränder. Bara några veckor efter erövrandet lades grunderna till den nya staden S:t Petersburg, uppkallad efter tsarens skyddshelgon aposteln Petrus.

S:t Petersburg

För att understryka att en ny etapp i rysk historia härmed inletts, beslöt tsaren 1712 att S:t Petersburg skulle ersätta Moskva som Rysslands huvudstad. En av Peters viktigaste målsättningar med den nya staden var att den inte skulle likna det för honom så förhatliga Moskva, symbolen för allt barbariskt och bakåtsträvande i Ryssland. Peters ideal var Amsterdam, en rationellt uppbyggd handelsstad vid havet. För att förverkliga sina storstilade och storskaliga planer inbjöd Peter byggmästare från utlandet, främst Italien och Frankrike.

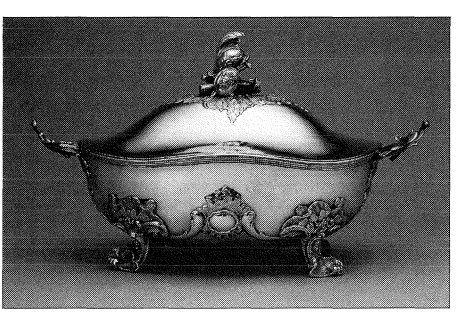

Soppterrin av Nils Bergqvist d.ä. med Första kadettkårens vapen. S:t Petersburg 1768.

Till skillnad från den gyttriga och eldfängda trästaden Moskva skulle den nya huvudstaden byggas av sten. Under de första åren var omkring 20 000 människor årligen sysselsatta med grundläggnings- och byggnadsarbe-

ten i staden. De flesta av dem var tvångsrekryterade ryssar och ingermanländningar, men många var också svenska krigsfångar. De senare var med om att uppföra några av de viktigaste tidiga byggnaderna i Petersburg, till exempel Peterpaulsfästningen och sommarslottet Peterhof.

Svenskarna arbetade inte bara inom hantverk och byggnadsverksamhet utan också inom förvaltningen – som skrivare, räntmästare, sekreterare, med mera. Ett annat svenskt bidrag till uppbyggnaden av det europeiserade Ryssland som Peter ville skapa var just förvaltningskunskap. Centralförvaltningen delades efter svenskt mönster in i kollegier, lokalförvaltningen ombildades också i likhet med den svenska, och till och med namnen på en del av ämbetsverken lånades in från svenskan. Denna import av byråkratiskt kunnande spelade en viktig roll för den modernisering av Ryssland som inleddes med Peter den store.

S:ta Katarina församling

Efter freden i Nystad 1721, som berövade Sverige allt hon vunnit i Stolbova hundra år tidigare, normaliserades förbindelserna mellan Sverige och Ryssland. Petersburg var hädanefter en stad som i allt högre grad attraherade utländsk arbetskraft, däribland svensk och finländsk; och nu var det inte längre fråga om tvångsarbete utan om frivillig invandring till en Östersjömetropol, vars dynamiska utveckling lovade goda utkomstmöjligheter för den idoge ut-

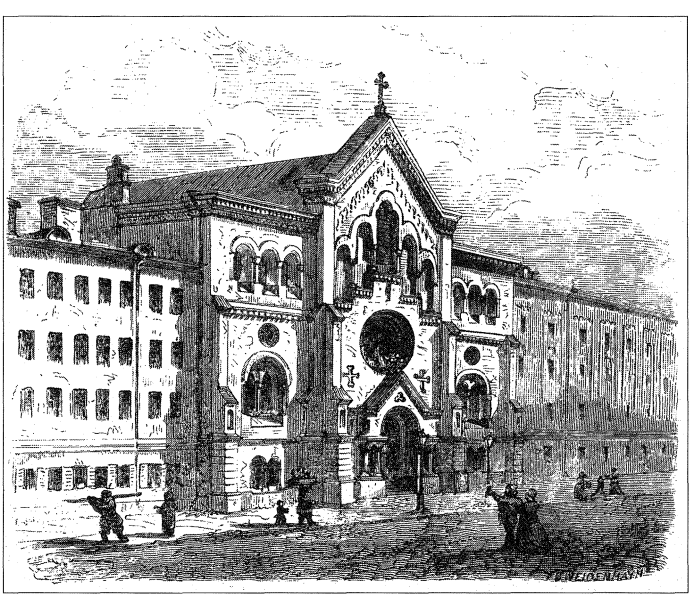

S:ta Katarina kyrka på Lilla Stallhovsgatan var samlingspunkt för den svenska kolonin i S:t Petersburg. Bilden är hämtad ur tidningen Förr och nu *1871.*

länningen. Till denna dynamik bidrog de ryska tsarernas medvetna politik att med förmånliga villkor locka utlänningar till landet.

Den svenska närvaron i S:t Petersburg är i hög grad förknippad med den svenska församlingen i staden, en av stadens äldsta icke-ortodoxa församlingar. Kring denna församling kretsade det rikssvenska och finlandssvenska livet i Petersburg under mer än tvåhundra år.

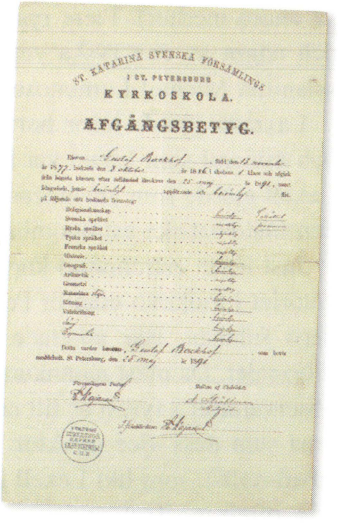
ST. KATARINÆ SVENSKA FÖRSAMLINGS
I ST. PETERSBURG
KYRKOSKOLA.
AFGÅNGSBETYG.

Skolbetyg från S:ta Katarina kyrkskola, utfärdat 1891 till Gustaf Backhof.

Under de första årtiondena fick församlingen, med sina rötter i 1630-talets Nyen, reda sig utan egen kyrka. Men 1733 fick man en kyrkotomt i stadens centrum, mellan Stora och Lilla Stallhovsgatorna, där man byggde en kyrka, S:ta Anna. Drygt tio år senare splittrades församlingen på grund av konflikter mellan de svensk- och de finskspråkiga medlemmarna och 1769 uppförde den svenskspråkiga församlingen en ny kyrka, S:ta Katarina. Denna ersattes i sin tur 1865 av en kyrkobyggnad ritad av Carl Andersson (1826–88), född i Stockholm men uppvuxen och utbildad i Petersburg. Denna kyrka står alltjämt kvar på Lilla Stallhovsgatan.

Bland framstående församlingsmedlemmar kan nämnas familjerna Nobel, Bolin, Lidvall och Fabergé, liksom Gustaf Mannerheim. Som mest hade S:ta Katarina församling kring 7 000 medlemmar och på tröskeln till revolutionsåret 1917 cirka 6 000. Verksamheten upphörde 1936, då man tvingades överlämna kyrkan till sovjetmyndigheterna; församlingen återupprättades år 1991.

Vetenskaperna

År 1725 bildades efter västerländskt mönster den ryska vetenskapsakademien, och framstående utländska vetenskapsmän lockades till S:t Petersburg. Under Linnés tidevarv åtnjöt den svenska naturvetenskapen ett betydande anseende och flera svenska forskare var verksamma vid akademien. Till de ordinarie ledamöterna hörde naturforskaren Erik Laxman (1737–96) och astronomen Anders Johan Lexell (1740–84), båda finlandssvenskar, medan Carl von Linné (1707–78) och den svenska vetenskapsakademiens sekreterare Per Vilhelm Wargentin (1717–83) var hedersledamöter (liksom f.ö. också Gustaf III, om än

på andra meriter). Flera ryska botaniker arbetade också hos Linné i Uppsala och några av den ryska vetenskapens främsta företrädare, däribland universalsnillet Michail Lomonosov, valdes in i den svenska systerakademien.

Laxman gjorde resor bortåt Kina och Mongoliet och samlade växter, djur och mineral som Linné var beredd att "kyssa hans fötter" för att få ta del av. Lexell gjorde som amanuens till Leonhard Euler d.ä. betydande insatser inom den matematiska astronomin och har t.o.m. fått en komet uppkallad efter sig.

Just inom astronomin kom många svenskar att spela en viktig roll. Observatoriet i Pulkovo utanför Petersburg invigdes 1839 och blev snart ett av världens främsta. Här arbetade flera svenska forskare under andra hälften av 1800-talet. De mest namnkunniga var Magnus Nyrén (1837–1921), verksam vid observatoriet i fyrtio år till sin pensionering 1908, under de två sista decennierna som dess vice direktor. Hans chef var under många år Oskar Backlund (1846–1916), som likt Lexell ägnade sig åt matematiska beräkningar av kometers rörelser. Backlund invaldes i ryska vetenskapsakademien och adlades t.o.m. för sina insatser.

Både Nyrén och Backlund var centralgestalter inom den skandinaviska kolonin i Petersburg och kan sägas symbolisera den öppenhet och de intensiva vetenskapliga kontakter som rådde mellan våra länder före 1917. Detsamma gällde också andra områden, inte minst industrin.

Näringsidkarna

Under större delen av de dryga två sekel som Petersburg var Rysslands huvudstad var den svensk-finska befolkningsgruppen den näst största minoriteten i staden (efter tyskarna). Ändå får det svensk-finska inflytandet inte överdrivas, eftersom de flesta invandrarna tillhörde de lägre klasserna; avgjort större betydelse hade holländare, engelsmän, tyskar och – på konstens och arkitekturens områden – italienare och fransmän. De svenska undantagen från denna regel var dock lysande.

Det var på 1800-talet, och särskilt under seklets andra hälft, som svenskar kom att spela en större roll inom ryskt närings- och kulturliv. I och med att Finland 1809 blev ett storfurstendöme inom det ryska riket kom många finnar och finlandssvenskar att bosätta sig i S:t Petersburg. En annan klar gräns går 1861. Det var då livegenskapen avskaffades, Ryssland kunde börja industrialiseras och järnvägsbyggandet sköt fart. Många svenska företag och privatpersoner såg i Ryssland ett land med betydande möjligheter, rent av ett alternativ till Amerika.

1838 är ett märkesår i de rysk-svenska industriförbindelserna. Det var då

som Immanuel Nobel (1801–72) flyttade till S:t Petersburg, där han grundade en mekanisk verkstad. Nobels experiment med bland annat minor väckte den ryska regeringens intresse och han belönades ett flertal gånger med betydande penningsummor. Hans stora insats som industriman var uppfinningen av undervattensminor och införandet av nitroglycerin för bergsprängning. Han var också den förste i Ryssland som byggde propellerdrivna ångfartyg, och han anlade Rysslands första valsverk. Två gånger tvingades han dock i konkurs och 1859 återvände han till Sverige.

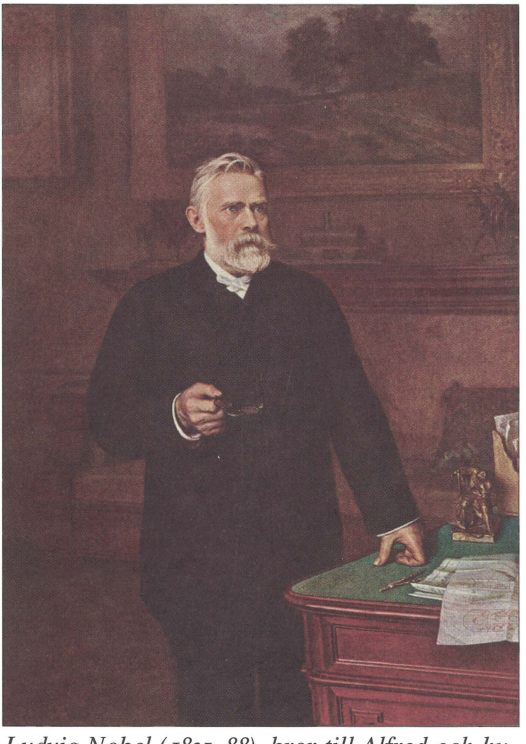

Ludvig Nobel (1831–88), bror till Alfred och huvudmannen för den nobelska industridynastin i Ryssland under andra hälften av 1800-talet.

Immanuel Nobel dog 1872, men hans båda söner Ludvig (1831–88) och Robert (1829–96) drev verksamheten vidare i Ryssland och vidgade den. Den tredje brodern, Alfred (1833–96), växte upp och gjorde sina första vetenskapliga experiment i S:t Petersburg men verkade sedan som bekant huvudsakligen utanför Ryssland. En annan viktig näringsgren var naftaproduktionen vid Kaspiska havet. Bröderna Nobel lade grunderna till den ryska oljeindustrin: man anlade laboratorier, anställde geologer och byggde världens första tankfartyg i Motala. För att finansiera detta storslagna projekt grundades 1879 ett aktiebolag, ”Naftabolaget Bröderna Nobel”, *Brátia Nobel*, allmänt känt under förkortningen Branobel.

Bröderna Nobel hade en stark svensk anknytning men var ett ryskt bolag. Detsamma gällde Odhner, som utvecklade och tillverkade den berömda räknesnurran, *arithmometern*. Willgodt Odhner (1845–1905) arbetade ursprungligen hos Nobel, som stödde utvecklingsarbetet ekonomiskt; efter 1917 etablerade sig firman i Göteborg under namnet Original Odhner.

Årtiondena före första världskriget var den ryska ekonomin inne i en ena-

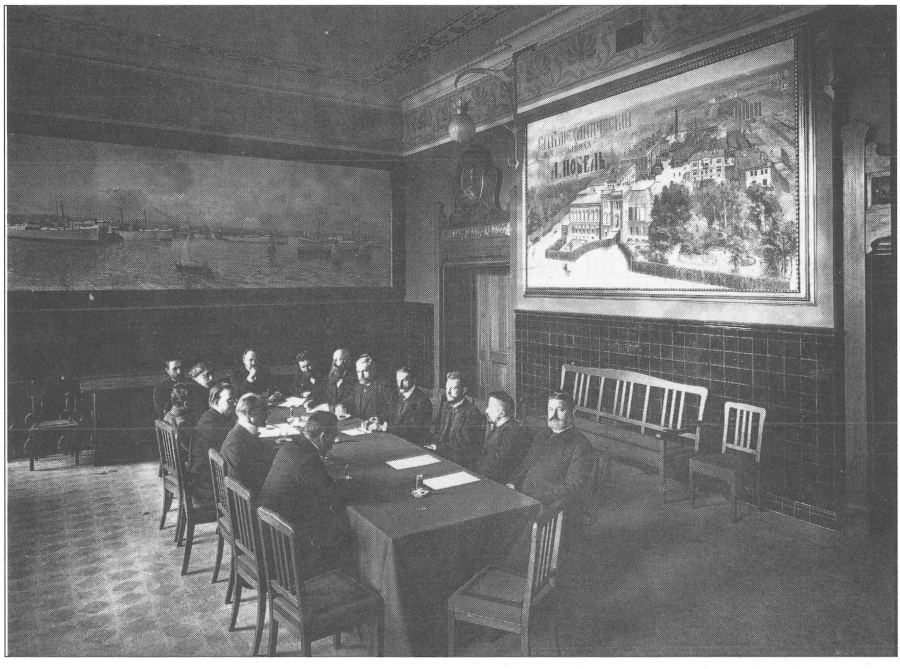

Nobels Folkets Hus, uppfört 1901. På väggarna ses de två fundament på vilka familjens industriella makt vilade: den mekaniska verkstaden i S:t Petersburg och oljeproduktionen i Baku. På bordets högra sida, till höger om mannen med det långa skägget, ses Ludvig Nobels son Emanuel, den siste i Ryssland verksamme nobelaren. Han flydde till Sverige 1919, sedan Nobelindustrierna nationaliserats av bolsjevikerna.

stående expansionsfas och många utländska storföretag drogs till landet. Till de svenska firmor som lockades av de förmånliga investeringsvillkoren hörde ASEA, Alfa-Laval, SKF och inte minst L. M. Ericsson, som anlade en stor telefonfabrik i S:t Petersburg och ett tag övervägde att flytta hela sin verksamhet till Ryssland. År 1910 var företrädare för dessa företag med om att grunda "Svenska föreningen i S:t Petersburg", vilket säger en

Annons för Alfa-Lavals separatorer.

del om den svenska industriella närvaron i staden. När bolsjevikerna grep makten 1917 beslagtogs de flesta företagens tillgångar och den löftesrika ekonomiska utvecklingen avstannade.

Konsterna och arkitekturen

Vid sidan av de ekonomiska förbindelserna mellan länderna fanns det också kulturella band.

I slutet av 1700-talet verkade två betydande svenska konstnärer i den ryska huvudstaden: den ene var Alexander Roslin (1718–93), särskilt inbjuden av Katarina den stora, som målade ryska aristokraters porträtt, inte minst kejsarinnan själv. Den andre var Benjamin Patersen (1750–1810) från Varberg, som gjorde sig känd för sina vyer från Petersburg. I själva verket är det tack vare honom som vi i dag kan göra oss en så tydlig föreställning om hur staden såg ut i slutet av 1700-talet.

Inom litteraturen går tankarna till Edith Södergran, som gick i den tyska S:t Petriskolan på Nevskij prospekt och som skrev åtminstone en dikt på ryska. Ett verkligt bestående avtryck i den ryska kulturhistorien har lämnats av Pehr Christian Johansson (1817–1903), framstående balettdansör och sedermera lärare vid Mariateatern. Prima ballerinor som Anna Pavlova, Tamara Karsavina och den beryktade Matilda Ksjesinskaja var alla elever till Pehr Christian Johansson från Stockholm och har intygat hans betydelse för dem.

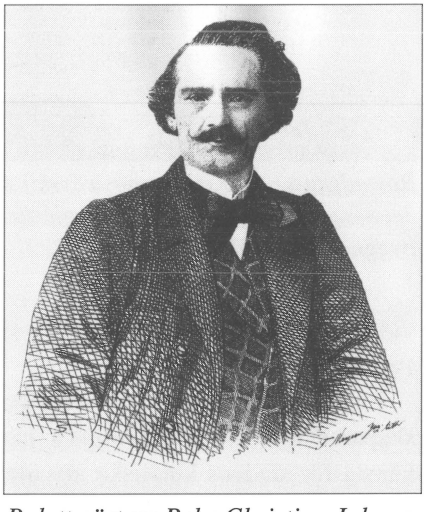

Balettmästare Pehr Christian Johansson.

Arkitekten Carl Andersson har nämnts. Vid sidan av den svenska kyrkan och församlingens hyreshus ritade Andersson ett flertal andra fastigheter i staden och ses som en viktig representant för det sena 1800-talets eklektiska stil. En mer betydande arkitekt var dock hans yngre kollega Fredrik Lidvall.

Fredrik (eller Fjodor) Lidvall (1870–1945) var född i S:t Petersburg som ett av åtta barn till skräddarmästare Johan Petter Lidvall, utvandrad från Medelpad i mitten av 1800-talet och sedermera rysk hovskräddare. Av de sex barn som nådde vuxen ålder blev fyra skräddare och förde firmanamnet

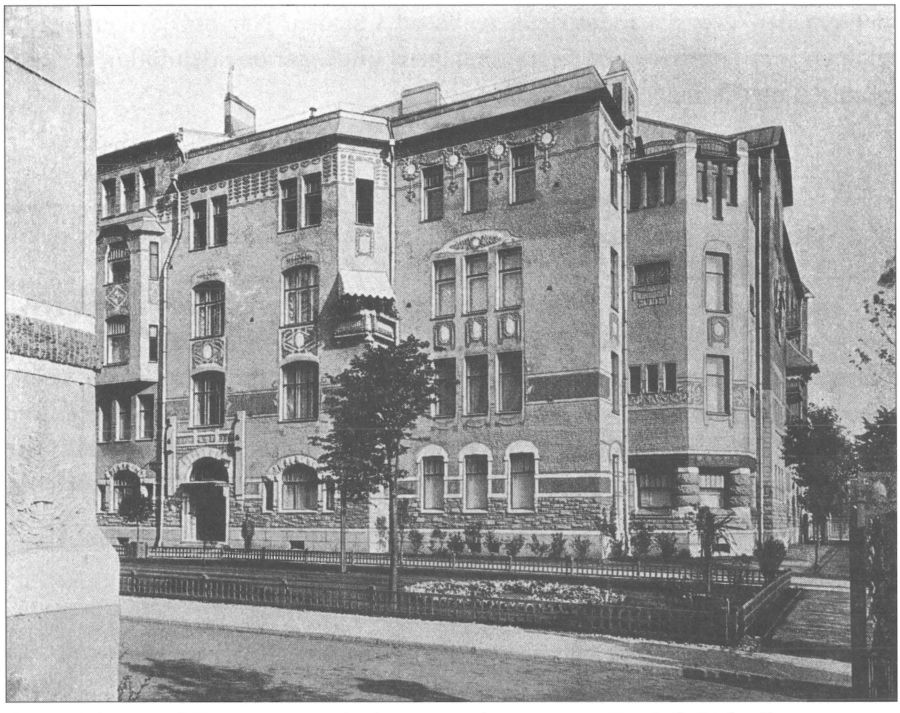

Bostadshuset på Kamennoostróvskij prospekt 1–3, som Fredrik Lidvall 1902–04 uppförde åt sin mor, gjorde honom berömd i ett slag. Huset är i dag byggnadsminne.

vidare. Fredrik valde att utbilda sig till arkitekt vid Konstakademien i S:t Petersburg.

Fredrik Lidvall var en av S:t Petersburgs främsta arkitekter och ses som skaparen av den petersburgska jugendstilen inom arkitekturen. Med utsökt känsla för stadens klassiska arv utarbetade Lidvall en byggnadskonst som på ett lysande sätt förenar en försiktig *art nouveau* med nyklassicism – hotell Astoria, uppfört 1912, är ett utmärkt exempel.

Svenskarna i S:t Petersburg höll gärna samman och hjälpte varandra med beställningar. Så till exempel hade familjen Nobels första residens ritats av Carl Andersson. Senare kom Nobels fastigheter att ritas av Lidvall.

Till Lidvalls mästerverk hör, vid sidan av Astoria, ett komplex av bostadshus vid Kamennoostróvskij prospekt 1–3, och Azov-Donbanken på Morskajagatan. Efter 1917 tvingades Lidvall i emigration och slog sig ner i Stockholm, där han ritade ett flertal fastigheter, bl.a. Shellhuset på Birger Jarlsgatan.

En annan ledande svensk petersburgsfamilj var Bolin, hovjuvelerarna på

Morskaja 10 – firmanamnet står alltjämt att läsa på fasaden. Bolins, som verkat i S:t Petersburg sedan 1830-talet var vid sidan av Fabergé den främste juveleraren i huvudstaden. Bolin deltog på flera internationella utställningar och fick ofta pris för sina arbeten; år 1912 tilldelades familjen ryskt adelskap för sina förtjänster. Under första världskriget öppnade firman en filial i Stockholm, där den finns kvar i denna dag.

Andelen finländska och svenska juvelerare, guld- och silversmeder i S:t Petersburg var över huvud taget häpnadsväckande stor: år 1840 var t.ex. 561 smeder medlemmar i de finska och svenska församlingarna. Det var en fjärdedel av alla verksamma i branschen.

Från Leningrad till Petersburg

Vid första världskrigets utbrott 1914 bodde cirka 200 000 utlänningar i S:t Petersburg, vilket motsvarade en stad av Helsingfors' storlek. Inom några år efter bolsjevikernas statskupp i oktober 1917 hade de flesta utländska medborgare flytt staden, liksom landet i övrigt. Hösten 1918 bröt Sverige de diplomatiska förbindelserna med Ryssland. När de återupptogs 1924, hade Moskva åter blivit rysk huvudstad och den gamla svenska beskickningen i Petersburg blev konsulat. Förflyttningen av huvudstaden i kombination med Rysslands allmänna politiska och ekonomiska isolering gjorde att Petersburg – efter Lenins död 1924 omdöpt till Leningrad – efter hand förlorade sin betydelse som industri- och kulturstad.

År 1938 lades också konsulatet ner och därmed var de svenska förbindelserna med den förra Östersjömetropolen nästan reducerade till noll. Under världskriget utsattes Leningrad för en förlamande blockad av den tyska armén som krävde närmare en miljon leningradbors liv och som präglar stadens kollektiva medvetande än i dag. Det var först i slutet av 1950-talet som Leningrad öppnades för utlänningar igen.

I takt med den öppning av landet som skedde redan under den kommunistiska epokens sista decennier krävdes en ökad utländsk diplomatisk närvaro i Leningrad och 1972 öppnades efter trettiosex år återigen ett svenskt konsulat. Det var dock först med kommunismens fall som förutsättningar skapades för en reell utveckling av de ekonomiska och kulturella förbindelserna mellan Petersburg och omvärlden, och under de senaste åren har allt fler svenska företag lockats till staden, trots den politiska instabiliteten i Ryssland.

I början av nittiotalet renoverades det anrika Hotell Europa av det svenska byggföretaget SIAB, och Skanska (ett av de svenska företag som var verksamt i Petersburg före revolutionen) färdigställde våren 1997 "Sverigehuset", in-

rymt i det gamla svenska församlingshuset från 1865, ritat av Carl Andersson. En stor del av huset upptas av Sveriges generalkonsulat och resten av fastigheten upplåts som kontorslokaler. Efter sjuttiofem års isolering börjar S:t Petersburg återfå sin forna ställning som en av Östersjöns viktigaste städer. Lenins stad har åter blivit Peters, och den vision som en gång styrde Peters verk sätter åter sin prägel på Nevametropolen.

En utförlig framställning av svenskarnas öden i Österled återfinns i min bok *Svenska vägar till S:t Petersburg*. Stockholm 1998.

Matti Klinge

Topelius i Lund 1868

NÄR DET KAROLINSKA universitetet i Lund år 1868 firade sitt tvåhundraårsjubileum, representerades det något äldre systeruniversitetet i Helsingfors av två professorer och två magistrar, de senare för Studentkåren. Den internationellt kände matematikern L. L. Lindelöf var den i tjänsten något äldre professorn; han blev sedermera universitetets rektor och därefter överdirektör i den nya skolöverstyrelsen när kyrkan och skolan i Finland skildes från varandra med den liberala finska kyrkolagen 1869. Lindelöf kom att sitta i våra ståndslantdagar först som universitetets representant i Prästeståndet, sedan för Helsingfors stad i Borgarståndet, och slutligen som adlad i Ridderskapet och Adeln, där han till sist nådde positionen som lantmarskalk vid 1900 års lantdag. I Finland kvarstod ju fyraståndsrepresentationen till 1906, då Nikolai II stadfäste den stora representationsreformen som innebar enkammarslantdag samt allmän rösträtt och valbarhet för män och kvinnor.

Matematiker blir oftast utnämnda till professorer vid unga år – eller också inte alls – och Lindelöf var mycket riktigt äldre i tjänsten, fastän blott fyrtio år, än sin femtioårige kollega, professorn i finsk, rysk och nordisk historia doktor Z. Topelius. Topelius hade förberett några talutkast, men Lindelöf uppträdde med anciennitetens rätt, och Topelius fick bränna upp sina papper. Detta grämde professorskan Topelius och säkerligen också skalden som väl kunde tänka sig att han både som historiker och som redan även i Sverige känd skald varit lämpligare att uppträda å Kejserliga Alexanders-Universitetets vägnar under en historisk minnesfest. Professorskan var med på resan inte minst därför att herrskapet sedan fortsatte till Marstrand för hennes bräckliga hälsas skull.

När Topelius två år senare utgav en diktsamling hos Albert Bonniers förlag i Stockholm ingick där också en dikt med namnet *Lund*. Dikten är tillsynes en vacker men enkel hyllning till den stad och bygd som även min fru och jag idag har äran att åter besöka. Dess fyra första strofer lyder så här:

Så skön är ej i klippors skugd
En fjärd med solsken på,
Som Sverges gröna Lundabygd,
När ax i blomma stå,
När lätt för aftonvindens fläkt
Den vida slätten gungar täckt
Och näktergalen slår
Sin drill i nordens vår.

Hit längtar friden till sitt bo
Från lifvets vilda lek;
Här lägger stormen sig till ro
I lummig bok och ek.
Kastanjen skuggar vandrarns stig,
Och smidig murgrön flätar sig
Med ros och blommig hägg
Kring trefna hyddans vägg.

Det öga, som har sett sig trött
På nordens ödemark,
Det hvilar ljuft, af odling mött,
På kullar, fält och park.
När sakta mullrar långtifrån
Ett sömnlöst verldshafs tunga dån,
Ler Sundets silfverband
Vid horizontens rand.

Som öar ur ett ändlöst haf,
Stå hvita gårdar fram;
Mot himlen tecknas tornen af
Vid gula vägars damm.
Högtidlig, som en bautasten
På åtta seklers grafvar ren,
Står mäktig Dômen qvar
Från fordna jättedar.

Femte strofen om Tegnérs grav fungerar sedan som övergång till slutstrofen, där begreppen *vila* och *trött* återkommer:

Och här inviger tankens makt
Sitt segrande banér,
Här samlar sig dess unga vakt
Kring diktens kung Tegnér.
Här står han, efterverldens gäst,
Prometheus, vid klippan fäst,
Högrest och kopparhård
I ljuflig Lundagård.

Nu hvila i kastanjens skygd,
Du trötte vandringsman!
Så grön, som Sverges Lundabygd
Är ingen, ingen ann'
När lätt för aftonvindens fläkt
Den vida slätten gungar täckt
Och näktergalen slår
Sin drill i nordens vår.

Den enkelt beundrande hyllningen får betydligt mera djup om vi sätter den i samband med yttre och inre händelser i Topelius liv just under år 1868. Det lugna, bördiga, gröna landskapet tilltalade speciellt just våren 1868 "det öga, som har sett sig trött /På nordens ödemark" och nu önskade inte bara Tegnér utan även sig själv "hvila i kastanjens skygd". Lund och dess bygd talade till honom som motsats till något annat som han uppfattat som hårt och motigt.

I januari 1868 hade Topelius fyllt 50 år. Han var född den 14 januari 1818 och var således årsbarn med bl.a. Karl Marx, Ivan Turgenev, Jakob Burckhardt och sin egen djupt älskade och vördade kejsare Alexander II. Med dessa sina samtida hade han upplevt det politiska och revolutionära 1840-talet, de nationella och sociala vänsterideologierna, tidningspressens och tendensromanernas årtionde, liksom 1850-talets neoabsolutism, Krimkriget – så ödeläggande även vid Finlands kuster – och det liberala och industrialistiska genombrottet på 1860-talet. Men viktiga tidshändelser påminde om att våldet och det onda inte höll på att försvinna ur världen, tvärtom. Preussens framgångsrika framfart på bekostnad av Danmark och Österrike 1864–1866 väckte farhågor, polska upproret hade också, några år tidigare, 1863, utgjort en blodig händelsekedja, och mord och mordförsök på statsöverhuvuden hade plötsligt uppenbarat sig som ett nytt hemskt fenomen: kejsar Maximilian av Mexico och president Lincoln av Förenta Staterna miste livet, kejsar Napoleon hotades av attentat. Topelius berördes djupt av att hans egen kejsares liv 1866 hade hotats

av en attentator. *Lugnet* härskade inte inom det politiska och militära livet.

Det år som föregått jubileet i Lund hade varit mycket svårt. Under den första veckan i september 1867 förstörde frosten så gott som hela skörden i hela Finland, alla skördar från och med 1863 hade varit dåliga och 1865 och 1866 ännu sämre. Våren 1867 hade varit exceptionellt sen, sjöarna var på många håll isbetäckta ännu i juni, och skörden hade inte hunnit mogna förrän frosten kom. Samma klimatkatastrof hemsökte även grannländerna, Sverige, Ryssland och Estland, men svälten kunde i högre grad bemästras på grund av de mera utvecklade trafikförhållandena. I Finland fanns ännu bara ungefär hundra kilometer järnväg, från Helsingfors till Tavastehus. Några örlogsfartyg med ryskt spannmål hann fram innan Bottenhavet frös men det värst utsatta norra och östra Finland var utom räckhåll för hjälp, dessutom saknade Finska staten möjligheter och missväxten i Ryssland hindrade kejsaren att på avgörande sätt ordna hjälp därifrån. Enorma svältande skaror drev tiggande genom landet och spridde epidemier som medförde en dödlighet som man inte skådat sedan hungeråren under 1690-talet. Prövningarna gav anledning till många tankar men också många beslut. Till de pessimistiska tankegångarna hörde idén att flytta hela befolkningen bort från ett land som inte tycktes kunna livnära människor – till något bördigare område inom det stora Ryssland, kanske ända till Stilla Havets stränder. Detta var ju de stora emigrationernas epok; från Irland, Norge och snart även Sverige, Polen och andra länder reste man över till Amerika och Australien. Till de mera optimistiska alternativen hörde de järnvägsbyggen som regeringen nödtidssysselsatte de hungrande massorna med. Stambanan Helsingfors–Viborg–S:t Petersburg blev också färdig på rekordtid 1868–1870.

Hur reagerade Topelius på sitt lands och sitt folks hemska öden?

I dikten *Gamla året till det nya,* daterad den 3 januari 1867, tog Topelius till tongångar som dittills varit främmande för honom eller i varje fall betydligt varsammare framförda. Den Topelius som ville varna för utvecklingen såg sin samtid som rutten, falsk, förtryckande och egoistisk, och förutspådde mänskligheten ett hemskt öde om hon ej ville rätta sig.

Hug ner det ruttna! Är ej den vida jorden
Guds svedjemark, där yxan ständigt dånar
mot trädens rot, och mänskan häpnar dock,
att kornet gror ur askan af det förgångna!
- - -
Ryck masken från det falska! Aftvätta sminket
från lögnens rosiga kind! Smält glitterguldet

från flärdens anlete! Sanning är lifvets rot:
världsträdet suger sin must ur Mimers källa.

På hösten skrev han sedan sin märkliga diktsvit *Septembernatten. 1. Kvällen. 2. Natten. 3. Morgonen.* som beskriver den ödeläggande hemska frostnatten. Diktsvitens budskap är kristallklart: det är fråga om Guds straff för människans egoism och hennes tro på det rationella, den mekanisk-industriella utvecklingen, hennes tro på att behärska jorden, att ej mera behöva Gud.

- - Gå - - säger Han till den starke anden,
som står osynlig vid himlaranden
och binder alla naturens krafter - -
gå, lös en härjare fri från banden!

Människorna har syndat, de har fallit från Gud:

De hafva skrifvit en lag för solen,
de kufvat hafven, de trotsat polen,
de bundit jorden med kopparfjättrar,
men satt sig själfva på kungastolen.

De gjort hvad aldrig var förr förnummet,
de dödat tiden, förintat rummet.
De säga: vi äro jordens gudar!
Men deras verk skall förgås som skummet.

De må förnimma från urtid orden,
att min är himlen, att min är jorden.
De skola veta, att jag är Herren.
Gå till dem alla. Begynn *med norden!*

På morgonen kan de olyckliga människorna se, att *I natt här en ängel gått.* Det var *en nattens ängel*, den straffande Gudens budbärare. *I denna natt/ har Herren tagit bort den skatt/som rost och mal förtära.* Det var Guds straff för *högmod, veklighet, förderf* och *flärd och prål*, och vidare *nya gudar*, som gjorts *af det virke, som vår lusta gaf.* Uppfostrans mål hade inte mera varit gudsfruktan, utan *tidens ljud.*

En sluttande, en vådlig ban
emot en strandlös ocean
är visst den väg vi famlat.
Hvem säger huru långt vi gått
i våra villors öfvermått
hvem mäter morgondagens lott,
om icke vägen ramlat?

För Topelius var nöden Guds straff för det moderna, slösaktiga, egoistiska. Men Gud hade också befallit sin straffande ängel att begynna från – norden. Norden, Finland, hade sin historiska mission i sitt armod och sin enkelhet, en tanke som redan Runeberg odlat i *Vårt land,* där han skrev om det *arma land* till vilket vår längtan ändå skulle stå.

O arma land, o rika land,
du sköna, offerkrönta strand,
som polens isar gärdat,
till hvilka värf har Herrens röst
dig korat ut i tidens höst,
när så vid nödens modersbröst
han tusen år dig härdat?

I sina dikterade memoarer från 1887 säger Topelius, att året 1868 för honom var en vändpunkt, det år som lärde honom be. Först var det hungerkatastrofen, den andra skolan i bedjande var psalmbokskommittén. Topelius alla psalmförslag underkastades en så sträng kritik att hans diktarjag utsattes för en hård prövning, han, den svenska diktens "Mozart" (som Rabbe Enckell sagt) fick handgriplig uppläxning i att hans budskap var oklart och hans teologi ytlig. Han satte detta i samband med sin 50-årsdag, den senare delen av hans liv skulle ägnas åt mera allvar än åren dittills. Sorgen över tre barn som dog unga, däribland de båda sönerna, hade redan väckt skuldkänslor – ägnade han kanske för mycket tid för teatern och nöjena? Fru Emilie och systern Sophie Schalin lutade åt pietismen och i sin brevväxling fördömde de bland annat romanerna – just det som Topelius sysslade med!

Den tredje prövningen år 1868 var den älskade moderns död. I Marstrand fick Topelius ett telegrambudskap om hennes sjukdom, men resan hem till norra Österbotten tog många dagar i anspråk, tre dagar med hästkärra från Åbo norrut, och när han väl kommit fram var modern redan död.

I många avseenden kan Topelius ses som en nordisk Victor Hugo. Redan

som student hade han sett pjäser av Hugo, och till sin dikt *Kometen 1858* (1858) bifogar han en fotnot: delar av dikten "innehålla spridda reminiscenser från Victor Hugo, Contemplations". Hugos diktsamling hade utgivits 1856, även om många av dikterna, också den till vilken Topelius hänvisar, var av betydligt tidigare datum. Men vi kan notera, att även om Topelius ännu 1858 i många avseenden är de glada äventyrens berättare och skriver dramatiska skälmstycken såsom *Princessan af Cypern*, så börjar den eskatologiske förkunnaren också göra sig gällande:

Och kronan på ditt verk, den stolta människoanden,
som mäter solars gång och vågar mästra Gud;
hvad är väl han? Ett grand, en myra uti sanden,
borttappad i en vrå af världars stjärneskrud;
- - - -

Året 1858 var den första stora prövningens år för Topelius i och med sonen Rafaels död; hans känslor tolkas i *Om den sommar som aldrig kom* i tredje samlingen *Läsning för barn*. Men Victor Hugos sociala och eskatologiska budskap kom ju betydligt konkretare fram i *Les Misérables*, som omedelbart väckte genklang också i Finland. Och i synnerhet från och med 1868 hörs samma budskap som hos Hugo också hos Topelius. Den ödesmättade karaktär och den ensidighet som kom att prägla Hugos roman och diktning och historiefilosofi – i *La Légende des siècles* – kännetecknade dock ej Topelius, som trots bekymmersamma samhällstendenser också kunde verka för så mycket gott och i de unga släktledens uppskattning se ett positivt tidens tecken.

De dikter som han sedan skrev med ekologiskt budskap, mot skogsskövlingen framför allt, och för bildning, skolgång, kvinnors rätt att studera och inte minst för kärleken gentemot djuren, saknade dock för det mesta de eskatologiska tongångarna och bilder av den straffande Gudens rättmätiga dom. Men i dikter som *Kommunismens vagga, Rigi Kulm, Sanningen i går, i dag och i morgon* kom bitterheten över guldets makt, kapitalismen, fram med all önskvärd tydlighet, men även tron på arbetet och bildningen. Topelius försökte förhindra spridning av den naturalistiska skolans världsåskådning, Strindberg framom andra, och hade barnens oskuld som mål. I ålderdomens stora roman *Stjärnornas kungabarn* kommer sedan de apokalyptiska idéerna åter, varningens ord och straffet. Nu är det fråga om en pacifistisk roman som samtidigt är feministisk och vill säga sitt om judarna och judefrågan. (De här frågorna togs 1998 upp till behandling av Nils Erik Forsgård i hans doktorsav-

handling *I det femte inseglets tecken. En studie i den åldrande Zacharias Topelius livs- och historiefilosofi* samt i undertecknads *Idyll och hot.*)

Redan i april och maj 1868, när våren ändå kom, nu tidig och varm, och naturen och människorna började repa sig och epidemiernas kraft avtog, hördes det även positiva tongångar: lösningen var *enkla seder, arbete* och *bön*. Här låg ansvaret hos de högre, bildade samhällsklasserna:

Från bergen smyger frosten till låga dalens fred,
från bergen ock de rika bäckar flöda;
från höjderna har flärden till folket stigit ned,
från höjderna skall ljuset flärden döda.
I dalens skugga bygger ett folk af kärnfrisk rot;
det lider utan klagan, det stupar utan knot;
men är det starkt så skall det ej förblöda.

I maj 1868 var Topelius redan färdig att prisa framtiden, Guds *herrlighet* hade åter väckt landet och folket, *när Herren dig allt hvad du brutit förlåter*. Dikten går i profeten Esaias kap. 60, spår. Och därför kunde Zacharias Topelius också med lättat hjärta resa över till Sverige, upptäcka att han där redan var mycket känd och uppburen, och komma ner till Lund och dess blomsterprakt och grönska. Och Topelius kunde säkerligen känna samma känslor som mången annan finne i Sverige känt långt senare, att Sverige var bördigare och rikare, men att finnen inte hade någon anledning att känna mindervärdighet, därför att hans land hade visat storhet i lidande och försakande. Detta visade sig också under resan 1868.

Herrskapet Topelius ägnades mycket intresse och hedrande omtänksamhet i Lund, kung Carl XV och kronprins Oskar visade sin uppskattning liksom alla Sveriges och Skånes närvarande berömdheter. Den skånska aristokratien överhopade skalden med sina något ansträngande artigheter; professorskan Topelius märkte dock att toiletterna i Lund var betydligt anspråkslösare än vid kejsarbalerna i Helsingfors.

Från Lund fortsatte herrskapet till den ståtliga prästgården i det närbelägna Norra Vrams och Bjufs församlingars pastorat som den Finlandsfödde poeten och romanförfattaren m.m. G. H. Mellin nu bebodde som välmående prost. Mellin, född österbottning, var i många avseenden Topelius föregångare, framför allt som historisk romanförfattare. Han hade redigerat *Sverige framställdt i teckningar* tio år före Topelius redigerade sitt *Finland framställdt i teckningar*; Mellin hade också utgivit en tjock bok om trettioåriga kriget som förebådat första delen av *Fältskärns berättelser*. Även Mellin hade utgivit fle-

ra diktsamlingar. Men han medgav villigt att den yngre landsmannen hade överträffat honom som skald och historiker.

Mellin ville presentera sin berömde kollega för sin patron, "Skånes rikaste magnat stallmästaren Tornérhjelm på Gunnarstorp". Topelius ville inte, han hade fått träffa magnater och berömdheter redan i Lund, med Mellin lurade Topelierna till en tur i herrgårdsparken, – där uppenbarade sig ägarna i frack och följden blev en sympatisk visit i slottet med te och glass. "*Kort sagt*", skrev Topelius till sin äldsta dotter, "*det var dock roligt att se en svensk magnat i hans ide; själfva mamma var lika road, som häpen, och gubben Mellin småfnyste af belåtenhet öfver sin lyckade list, ty stallmästaren är hans patron, som han har att tacka för sitt feta pastorat, och medan hans skrifter äro uppfyllde af utrop öfver det ryska slafveriet, bugar han djupare för sin patron än mången af oss för kejsaren. Däri gör han endast vad alla svenskar göra: de äro alla stora frihetshjältar mot ryssen, men krusa utan all ände för ett adeligt namn. Däremot krusa de mycket mindre för kungen: ingen generade sig för honom, när han satt ibland oss vid jubelmiddagen.*"

Den sistnämnda aspekten går indirekt igen i det versbrev Topelius skickade från Marstrand då han tackade Mellin för gästvänligheten. Optimismen och patriotismen hade åter stärkts hos honom. Han upptog ett för honom sedan ständigt så viktigt tema, det att framhålla att det nya Finland under ryska spiran var ett lyckligt och fritt land, ingalunda det "träldomens gyllene näste" som somliga svenskar (och finska emigranter) hade velat stämpla det till. "Det trampar ingen slaf på frie fäders grafvar" är en replik till just en dylik svartmålning. Finland höll fast vid sin gamla svenska tradition – där var Topelius själv den viktigaste målsmannen med de redan utgivna *Fältskärns berättelser* – men var likväl nu ett eget särskilt och lyckligen beskyddat folk. Vid sidan av den skånska grönskan och kastanjerna var Topelius således åter färdig att sjunga den nordliga björkens och furans lov:

Tag strimmor af den sol, som der i midnatt grydde,
Och låna sen en ton af forsens höga brus,
Af ödemarkens trast, af mörka furans sus,
Och fråga, om han mins de stämmor i naturen,
Med hvilka diktens ton till honom först blef buren,
Och fråga, om han glömt för Svithiods ädla land,
Hans andra fostermor, sin barndoms gömda strand!
Säg honom, att den våg, som böljat kring hans vagga,
Är samma våg ännu, fastän med annan flagga;
Säg honom, att det land, det folk, som varit hans,

Är dock detsamma än, som knöt hans första krans,
Och fast den nya tid på nya gåtor stafvar,
Vet minnet än sitt arf, sitt ankar hoppet bär,
Der rasslar ingen ked, som icke brottets är,
Der trampar ingen slaf på frie fäders grafvar;
Med upprätt panna går hvar redlig man, som förr,
Och Sverges gamla lag beskyddar kojans dörr.

Erland Lagerroth

Lever vi i ett plattland?

Världsbild, utvecklingslära och idéhistoria i Ken Wilbers magnum opus

Mannen

KEN WILBER HAR KALLATS både "enmansuniversitet" och "medvetandets Einstein", och den bok av honom som det här skall talas om, har förklarats vara "En av de mest betydelsefulla böcker som någonsin publicerats". Sådana omdömen härrör naturligtvis från hans mest entusiastiska anhängare, men de låter i varje fall förstå något om hans format. I själva verket är kraften i hans ansats, omfattningen av hans produktion, och därtill hans skarpsinne och lärdom, hans pedagogiska klarhet och språkliga talang sådana, att det finns all anledning att rikta sökarljuset på honom. Och det har också skett tidigare i Sverige, nämligen den 10–15 januari 1997 på fyra Idag-sidor i *Svenska Dagbladet*, skickligt utformade av frilansjournalisten Peter Östman. Men Idag-sidan tas nog, fruktar jag, inte på allvar i vetenskapliga kretsar, den identifieras gärna med New Age. Det är därför på tiden att Wilber introduceras i en seriös vetenskaplig publikation.

Wilber är i dag 51 år gammal. Han växte upp i Lincoln, Nebraska, men är sedan åtskilliga år bosatt i Boulder, Colorado, och är i dag både en kultfigur och en lärd akademisk forskare – fast han varken har disputerat eller har någon fast akademisk position. Han gick på college på det berömda Duke-universitetet i Durham, North Carolina, men under intryck av några rader av Lao-tse hoppade han av och återvände till Lincoln, där han läste kemi och biologi. Han hade så lätt för dessa ämnen, säger han, att han kunde använda varje timme utanför klassrummet till att läsa österländsk filosofi och religion och bedriva andliga övningar. Icke desto mindre tog han examen och erbjöds stipendium i biokemi/biofysik. Men han gick sin egen väg, och vid 23 års ålder skrev han sin första artikel: "The Spectrum of Consciousness". Den blev till en bok 1977 och har sedan följts av ytterligare minst ett femtontal (några tillsammans med andra författare), varvid det dock skall sägas att Wilber upp-

repar sig åtskilligt från bok till bok. Den största av dem alla (842 sidor) bär det braskande men inte särskilt adekvata namnet *Sex, Ecology, Spirituality* (SES) och kom 1995.[1] Det är den jag här skall gå i närkamp med.

Intet är lättare än att associera Wilber med "New Age", i den mån denna beteckning nu har någon bestämd innebörd. Men Wilbers sökande är något decennium äldre än New Age, och han har utvecklat sig vida utöver den allmänna nivån för denna riktning. Han är helt enkelt för svår och för seriös för de flesta som räknar sig till New Age. Och han tar själv mångenstädes avstånd från denna rörelse, den är för okritisk för honom. Han intar en liknande position som de som kan vara benägna att avfärda honom som en företrädare för New Age – en tragisk ironi.

I stället kunde man snarare säga att Wilber med sin mångsidiga lärdom är tung och seriös. Men ett sådant intryck förhindras av hans passionerade engagemang för de problem han brottas med. Det är svårt att inte gripas av lust att följa honom i hans outtröttliga sökande efter ett tänkande och en världsbild, en filosofi och en religion för vår tid.

På liknande sätt står Wilber i motsatställning till postmodernismen, som han ofta polemiserar mot. Han har utvecklat sig till en lärd forskare, nära nog av gamla stammen – om det inte vore så att han är lärd över hela fältet, en generalist av Erich Jantschs märke. Men han är en generalist som orienterat sig i både Väst och Öst. Och som bedriver – just andliga övningar.

Trots detta är Wilber inte flummig. Men för att se det, måste man läsa honom, arbeta med hans böcker, inte minst hans väldiga bok från 1995, och det är ett stort företag. Förhoppningen är att jag skall kunna underlätta en tillägnelse.

Boken

Titeln på Wilbers stora bok, *Sex, Ecology, Spirituality*, är alltså mer braskande än adekvat. Men undertiteln är bättre: *The Spirit of Evolution*. För han har här samlat sig till en löpande framställning av alla slags utveckling. Eller till en "berättelse" om sådana, som han själv säger (192, 419, 422). Det hela blir till Kent Wilbers utvecklingslära, mer omfattande och mångsidig än Darwins.

Men på vägen växer det också fram en världsbild, en bild av världens beskaffenhet och sätt att fungera, en ovanligt uppbygglig sådan. Och till sist ges också en framställning av tankens utveckling, en idéhistoria.

Bäst formulerar Wilber vad han vill med verket i introduktionen till en reviderad upplaga från april år 2000:[2]

> [...] jag sökte en världsfilosofi. Jag sökte en *integrerad* filosofi, en som trovärdigt skulle väva samman vetenskapens, moralens, estetikens många pluralistiska sammanhang, österländsk filosofi likaväl som västerländsk, och världens stora visdomstraditioner. Inte på detaljnivå – det är definitivt omöjligt; men på nivån för orienterande generaliseringar: en väg att låta förstå att världen verkligen är en, odelad, hel och relaterad till sig själv på alla sätt: en holistisk filosofi för ett holistiskt Kosmos: en världsfilosofi, en integrerad filosofi.

På ett annat, mer polemiskt sätt introduceras verket på inledningens första sida. Wilber börjar med att konstatera att det är underligt att något händer alls.

> Det var ingenting, sedan en Big Bang, sedan är vi alla här. Detta är ytterligt gåtfullt.
>
> På Schellings brinnande fråga: "Varför finns det någonting snarare än ingenting?", har det alltid funnits två allmänna svar. Det första kan kallas "hoppsan"-filosofin. Universum bara händer, det finns ingenting bakom det, alltihopa är ytterst tillfälligt och godtyckligt, [...] det bara händer – hoppsan!

Hoppsan-filosofin bär namn som positivism, vetenskaplig eller historisk materialism, naturalism, empirism, men den kommer alltid fram till samma svar, nämligen: "Fråga inte!" Frågan själv anses förvirrad, meningslös, barnslig, och att sluta fråga ses som tecken på mognad.

Wilber själv tycker däremot att svaret "hoppsan!" är väl så barnsligt.

> Det andra allmänna svaret som har framförts är att *något annat håller på att ske*: bakom tillfällighetsdramat finns ett djupare eller högre eller vidare mönster eller ordning eller intelligens. Det finns naturligtvis många variationer av denna "djupare ordning": Tao, Gud, Geist, Maat, arketyper, förnuft, Li, Mahamaya, Brahman, Rigpa. Och fastän dessa [...] förvisso är oense i mycket, är de alla överens om detta: universum är inte vad det tycks. *Någonting annat* försiggår, något helt annat än hoppsan...
>
> Denna bok handlar om allt detta "någonting annat än hoppsan".

Verket är därefter indelat i två "böcker". Den första, som omfattar drygt 300 stora sidor, söker utfinna världens och tillvarons grundprinciper, följer människosläktets och samhällets utveckling och slutligen individens utveckling fram till dagens och morgondagens positioner. Den andra boken, som sträcker sig över 200 sidor, följer tänkandets utveckling från Platon till i dag, den har karaktären av idéhistoria. Det är fråga om Platons och Plotinos, Augustinus, Schellings och Hegels tänkande men också om det tänkande som har dominerat sedan renässansen, 1600-talsvetenskapen och upplysningen. Till detta kommer 240 sidor noter och nära 70 sidor litteraturförteckning och register. (I noterna bygger Wilber ut de "orienterande generaliseringarna" till detaljresonemang och tar ställning till tidigare forskare.)

Det är alltså en gigantisk uppgift Wilber har tagit på sig; han rör sig, har det sagts, mot en teori för allt. (En ny bok av honom, aviserad till aug.–sept. 2000, heter också mycket riktigt *A Theory of Everything*.)

Några idéer bakom verket

Men Wilber startar inte sin "berättelse" tomhänt utan utgår från åtminstone tre olika idéer, hämtade från olika håll. En är Arthur Koestlers begrepp "holon" (från grekiska *holos* = hel och suffixet *on* som, liksom i proton eller neutron, syftar på en partikel eller del; Koestler, *Janus. En sammanfattning*, 1982, s. 40 f.). En holon är en *helhet* som tillika är *del* av en annan, mer omfattande helhet. Hela atomer är delar av molekyler, hela molekyler är delar av celler, hela celler är delar av organismer osv. En holon är alltså på en gång en helhet och en del, en *helhet/del*. Detta snillrika begrepp har mig veterligt inte fått mycken användning efter Koestler, men Wilber visar i dennes efterföljd att det är en nyckel till förståelse för världens uppbyggnad och utveckling på alla plan. Världen består överallt av holoner: helheter som tillika är delar i en överordnad helhet. Den byggnadsform som brukar kallas hierarki vill Wilber därför – också efter Koestler – kalla *holarki*.

Ett klassiskt exempel på en sådan hierarki/holarki är den uppfattning av världen som är känd under namnet *Varats stora kedja*, ett föreställningsmönster som under 1900-talet blivit bekant genom en av idéhistoriens klassiker: Arthur Lovejoys *The Great Chain of Being* från 1936. Detta är den andra idén Wilber utgår från. Världen är inte ett jämstruket plattland från atomen till galaxen utan i stället en stor obruten kedja av olika stadier eller nivåer från materia till liv till medvetande till själ till ande. En *vertikal* världsordning.

Vad vi än tänker om denna stora kedja som världsförklaring, så var den icke desto mindre, konstaterar Wilber efter Lovejoy, "den officiella filosofin för större delen av det civiliserade människosläktet genom det mesta av dess historia" (SES 8).

En tredje utgångspunkt för Wilber, möjligen själva startpunkten för hans begrundan av "medvetandets spektrum", är läran om "de tre ögonen" från 1200-talsmystikern Bonaventura. Nämligen kroppens öga, själens öga (det inre ögat) och kontemplationens eller meditationens öga. Här finns alltså en hierarki inom psykologin och kunskapsteorin, svarande till den som Varats stora kedja innebär för världen.

Men alla människor ser inte lika bra med alla tre ögonen: det är fråga om olikhet i kompetens. Med lämplig skolning kan emellertid vetenskap bedrivas på alla tre nivåerna, en vetenskap som i alla tre fallen grundas på detsamma:

kompetens, kreativitet, kritik. Att behärska metodiken inom meditationen, förklarar Wilber, tar år av övning, längre tid än att behärska metodiken inom normalvetenskapen.

Var och en av dessa nivåer är alltså legitim, det enda som är illegitimt är att reducera det hela till *ett* öga, *ett* område, som påstås vara det enda giltiga. Ett sådant fall var när kyrkan gjorde anspråk på att avgöra frågor inom fysiken, ett annat, det vanliga i dag, är när världen reduceras till den fysikaliska världen, till fysikernas och astronomernas "universum" och hela vårt inre liv därmed går förlorat. (Wilber, *Eye to Eye*, 1983, titelessän.)

Bok I: världsbild och utvecklingslära

De nya systemvetenskaperna och deras grundprinciper: mönstret som förenar

Wilber vill inte vara sämre än Bibeln: han börjar sin stora bok med en skapelseberättelse. Det är en egendomlig värld vi lever i, säger han. För femton miljarder år sedan fanns det absolut ingenting, och sedan, på mindre än en nanosekund, blåstes hela detta materiella universum upp. Och ännu märkligare, denna materia var inte bara en kaotisk röra utan började organisera sig. Så komplicerade blev de former som uppkom, att de till sist fann på sätt att fortplanta sig: livet uppkom. Men än märkligare, dessa livsformer fann också sätt att föreställa sig, att skapa tecken, symboler och begrepp, och så uppkom medvetandet (mind). "Vad än denna evolutionsprocess var, tycks den ha varit otroligt driven, från materia till liv till medvetande."

Och än märkligare, för några hundra år sedan blev evolutionen medveten om sig själv. Vid precis samma tidpunkt började samma mekanismer arbeta på sitt eget utslocknande. "Och det var det märkligaste av allt" (3).

Därmed är Wilber framme vid den ekologiska krisen och den moderna vetenskapen från 1600-talet. Med ett av de visdomsord, som han ofta återkommer till, konstaterar han att denna vetenskap inte hade fel på det område, där den var adekvat, den var bara ofullständig, *partiell* (10, jfr 107 f., 126, 142). (På sin gravsten vill han att någon skall skriva: "He was true, but partial." I den i not 1 nämnda självbiografiska skissen "Odyssey" berättar Wilber (s. 60 f.) om den långa vägen till denna insikt.) Denna vetenskap täckte några av de mest uppenbara aspekterna av den fysiska sfären, men förbisåg de mer subtila (och betydelsefulla):

> Historiskt sett kom de empiriska vetenskaperna i gång genom att studera just de holoner som uppvisar minimal kreativitet. Faktum är att de i grunden inte

> studerade någonting annat än en samling *stenar* i rörelse (massa som rör sig genom rum över tid), och så tog de fel på vetenskapens natur och trodde den var väsentligen förutsägande.
>
> Jag vill inte förolämpa stenar, men genom att ta några av de dummaste holoner som finns och göra studiet av dem till studium av 'den verkligt verkliga verkligheten' var dessa fysiska vetenskaper i hög grad ansvariga för [...] reduktionen av Varats stora holarki [...] och för nivellerandet av en multidimensionell verklighet till ett platt och förtvinat landskap, *definierat* av ett *minimum* av kreativitet [...] (48).

Därmed kunde man tro att Wilber skulle vara nöjd, han är på väg mot en annan vetenskap och världsbild än den "moderna" 1600-talsvetenskapens. Men så är det inte alls. Han menar sig fortfarande vara kvar i ett "plattland", där de som reducerar allt till molekyler och atomer betecknas som "grova reduktionister", medan de som i dag förstått att den värld som människan lever i snarare har karaktären av komplicerade självorganiserande system, ses som "subtila reduktionister". De senare tänkarna finns namngivna på s. 14, bland dem Bertalanffy, Wiener, Prigogine, von Neumann, Maturana och Varela.

Detta är föga rättvisande, dels därför att Prigogine et consortes aldrig har gjort anspråk på att uttala sig om de högre nivåer, som ligger Wilber om hjärtat, och därför inte kan sägas ha reducerat dem, dels därför att dessa nytänkare, i varje fall Prigogine, överbryggar klyftan mellan materia och liv och därför möjliggör återställandet av den obrutna Varats stora kedja, som är Wilbers skötebarn. För oss vanliga västerlänningar har de gett oss nyckeln till ett nytt tänkande och till en ny världsbild, uppbyggligare än den gamla.

Men Wilber utgår från de högre nivåerna och har därför svårt att rätt balansera sitt förhållande till dessa nytänkare, som befriat oss – i den mån vi låter oss befria – från den atomistiska, mekanistiska deterministiska världsbilden. Först på slutsidan erkänner Wilber motvilligt den stora skulden till dem.

För sanningen är att dessa tänkare har skapat den plattform, från vilken Wilber startar sin stora himmelsraket. Det framgår av kap. 2–4, där han närmare lägger ut texten om cybernetik, dissipativa strukturer, dynamiska system, nya evolutionsvetenskaper. Under rubriken "The Pattern that Connects" förtecknas från dem tjugo grundprinciper ("tenets"), som han finner gemensamma för utvecklingens tre domäner, alltså inte bara den fysiska sfären utan också den biologiska och den andliga ("noosfären"). Här finns "mönstret som förenar". Dessa principer ses som självklart riktiga.

Den första grundprincipen känner vi redan: världen består varken av ting eller processer utan av holoner. Detta är möjligen lite ensidigt uttryckt, eftersom begreppet holon tar fasta på *en* aspekt av världens elementa, medan 'ting'

och 'process' avser andra. Men när Wilber hävdar att man med denna distinktion "undergräver" de traditionella argumenten i striderna mellan atomism och holism, materialism och idealism, ligger det kanske något i det.

Wilber återberättar en gammal historia om kungen som frågade en vis man om varför Jorden inte faller ner och som får svaret: den vilar på ett lejon. – Men lejonet då? – Det vilar på en elefant. – Men elefanten? – Den vilar på en sköldpadda. – Men sköldpaddan? – Ers majestät kan stanna där: det är sköldpaddor hela vägen ner.

Javisst, konstaterar Wilber, det är holoner hela vägen ner. Och hela vägen upp. Vilket Tarski och Gödel insåg, när de visade att själva matematiken hade sin plats i ett irreversibelt, ständigt expanderande universum utan övre gräns. Det finns ingen slutlig helhet som är giltig överallt, ingen definitiv grund att stå på. Helhetsbegreppet är därför farligt, menar Wilber, det inbjuder till totaliserande läror, något han särskilt vänder mot New Age (35 f).

Han undviker därför att tala om "den totala summan av händelser i universum" som en Helhet och säger i stället "Alltet". I sammanhanget återinför han den grekiska termen "*Kosmos*", som på engelska brukar skrivas "*cosmos*". Men "Kosmos" i antiken betydde existensens alla nivåer och inte bara det fysiska universum, som "kosmos" och "universum" kommit att betyda i dag. Kosmos innehåller kosmos (fysiosfären), bios (biosfären), nous (noosfären) och theos (theosfären) (37 f). Denna terminologi tillämpas i bokens fortsättning.

Avsaknaden i tillvaron av någon slutlig grund att stå på var en av postmodernismens upptäckter. Mening är beroende av sammanhanget, och sammanhanget kan vidgas i det oändliga. Men det betyder inte att sammanhanget inte kan fixeras tillräckligt länge för att människor skall kunna komma överens om en sanning, eller rättare – fast Wilber inte gör denna distinktion – om vad som vid ett visst tillfälle är *adekvat* och *giltigt*. Här har många poststrukturalister gått vilse, t.ex. Bataille som blev galen, "fast vad som är orsak och vad som är verkan är svårt att säga" (40).[3]

I den andra grundprincipen, som i själva verket är fyra, samlar Wilber upp de mest fundamentala och revolutionerande insikterna i Prigogines och andras nya vetenskap (40–46). "*Holoner uppvisar fyra grundläggande förmågor: självbevarande, självanpassning, självöverskridande och självupplösning.*" Som helhet förmår holonen alltså fasthålla sitt eget mönster, men som del i en större helhet måste den samtidigt anpassa sig till *denna* helhet. Detta kallar Wilber holonens makt ("agency") respektive gemenskap ("communion"), och bådadera liksom balansen mellan dem är lika nödvändiga. Det är svårt att vara holon – och ändå är allt i världen det.

Allra märkligast är dock holonens *självöverskridande*. Wilber exemplifierar med det enklaste och ändå så häpnadsväckande fallet: en syreatom och två väteatomer kommer samman och plötsligt bildas en helhet av *helt annat slag*: en vattenmolekyl. Det är varken fråga om gemenskap, anpassning eller association utan om en *transformation* som resulterar i något helt nytt; det är fråga om *skapande*. Ett annat exempel, kan man tillägga, är de giftiga ämnena natrium och klor, som tillsammans skapar vanligt koksalt.

För Wilber är detta särskilt viktigt: det inför en *vertikal* dimension, som går på tvärs mot den horisontella självuppehållelsen och gemenskapen. Och därmed har han i själva verket erkänt att dessa teorier, denna verklighetsuppfattning, innebär en väg ut ur plattlandet, begynnelsen till en mer uppbygglig världsbild. Det finns inte bara kontinuitet i världen utan också plötsliga språng, språng vilkas resultat är oförutsägbara för alla som inte tidigare bevittnat just samma sorts överskridande.

Och poängen är, konstaterar Wilber belåtet, att det inte är något särskilt metafysiskt eller ockult i detta. Självöverskridande är ett systems förmåga att nå bortom det givna och skapa något nytt. Utan den förmågan skulle evolutionen aldrig kunnat komma igång. Självöverskridande är inget mer eller mindre än universums förmåga att gå bortom det som gick före – dess mest väsentliga och för den konventionellt tänkande mest överraskande egenskap.

Därmed öppnas vägen mot Wilbers egentliga mål: att nå bortom de dimensioner, där den traditionella vetenskapen håller till. Och det är inget metafysiskt i det – inget utöver *undret* att världen existerar.

Den tredje grundprincipen tar fasta just på det överraskande, det oberäkneliga i den nya holonens framträdande. Det är fråga om *emergens*, ett fenomen som varken är ovanligt eller isolerat. Det förekommer på alla områden: "virvlar och lasrar, kemiska oscillationer, genetiska nätverk, utvecklingsmönster, populationsgenetik, immunsystemets nätverk, ekologi och geofysik. I själva verket tycks det svårt för varje nära integrerat aggregat att undgå emergenta egenskaper". Och emergens är lika karakteristiskt för oorganiska system som för organiska. Vi lever i ett universum kännetecknat av emergent skapande.

> Det skulle krävas en sådan omkastning som Heisenbergs osäkerhetsprincip för att påminna oss om att t o m klippors beståndsdelar varken är så förutsägbara eller dumma som dessa fåniga reduktionismer. Men under den tid som varit har det gamla kunskapsidealet [...] bokstavligen ruinerat varje område det tillämpats på [...], därför att själva dess metoder kom att radera ut varje spår av kreativitet och därmed allt som var nytt, betydelsefullt, värdefullt, meningsfullt...(48).

En viktig grundprincip som Wilber ständigt kommer tillbaka till är att varje emergent holon som överskrider sina föregångare samtidigt också *inkluderar* dem. Den *bevarar* de föregående men negerar deras isolering eller ensamhet. Hegel har uttryckt detta med ett enda ord, nämligen tyskans "aufheben", som märkligt nog på en gång betyder upphöja, negera och konservera (Joachim Israel, *Språkets dialektik och dialektikens språk*, 1980, s. 57).

Ytterligare en grundprincip, som omfattar en rad specialfall, är att *utvecklingen har riktning*. Det är den berömda tidspilen, som först urskildes i biosfären men som man i komplexitetens vetenskaper nu har förstått är närvarande på alla områden. Och utvecklingen leder till många olika resultat. Det som oftast uppmärksammas är just ökad komplexitet. Men när en ny nivå uppnås framträder också en ny enkelhet: den nya helheten är enklare än dess beståndsdelar. Men när denna nivå sedan utvecklar sig, uppstår ny komplexitet.

Ökar gör också differentieringen och integreringen: det uppstår ny mångfald och ny enhet. Eller som föregångaren Whitehead har uttryckt det: "De många blir en och utökas med en [den nya holonen]" (49). Också organisation och strukturering stegras liksom den relativa autonomin. Hos människan kan den relativa autonomin bli så hög, att den inte bara leder till differentiering utan också till dissociation, lösgörande från omgivningen, alienation. En sådan utveckling är förödande: den leder till "patologisk" aktivitet, till ekologiskt helvete (71).

(Wilber urskiljer "patologiska" varianter av alla utvecklingsstadier, ett förträffligt grepp som – liksom hans villighet att i varje tankesystem se inte bara bristerna *eller* förtjänsterna utan *både* förtjänster och brister – oftast räddar honom från ensidighet. Se vidare t.ex. 41, 174, 197 ff., 263 f., 298.)

Här inför Wilber ett begrepp för utvecklingens riktning som varit förbjudet i västerländsk vetenskap sedan 1600-talet: utvecklingens mål eller *telos*. "En holons regim, kanon, kod eller djupstruktur fungerar som en magnet, en attraktor [...] för *förverkligandet* av denna holon i rum och tid" (74). "Ett ekollons kod (dess DNA) har ek skrivet över det hela" (76). Även i den fysiska världen styr en holons 'enteleki' den slutliga formen för dess förverkligande. I den dynamiska systemteorin har "attraktor" blivit den gångbara termen för detta, och det finns både statiska, periodiska och kaotiska attraktorer, vilket naturligtvis innebär enorma skillnader i vad som händer.

De tjugo grundprinciper som Wilber presenterar i kap. 2 (och av vilka här bara några berörts) är alltså hämtade från "de moderna evolutions- och systemvetenskaperna", vilket visar dessa vetenskapers betydelse, också i Wilbers eget tänkande. Men samtidigt varnar han för att detta bara är den hälft av dessa vetenskaper som tycks rätt och riktig; den andra, mer tvivelaktiga hälften, återkommer han till (33).

Ken Wilbers grundprinciper, kodifierade i de fyra kvadranterna

Denna kritik börjar i kap. 3, "Individual and Social", men där med en ganska problematisk manöver. För det första förklaras där att dessa vetenskaper ser världen horisontellt, som ett nät, en väv, och inte som en pyramid. Tillsammans med sin motståndare, den analytisk-reduktionistiska vetenskapen, uppehåller de, sägs det, ett "plattlandsparadigm", de båda är "plattlandstvillingar".

Men när Wilber, för det andra, skall återge detta nät, uppställer han det vertikalt och kallar det för "holarki". Och därmed anser han sig kunna kritisera den så framkomna "lagerföljden". Men om denna skiktning i själva verket avsåg en "horisontell" indelning i "koncentriska cirklar", där det mindre omslutes av det större, så är kritiken ogiltig. Man kan inte både förebrå dem för att de är "plattlandsvetenskaper" och för att de har fått den vertikala dimensionen om bakfoten (79 ff., jfr 140).

—: Individ och samhälle; bredd och djup

Det avgörande är emellertid att Wilber själv syftar till en strikt vertikal holarki, en ny version av "varats stora kedja". I en sådan är det emellertid nödvändigt, menar han, att skilja mellan vad kapitelrubriken kallar "Individual and Social", alltså individer och samhälle, mikro och makro – en åtskillnad som kommer att löpa genom hela boken. Han finner också en föregångare, som lyckats klara av detta: Erich Jantsch i *The Self-Organizing Universe* (1980), kanske det enda tidigare verk som i omfattning och målsättning kan mäta sig med Wilbers eget. I två väl genomarbetade figurer åskådliggör Jantsch vad han kallar "Cosmic coevolution of macro- and microstructures" respektive "The history of life on earth [as] the coevolution of self-organizing macro- and microsystems" (SES 84 f.; Jantsch 94, 132).

I en sådan vertikal världsbild gäller det också att skilja mellan å ena sidan *spännvidd* eller *bredd* och å den andra *djup*. Biosfären, t.ex., har förvisso större spännvidd, är mer *fundamental*, än enskilda livsformer, men den är också "grundare", har mindre djup än dessa. I hierarkin befinner den sig alltså på ett lägre plan. Utvecklingen producerar hela tiden större djup men mindre bredd, mindre spännvidd. Och antalet holoner med stort djup kommer alltid att vara färre än antalet med mindre djup. Det kommer alltid att finnas färre ekar än ekollon. Detta är utvecklingens pyramid: den blir nödvändigtvis mindre i omfång mot toppen.

Wilbers värld utvecklar sig alltså som en hierarki mot allt högre, mer komplicerade former. Eftersom utvecklingen försiggår i enlighet med principen överskrida men samtidigt innesluta och bevara (Hegels "aufheben"), betyder

det att den fysiska världen finns i den biologiska och den biologiska i den andliga, aldrig tvärtom. (Bäst framgår det av en figur på s. 115, där de tre världarna representeras av tre koncentriska cylindrar, varvid bios och noos innesluter men samtidigt sträcker sig utanför fysis.) Och därmed är varje reduktionism förkastad: "fysiken är den mest fundamentala och minst betydelsefulla av vetenskaperna" (93).

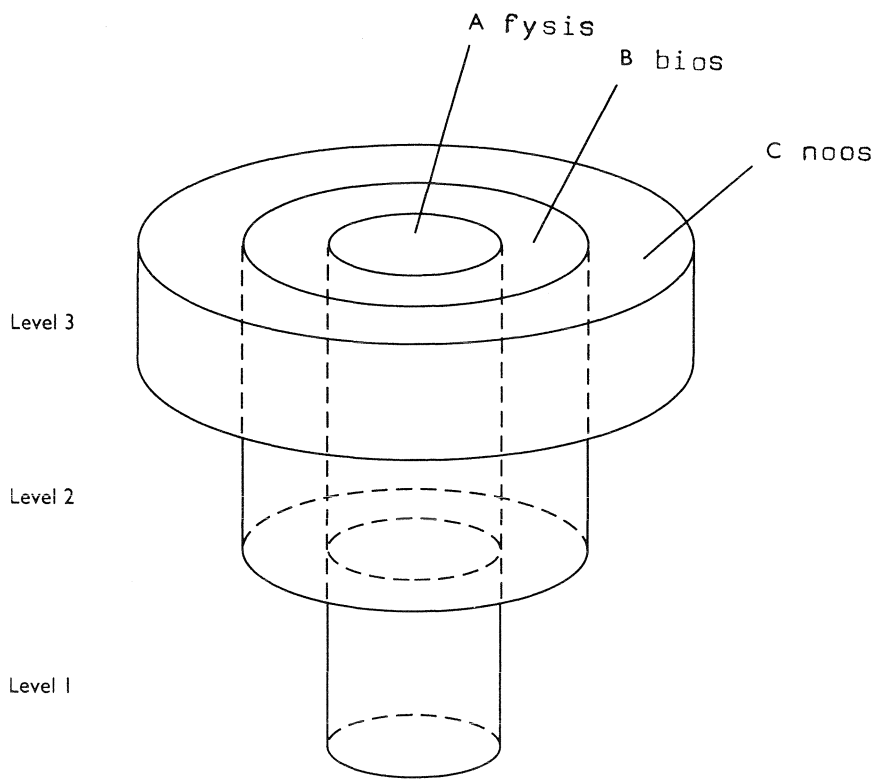

Figure 4-2. Levels of Evolution

Detta är tvärtemot vad den naiva tron föreställer sig. "Just därför att kosmos är större än bios, antar vi att kosmos måste vara mer betydelsefullt. Men det är bara mer fundamentalt; bios [...] har mer djup och omfattar i själva verket hela kosmos i sin egen existens: överskrider och innefattar" (93).

På samma sätt är biosfären en del av, omfattas av noosfären. Vilket man kan se om man tänker sig att biosfären förstörs: då förstörs också alla livets

former och därmed också all andlig verksamhet; däremot blir den fysiska sfären kvar. Detta blir hos Wilber till en grundregel för att avgöra vilken nivå som är högre och vilken lägre. Om man förstör en nivå, förstör man också alla nivåer ovanför den men inga under (61, 94).

—: Yttre och inre

Vid övergången från kap. 3 till kap. 4, "A View from Within", tycks boken nå sitt "knä". De allmänna systemvetenskaper som legat till grund för kap. 2 och 3 gör, konstaterar Wilber, anspråk på att vara holistiska, att täcka hela verkligheten "från atomer till celler till djur, från stjärnor till planeter till Gaia, från byar till städer till planetära federationer" (107).

Och ändå: "Något är fruktansvärt fel. Eller snarare fruktansvärt partiellt." Det är hela vägen fråga om ting som kan ses med de fysiska sinnena. "De är alla de *yttre* formerna av evolutionen, och inte en av dem representerar hur evolutionen ser ut från *insidan,* hur de individuella holonerna känner och uppfattar och skaffar sig kunskap om världen [...]." Vi kan tänka oss att cellerna visar irritabilitet, växterna förnimmelser, reptiler iakttagelseförmåga, däggdjur inre föreställningar, primater symboler och människor begrepp, men av detta märks föga i dessa vetenskaper (107; man noterar här att humanistiska vetenskaper ligger utanför vad Wilber talar om).

Det beror på att de försöker vara empiriska, dvs. baserade på bevis i form av sinnesiakttagelser. De är intresserade av vad som kan ses, men inte av hur sinnesintryck blir till varseblivning, impulser till känslor, bilder, symboler. De utelämnar alltså hälften av det hela. Det finns många avbildningar av hjärnan, men mitt medvetande (mind), som jag upplever inifrån, ser inte alls ut som de. (Senare medges att några vetenskaper nämner känslor, symboler, idéer, men de behandlar dem på samma sätt som utanverken; 114.)

Nu är det naturligtvis inget okontroversiellt företag att urskilja det inre hos existensformer nedanför människan; det kan leda till "det antropomorfistiska felslutet": att läsa in "högre" tankar och känslor i "lägre" former. Men vi får hjälp av evolutionsvetenskaperna att undvika detta. Där det inte finns någon komplex hjärnbark, finns det nog heller ingen avsiktsorienterad symbolisk logik. Och där det inte finns ett limbiskt system, finns det nog inga differentierade känslor.

Men å andra sidan kan jag känna världen utanför mig, därför att den redan finns inom mig – jag är ju själv en produkt av evolutionens överskridande och bevarande av det som överskridits. Vi behöver inte som de renodlade empiristerna stirra oförstående på rosen, som om den var en varelse från en helt

annan värld. Och detta är inte nya tankar, framhåller Wilber. Vi finner något liknande från Aristoteles till Spinoza, från Leibniz till Whitehead, från Aurobindo till Radakrishnan.

Därmed skulle, kan man tycka, Wilber vara färdig att ta språnget in i det inre. Men det sker inte förrän i kap. 5 och 6, och resten av kap. 4 ägnas åt speciella operationer och distinktioner; kapitelrubriken är alltså inte riktigt adekvat. Men med dessa slås några av de stora slagen i boken.

Felet med de systemvetenskaper som i dag har betytt så mycket för att förnya vetenskapen, är, menar Wilber, att de håller sig till och stannar vid de tjugo grundprinciper, som han hämtat från dem. Men dessa principer representerar den minsta gemensamma nämnaren, och livet och medvetandet går ständigt utöver dessa, t.ex. genom sexuell fortplantning respektive verbal kommunikation. De tjugo principerna är de mest *fundamentala* men därför också de minst intressanta, minst sägande. En matematisk modell av stadsbildning säger oss inget om olika arkitektskolor, kulturer och religioner i indiska och brasilianska städer. Det stämmer, kan man tillägga, med att det blir påfallande tunt på det humanistiska området hos Erich Jantsch, trots hans uttalade vilja att inkludera också detta i sin briljanta bok.

De tjugo principerna är alltså en ryggrad i Wilbers tankebygge, men vi lever inte upp till rikedomen i liv och själsliv genom att reducera dem till dessa principer. "Rödhakesångaren, hjorten och amöban blir, antar jag, lika förolämpade som jag av detta" (118).

—: De fyra kvadranterna

Innan Wilber ger sig in på att undersöka holonernas – och då i praktiken människans – insida, vill han göra alldeles klart vad det är som skall prövas.

> Jag har framkastat att det finns individuella och sociala holoner, av vilka var och en har en insida och en utsida. På det sättet finner vi i utvecklingen i allmänhet och människans utveckling i synnerhet *fyra olika strängar* [*strands*], där var och en är intimt relaterad till och förvisso beroende av alla de andra, men där ingen kan reduceras till de andra.
>
> De fyra strängarna är det inre och det yttre av det individuella och det sociala (120).

Därmed har Wilber slagit sitt stora slag i denna bok, lanserat det främsta bidrag han just i den ger till tänkandet och till förståelsen av världen. Resultatet blir en uppställning i form av en kvadrat uppdelad i fyra "kvadranter", där var och en av dessa kvadranter står för en av de fyra strängarna. Till höger placerar han de två kvadranterna för det yttre: det yttre individuella överst och det

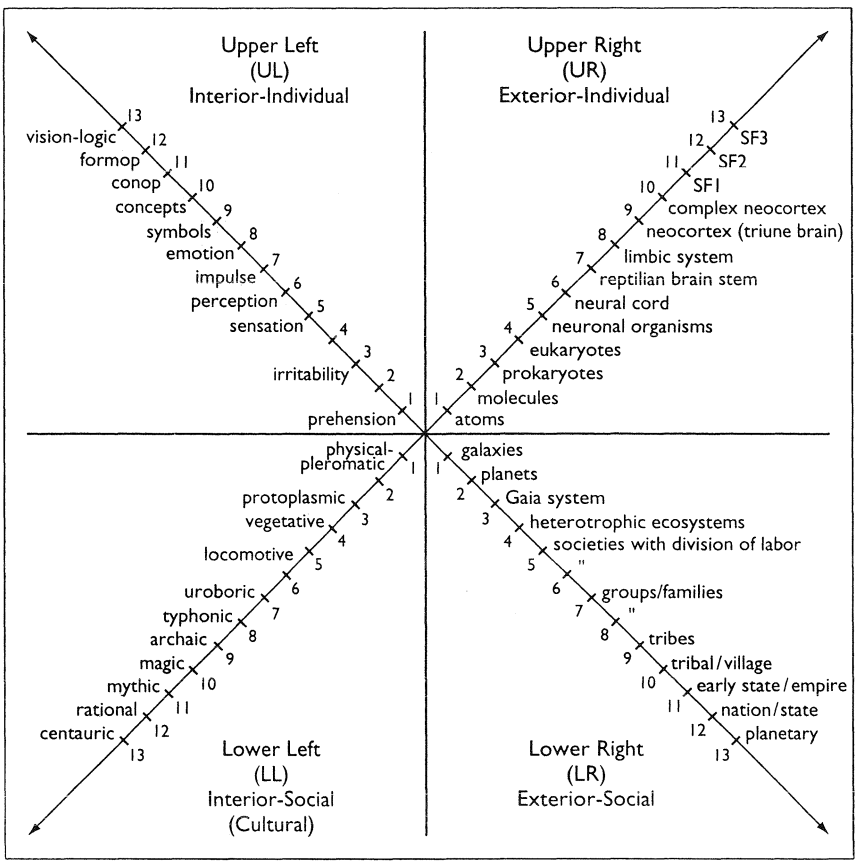

Figure 5-1. Some Details of the Four Quadrants

yttre sociala (samhälleliga) underst. Till vänster de två kvadranterna för insidan: det individuella överst och det sociala (kulturella) underst. Han börjar med en skiss (122), och först efter två stora kapitel är han färdig att fylla i hela mönstret (193). Den vikt han själv fäster vid mönstret framgår av att de fyra kvadranterna pryder insidan av bokens båda pärmar.[4]

Centralt i denna systematik är relationen mellan inre och yttre: det inre har alltid en motsvarighet, ett korrelat i det yttre. Det vill säga inre, "andliga" upplevelser svävar inte fritt som "pies in the skies" utan går alltid via hjärnan. Detta är ett betydelsefullt ställningstagande som gör det möjligt att försona Wilbers "andliga" förkunnelse med modern vetenskap.

I fortsättningen av kap. 4 begrundar Wilber skillnaden mellan de två vägarna till höger och de två till vänster, mellan att fokusera utsidan och insi-

dan. Hela högra halvan kan beskrivas i "det"-språk och kan studeras empiriskt (i behavioristiska eller positivistiska termer). Därför att allt kan ses "därute". Det är en legitim och nödvändig forskning – det är bara inte hela sanningen.

På högra sidan finns två mot varandra stridande parter: atomister och holister. Men båda sysslar med utsidan, med det som kan upptäckas med sinnena. De är, menar Wilber, två sidor av "plattlandsontologin". Hela vänstra hälften kan inte ses av något kroppsligt öga, och den kan inte beskrivas med "det"-språk. I stället beskrivs den övre hälften med "Jag"-språk och den nedre hälften med "Vi"-språk.

Medan den högra hälften kan *ses*, måste den vänstra *tolkas*. Och det beror på att ytor kan ses, medan djup måste tolkas. Wilber tänker sig att medvetande är synonymt med djup – en ganska häftig ståndpunkt (III, 538 f., 546 ff.). Den högra vägen frågar alltid: *vad gör det?*, medan den vänstra frågar: *vad betyder det?*

Därmed är Wilber framme vid en stor uppgörelse med det han kallat "subtil reduktionism". Den grova reduktionismen tror inte på insidor någonstans och reducerar allt till atomer och atompartiklar. Den subtila reduktionismen, som Wilber också kallar för "plattlandsholism", reducerar inte till atomer men däremot allt på vänstra sidan till motsvarigheter på den högra. Det är här fråga om systemteorier från allmän systemteori till modern dynamisk systemteori till alla slags "nya paradigm" och ekologisk/holistiska teorier.

Företrädarna för dessa har visserligen hjärtat på rätta stället, säger Wilber, de har undvikit den grova reduktionismen, och de har urskilt de tjugo grundprinciperna. Men de har slutat med en lömsk form av reduktionism, som medfört att de är omedvetna om vad de gör. "De gör anspråk på att omfatta hela verkligheten, när de i själva verket just har ödelagt hälften av den" – nämligen den vänstra, inre hälften (130).

Detta är hårda ord, svåra att ta till sig för den som upplevt just den dynamiska systemteorin som en ny vetenskap, och därtill en uppbygglig sådan. Som alla teoretiska tänkare renodlar Wilber nog en del, men det går att förstå vad han menar – och han har nog rätt (bortsett från att systemens självöverskridande pekar ut ur plattlandet). Att han är så arg beror naturligtvis på att han själv är frälst för allt vad som finns att upptäcka på den vänstra, "inre" sidan, den som legat i träda i vetenskapen.

Om man accepterat detta, får man omedelbart en ny stöt. Den som funnit sin vetenskap och sitt sätt tänka i denna nya systemteori har gärna sett hela utvecklingen från 1600-talsvetenskapen till i dag som en ständigt vidareutvecklad atomism, en "grov" reduktionism. Men detta är att helt underskatta den strömning på 1700-talet som går under namnet upplysningen, menar Wilber.

Atomismen var inte det dominerande temat under upplysningen utan det var tvärtom en bild av naturen, inklusive den mänskliga naturen, som en harmonisk helhet, vars delar passade perfekt samman.

Detta är helt visst att betänka, men man kan notera att Wilber här mer talar om filosofi och religion än om (natur)vetenskap. Hade hans ramar varit lika vida för vår egen tid, hade han måst inkludera (mer av) den forskning inom humaniora, som tidvis varit mycket livlig, och det hade rubbat cirklarna. Det är inte så lätt att ge en komplett bild av tankeutvecklingen – något Wilber naturligtvis vet bättre än de flesta.

Men för den som accepterat denna bild av upplysningen väntar ytterligare en ny stöt, för detta räknas inte upplysningen till förtjänst. Det var i stället dess misstag att "den tog ett Kosmos av *både* vänster- och högerdimensioner och reducerade det till ett kosmos som kunde beskrivas empiriskt [...]: den *kollapsade den vänstra hälften till dess korrelat på högra hälften*. Dess stora brott var inte grov reduktionism utan *subtil reduktionism*" (132, jfr 143).

På det sättet blev naturen ett harmoniskt helt, känt av ett subjekt som inte passade in i den. Och när detta synsätt tillämpades på subjektet självt, började subjektet oavsiktligt radera ut sig självt. Det hade inte längre någon plats i sin egen världsbild utan svävade över världen, frigjort och utestängt (132).[5]

—: De tre stora

Kapitel 4 har plats för ytterligare en stor distinktion. Av de fyra kvadranterna kunde den vänstra övre beskrivas med jag-språk, den vänstra nedre med vi-språk men båda de högra med det-språk. Wilber talar därför om tre domäner, och han kallar dem för de *De tre stora*.

Dessa tre domäner är relaterade till distinktioner hos andra forskare: till Poppers respektive Habermas tre världar, Kants tre kritiker och Platons (och Tegnérs) det sanna, det goda och det sköna. I relation till dem (och till de tre giltighetskrav Habermas ställer upp för sina tre världar) kan vi också bättre förstå den subtila reduktionismen, skriver Wilber. Sanning reduceras här till en enkel fråga om representativitet, dvs. tankar är inte längre en integrerad del av Kosmos utan bara friställda, svävande propositioner, som tänks spegla kosmos. Förnuftet reduceras från en reell vision av Kosmos ordning till ett sätt att kartlägga plattland.

Tankar, idéer och funktionsprinciper för världens processer och system tycks på detta sätt existera utanför den "egentliga" verkligheten – *hur* är det omöjligt att föreställa sig. Tydligare än kanske något annat visar det otillräckligheten i denna världsbild. Sanning kommer att betyda funktionell passform

och personlig mening blir lämpligt beteende. "Anpassning till samhället" blir standardmåttet som uppförande bedöms efter, inte om anpassning till ett givet samhälle är en god idé eller inte.

Detta program har översatts direkt till de olika "eko-holistiska paradigm", där vår frälsning ses som en fråga om att acceptera sanningen att vi alla tänks vara funktionella delar av den "större" biosfären. Man har förväxlat bredd och djup och reducerat alla domäner till den högra nedre, och det inte bara förstör de andra domänerna, det förstör också, menar Wilber, den högra nedre.

Om den stora bedriften av upplysningen och moderniteten var urskiljandet, *differentieringen*, av de *De tre stora*, så är vår tids stora uppgift att *integrera* dem, för att förhindra det sönderfall (*dissociation*), som annars hotar (146 ff.).

Därmed är Wilber till sist färdig att gå in i det inre av "mänskliga holoner" (118 ff., 149 ff., 153–253). (Som tidigare noterats faller existensformer nedanför människan stillatigande bort ur undersökningen.) Och han gör det via en tanke och tes från Habermas, att samma grundläggande medvetandestruktur utmärker både den individuella människan och det samhälle hon lever i samt att individen och släktet är relaterade på samma sätt (149 ff.).

Släktets utvecklingshistoria

Först gäller det att kartlägga framträdandet av de första människodjuren och att följa deras utveckling till i dag; dvs. det är fråga om släktet och samhället (kapitel 5 "The Emergence of Human Nature"). Wilber följer här framför allt Jürgen Habermas, som han ser som världens främste levande filosof och samhällsteoretiker, men han hänvisar också till vad han själv, med hjälp av bl.a. Jean Gebser, Hegel och Joseph Campbell, tidigare kommit fram till i sina böcker *Up from Eden* och *Eye to Eye* (118 f.).

Det mänskliga samhället uppkommer, menar Habermas, när *familjen* bildas, dvs. när mannen går in i rollen som *fader*: "tämjandet av testosteronet". Och de båda könens uppgift i familjen bestäms av respektive köns biologiskt givna fördelar: mannens styrka och rörlighet respektive kvinnans förmåga att föda barn och att uppföda dem. Men rollerna kommer sedan att växla beroende på tekniska uppfinningar och medvetandets utveckling. När fälten bearbetades med hacka, kunde detta göras av kvinnor och guden var kvinna, men med uppfinningen av plogen krävdes större styrka: mannen tog över och guden blev man. En sådan rollfördelning betingad av biologiskt givna skillnader behöver inte ha inneburit något förtryck.

När medvetandet sedan utvecklades så att den andliga sfären på 1500- och 1600-talen lösgjorde sig från den biologiska och blev en egen domän, blev fy-

sisk styrka inte längre avgörande och kvinnorna kunde ta del i båda världarna. Uppkomsten av kvinnorörelsen behöver därför inte i första hand betyda övervinnandet av tidigare missförhållanden, menar Wilber, utan signalerar snarare uppkomsten av ett helt nytt sakernas tillstånd – ett tillstånd som innebar befrielse också av mannen. (Se vidare 180–184.)

Så långt de biologiska och antropologiska preliminarierna (153–164). Men huvudlinjen hos Wilber är att följa medvetandets utveckling, från magiskt-animistiskt tänkande över mytologiskt och mytiskt-rationellt till rationellt och därutöver. I den magisk-animistiska världen är distinktionen mellan fysiskt och andligt ännu inte helt genomförd, något som fick romantikerna att svärma för sådana tider. Men bristande åtskillnad är inte detsamma som den sökta integrationen mellan kroppsligt och andligt, och den "ekologiska visdom", som man kan tycka sig finna i dessa samhällen, beror delvis på bristande kapacitet att förstöra. Vad som fordras är i stället en form av medvetande som kan *integrera* biosfären och noosfären i en högre och djupare förening (164 ff.).

Utvecklingen rörde sig bortom stamsamhällena med deras begränsade kapacitet för större integrationer. För sådana mer storskaliga samhällen behövdes ett större medvetande, på en gång negerande och bevarande stamintressena i en högre och vidare gemenskap. Mytologi visade sig vara nyckeln till detta överskridande. Mytologierna erbjöd både kulturell mening och social integration. En mängd stammar som inte var besläktade kunde på detta sätt integreras. Och så uppkom de stora imperierna som med våld spred sina myter och organisationer. Från Babylonien över Rom till påvedömet och de stora kristna rikena (170 ff., 176).

Så småningom mötte mytologierna en växande rationalitet. De rationaliserades, stöttades med rationella förklaringar. Och här överraskar Wilber med en lovsång till rationaliteten. Rationaliteten har visserligen ofta setts som torr och abstrakt, men det gäller då patologiska former som undertryckt sina lägre holoner, särskilt känslor, i stället för att överskrida *och* bevara. För vad det är fråga om är att inte bara tänka utan också tänka om tänkandet, att "operera" tänkandet – vad som senare i boken kommer att kallas "formal operational". Eftersom vi kan reflektera över våra tankeprocesser, kan vi också tänka oss andra möjligheter, perspektiv, trosformer. Andra horisonter öppnar sig, "och själen kan ta en flygtur i det ännu inte seddas världar. Rationalitet är den stora porten till det osynliga" (173 f.).

Med detta blir det inte längre bara fråga om ett subjekt som försöker förstå en värld av objekt utan subjektet försöker också förstå *sig självt*. Plötsligt har mänskligheten gjort ett nytt överskridande och upptäckt ett nytt och djupare

inre genom att se inåt. Från Sokrates "Känn dig själv" till Humes, Lockes, Descartes och Kants introspektioner (liksom motsvarande i österlandet) "hörs det gemensamma temat gång på gång: Se inåt!" (179)

Individens utvecklingshistoria

Innan vi går vidare i tänkandets och medvetandets hierarki kan det vara skäl att kasta en blick på kap. 6 om *individens* utveckling, kallat "Magic, Mythic, and Beyond". Ty som Wilber konstaterar innebär detta kapitel en rekapitulation av samma grundläggande holoner som i kap. 5 (208). Individens, barnets utveckling förlöper på samma sätt som samhällets. Men här följer Wilber inte Habermas utan Piaget, och termerna för de olika stadierna blir därför andra: sensorimotorisk (0–2 år), föroperationell ("preop"; 2–7 år), konkret operationell ("conop"; 7–11 år) och formellt operationell ("formop"; från 11 år).

Den genomgående linjen i denna utvecklingshistoria är att individen steg för steg förbättrar sin förmåga att känna, tänka, förstå. Men innan ett visst steg har tagits är barnet oförmöget att förstå tänkande på den högre nivån (267). Först kan barnet inte skilja mellan sig själv och sin fysiska omgivning och inte mellan egna känslor och andras, i synnerhet moderns. Sedan kan det inte övervinna sin föreställning att det självt är världens centrum. Det kan inte skilja mellan ett objekt och dess namn, utan tror att namnet existerar i objektet. Att leva sig in i en annan varelses situation och perspektiv är möjligt först på det konkret operationella stadiet.

Vad det kommer an på är förmåga till *differentiering*, att förstå skillnader, skillnaden mellan den egna kroppen och den fysiska omgivningen, mellan egna känslor och andras, mellan den egna kroppen och själen. Men när barnet (genom språket) förmått differentiera mellan kroppen och själen, måste det också förstå att *integrera* de två med varann, få dem att fungera som en helhet. Differentieringen kan alltså gå för långt och resultera i *dissociation*, varaktig åtskillnad, upplösning. Själen, medvetandet, intellektet kan förtrycka kroppen, undertrycka dess sinnlighet, dess sexualitet, dess rötter i det biologiska livet. Resultatet blir en neuros.

En neuros i denna mening är alltså enligt Wilber ett försök att utplåna vissa aspekter av våra egna organiska holoner. Men dessa försvinner inte (och kan heller inte försvinna utan att individen dör), utan återkommer i förklädd form som "neurotiska symtom". Och de kan bara helas genom att medvetandet släpper efter på sitt förtryck och integrerar biosfären med den nyligen uppkomna noosfären. "Detta kallas att 'avtäcka ["uncover"] skuggan', och skuggan är ... biosfären."

Så är varje neuros en ekologisk kris i miniatyr. "Vad Freud fann sina patienter göra på en soffa i Wien, har vi nu kollektivt lyckats göra mot hela världen. Och vem skall vara *vår* doktor?" (222 f.).

"Differentiering", "integration" och "dissociation" är tre nyckeltermer hos Wilber. För att kunna utvecklas och gå framåt, måste vi kunna göra distinktioner, förstå vissa viktiga skillnader i världen och hos oss själva. Men samtidigt får förståelsen inte leda till sönderdelning, upplösning av det som likväl hör ihop, utan vi måste integrera de urskilda "delarna" till en fungerande helhet, nu förstådd. Mycken visdom ligger i detta.

Skillnaden mellan det konkret operationella stadiet och det formellt operationella är att barnet på det förra använder tänkandet för att överskrida och handskas med den konkreta världen, medan det på det senare (också) använder tänkandet för att överskrida och arbeta med tänkandet självt.

Det låter kanske torrt och abstrakt, men denna senare rationalitet för med sig en rymd av möjligheter som inte är bundna till det konkreta och givna. Den är den stora inkörsporten till osynliga världar, till skapande fantasi. Med dess hjälp kan man fatta ömsesidiga relationsförhållanden: ekologiska problem och relativitet. Man kan höja sig över det antropocentriska, etnocentriska, konventionella, konformistiska – något som var omöjligt ännu på det konkret operationella stadiet. Wilber erinrar här om Platons och Pythagoras idéer, Heisenbergs och Jeans matematiska former och de indiska visas inre former (231 f.).

Föga under att adolescensen, då denna förmåga utvecklas, är en tid av "vilda passioner och explosiv idealism, av fantastiskt drömmande och heroisk trängtan". Allt kommer från att man nu

> kan se möjligheterna i *det som kunde vara*, [...] möjligheterna som pekar mot världar som ännu inte existerar och världar som ännu inte har setts, den stora, stora porten till det som är osynligt och bortom [...].
>
> De högre utvecklingsstadierna ligger förvisso bortom rationaliteten, men aldrig, aldrig nedanför den (235).

Med de orden anknyter Wilber till en distinktion, som han inleder kap. 6 med och som är hans ständigt återkommande invändning mot romantikers försök att finna alternativ till vårt samhälle och tänkande genom att röra sig bakåt i samhällets och individens historia. Han kallar den "the pre/trans fallacy", misstaget att förväxla medvetandestadier *före* rationaliteten med sådana *bortom* rationaliteten.

Dessa kan förefalla lika, därför att båda är icke-rationella, men om man förväxlar dem, leder det till ett av två misstag. Antingen *reducerar* man högre stadier, t.ex. mystiska eller kontemplativa erfarenheter, till lägre, infantila sta-

dier i tanke att rationaliteten är det högsta människan kan komma till. Eller också *upphöjer* man den tarvligaste irrationalitet till högre visdom i övertygelsen att rationaliteten är ett förfall, en orsak till synd och alienation.

"Ande [spirit] är förvisso icke-rationell; men den är trans, inte pre", sammanfattar Wilber sin ståndpunkt. "Den överskrider men inkluderar rationaliteten; den återgår inte till den och utesluter den inte" (206 f.).

—: En högre förståelseform

När Wilber nalkas "de högre utvecklingsstadierna" lämnar han Habermas och Piagets terminologi. "Allt eftersom rationaliteten fortsätter sitt sökande efter ett sant universellt eller globalt eller planetariskt sätt att se [...], lämnar den till sist plats för en förståelseform som jag kallar visionslogik eller nätverkslogik" (185). Men Wilber noterar också att han ingalunda är den förste som har iakttagit ett sådant stadium bortom Piagets formellt operationella stadium. Tidigare har man kallat det "dialektiskt", "integrativt", "kreativt syntetiskt", "integrerande aperspektiviskt" osv. (258 f.). En stor filosof på denna nivå var naturligtvis Hegel, andra var Schelling och Whitehead (185). Själv vill jag gärna tillägga den Sartre som skrev *Critique de la raison dialectique* (1960; jfr min *Litteraturvetenskapen vid en korsväg*, 1980, s. 193–204).

Visionslogiken är alltså ett högre stadium som verkar på och överskrider den primära rationaliteten. Den arbetar med begrepp som (ömsesidig) relation, helhet, process, system, feedback, komplexitet, osäkerhet och kan därför hålla samman motsägelser, förena motsatser, arbeta dialektiskt och icke-lineärt (185, jfr 443). Den väver samman begrepp som tycks oförenliga men som är relaterade till varann på detta högre stadium.

Visionslogikens världsbild kallar Wilber "*kentaurisk*". "Kentauren" har av honom och andra tagits som symbol för integration av kropp och själ, biosfär och noosfär. Även om vi slutligt har lyckats förstå skillnaden ("differentiate") mellan dessa två domäner, har vi ännu inte funnit en väg att integrera dem, utan vi tenderar att isolera dem från varandra, skilja dem åt för gott ("dissociate"), till Jordens och vår egen nackdel.

> Jag tror att det är visionslogikens integrativa makt och inte stammagins brist på urskillningsförmåga ("indissociation") eller imperialismen hos ett mytiskt engagemang som desperat behövs i global skala. För visionslogiken med dess kentauriskt/planetära världsbild är det enda som [...] kan ge oss hopp om integration av biosfär och noosfär, övernationell organisation av planetärt medvetande, genuin förståelse för ekologisk balans etc. (187, samma 260).

En tillbakablick

Vi kan nu ett ögonblick stanna och blicka tillbaka. Vad Ken Wilber har gjort är att han återupprättat en hierarkisk världsordning, men nu med fyra olika aspekter: det yttre individuella och det yttre samhälleliga respektive det inre individuella och det inre kulturella. Det inre har alltid ett korrelat i det yttre, det andliga i det kroppsliga, tänkandet i olika funktioner i hjärnan. Även "transcendenta" realiteter kommer till oss via den totala organismen. Det hela kan studeras i de fullbordade fyra kvadranterna (där "SF" 1, 2 och 3 uppe t.h. betyder strukturella funktioner i hjärnan för motsvarande nivåer i medvetandet).

Det inre får nu alltså den plats i världen som det aldrig borde ha förlorat – och det både individuellt och socialt-kulturellt. Därmed framträder en fyrhövdad holarki, dvs. hierarki av holoner, från atomen och dess beståndsdelar till "kentauren i visionslogik". Världen är inte längre ett horisontellt plattland från atomen till galaxen utan en mäktig hierarki, där de moment som tidigare svävade fritt och obegripligt över det platta landet: tankar, idéer, begrepp, symboler, principer, åter får den plats i världsordningen som tillkommer dem. Nämligen i de vänstra kvadranterna.

Vad Wilber ytterligare har gjort är att han demonstrerat betydelsen av *sättet att tänka* och att människan, både kollektivt och individuellt, utvecklar sig mot ett alltmer avancerat tänkande, svarande mot världens komplikation. De som befinner sig på ett lägre stadium kan inte förstå och tillgodogöra sig tänkande på högre nivåer. Ingen tvekar om detta när det gäller det lilla barnet (utom kanske barnet självt), men när det kommer till de mer avancerade formerna av tänkande blir saken helt annorlunda.

Där blir det fråga om stridigheter. Den som tänker på en lägre nivå och menar sig tänka rätt, kan inte förstå och acceptera att det finns en annan nivå där detta tänkande framstår som mindre ändamålsenligt. Saken framgår allra bäst av en engelsk klassiker, besläktad med *Alice in Wonderland*: en liten bok av Edwin A. Abbott, som heter just *Flatland* (andra reviderade upplagan 1884). Det är alltså fråga om Wilbers eget nyckelord, men han visar inga tecken på att känna till boken.

Boken uppges skriven av en kvadrat som lever i en tvådimensionell värld men som introduceras i en tredimensionell av en sfär. Det vill säga introduktionen misslyckas, och kvadraten blir alltmer rasande och vill till sist döda sfären. Då försätter denna honom mot hans vilja till sin värld, och han får uppifrån betrakta Flatland och bevittna ett sammanträde i landets regering, där det görs klart att den som påstår sig ha uppenbarelser från en annan värld skall dödas eller fängslas på livstid. På motsvarande sätt förhåller det sig i de

världar med en respektive noll dimensioner – Lineland och Pointland – som också besöks.

Så fungerar det helt visst i tänkandets värld i allmänhet och vetenskapens i synnerhet. Den som funnit att världen bäst låter sig förstås med begrepp som relation, helhet, process, system och lärt sig tänka dialektiskt, i återkopplingar eller "kentauriskt" får inte mycket uppskattning för detta av den majoritet som inte gjort det. Och paradigmbegreppet accepteras inte av den som aldrig kunnat se bortom sitt eget paradigm. Niels Bohr fann orden för detta sakernas tillstånd: "Vetenskapen går framåt – från begravning till begravning."

Transpersonella medvetandestadier

Visionslogiken är, i Wilbers framställning, ett övergångsstadium. Den utvecklar rationaliteten till mer avancerade tankeformer men är fortfarande rationell. Men Wilber stannar inte där. När han på ett tidigare citerat ställe har framhållit att visionslogiken är vårt enda hopp för en bättre värld, tillägger han: "icke desto mindre är allt detta i min uppfattning bara plattformen för de verkligt intressanta formerna av högre och transpersonella medvetandestadier, som ännu ligger i vår kollektiva framtid – om det finns någon" (187). (Man erinrar sig att Wilber på samma sätt använde de dynamiska systemteorierna som startplattform för den stora hierarkiska raketen.)

Wilber argumenterar alltså för de "transpersonella domänerna", polemiserar mot invändningar mot dessa, resonerar om språkets oförmåga att förmedla mystikens upplevelser och om mystikens giltighetsanspråk – allt lika klart och vederhäftigt som tidigare. Och därefter är han färdig att under rubriken: "The Depths of the Divine" i kapitel 8 "rekonstruera" "den kontemplativa stigen". Närmare bestämt i form av fyra nya nivåer som kan upplevas under meditation: "det själsliga", "det subtila", "det kausala" och "det icke-dualistiska". Också detta är klart, intressant och spännande.

Här kommer emellertid presentatören och resonören i ett dilemma. Hittills har jag kunnat förstå och bekräfta Wilbers framställning genom egna erfarenheter, både från egen forskningspraktik, från eget tänkande och från begrundan av den stora och allt snabbare växande litteraturen om vetenskap-världsbild-sätt att tänka (jfr min hemsida http://home.swipnet.se/erland-lagerroth).

Men från de nivåer det nu gäller hos Wilber har jag ingen egen erfarenhet – ingen annan än den starka upplevelsen att leva i en värld som förtjänar att kallas gudomlig. Där det kunde ha varit tomt finns denna ofattbart mångsidiga, välutvecklade och funktionsdugliga värld, som vi haft det lika ofattbara privilegiet att skapas av och födas in i. En värld som löpande skapar och om-

skapar sig själv genom att vid instabilitetströsklarna oförutsägbart överskrida sin tidigare struktur och funktion. Visdomens begynnelse är förmågan att undra, beundra och förundras. Vardagens fördärv är den slentrian som gör allt grått och självklart.

Det "gudomligas djup" hos Wilber i form av fyra nivåer ovanför visionslogiken kan jag däremot varken bekräfta eller förneka – helt enkelt beroende på bristande kompetens. Och jag har heller ingen upplevelse av en personlig Gud; en sådan figurerar också i "de *transperson*ella domänerna" (279 ff.)! Jag avstår därför från presentation och diskussion och hänvisar i stället till Wilbers egen text (279–316). Men noterar gärna att vägvisare på de olika nivåerna är Emerson, Teresa av Avila, Mäster Eckhart och Sri Ramana Maharashi.

Bok II: idéhistoria

Platon och Plotinos: vägen upp är vägen ner

Bok två följer alltså tänkandets och idéernas historia. Första kapitlet "The Way Up Is the Way Down" bjuder på en uppbygglig överraskning. Man är van vid att se Platon som den som pekar uppåt, mot idéernas värld, i motsats till Aristoteles som visar mot det jordiska. Så har i varje fall Rafael målat de två i "Skolan i Athen". Men Wilber visar nu, i efterföjd av Lovejoy i *The Great Chain of Being*, att detta är en förenkling och missuppfattning.

Platon följer förvisso själens väg uppåt från dess förälskelse i det materiella och sinnena, genom det mentala till "en andlig nersänkning i det eviga och outsägliga Ena". Och detta "Ena" är, framhåller Wilber, likaledes i efterföjd av Lovejoy, inte primärt en filosofisk teori, inte poesi eller myt, utan "en *direkt mystisk erfarenhet* [...], odlad i kontemplation bland likasinnade och *överförd direkt* från lärare till student 'som en låga tänd av en löpande gnista' [...]" (322 f.). Detta Ena blev Aristoteles och Augustinus Gud, menar Wilber, kristenhetens Gud, målet för den västerländska civilisationens andliga uppåtstigande.

Men den avgörande punkten är att detta bara var hälften av vad Platon satte i rörelse; han gav oss två arv (det senare i synnerhet i *Timaios*). Inte förr når hans filosofi sin klimax i den uppåtstigande rörelsen, förrän den växlar riktning och i det absoluta Väsendet finner den grund som gör *denna* världen nödvändig och värdefull med alla dess begränsade, tidsbundna, ofulländade och kroppsliga varelser. "Långt ifrån att vara en värld av skuggor i grottan ses den manifesta världen nu som området för och själva förkroppsligandet av strålkraften hos Anden själv [...]." Hela vår manifesta värld kallar Platon en "synlig, förnimbar Gud". "Anden är *mer* perfekt *i* världen än *utanför* den" (324 ff.).

På så sätt förenade eller integrerade Platon vägen uppåt med vägen neråt till en icke-dualistisk ståndpunkt, och integrationen kan tänkas som en stor cirkel: "Vägen uppåt är vägen neråt" (formuleringen härrör från Heraklit; 337). Vägen ner är inte dålig annat än tagen bara för sig själv, och detsamma gäller vägen upp. Cirkeln av uppstigande och nerstigande energier måste alltid vara obruten – om inte, hamnar vi i dualismens dilemma, i olycka och katastrof (324 ff.).

Detta är idéer som finns hos mystikens tänkare världen över, framhåller Wilber. Integrationen av uppåtstigande och neråtstigande är en förening av visdom (som ser att många är En) och medkänsla (som ser att En är många, att varje varelse är en manifestation av det Ena). Eller med kristen terminologi: "[...] denna världen är inte en synd; att *glömma* att 'denna värld' är Andens utstrålning och godhet – det är synd" (327, 329).

"Från Platon skickades icke-dualitetens fackla [...] vidare till framför allt Plotinos [...], som gav den en av dess mest kompletta, mest bindande, starkaste uttryck någonstans, någonsin, i någon form, antik eller modern, öst eller väst" (331). Och om Plotinos som om Platon gäller enligt Wilber, att hans system alltigenom är resultatet av faktisk kontemplativ varseblivning. Det finns inget "metafysiskt" med dessa system, utan de har tillkommit via "kontemplationens experimentella instrument. [...] Och man kan avfärda dessa högre utvecklingsnivåer bara på samma grunder som gjorde att kyrkans män vägrade se genom Galileis teleskop: dogmatisk envishet säger mig att det inte finns någonting att se" (336, jfr 332).

Plotinos framställs som en sällsynt ädel människa, men han var orubblig gentemot dem som ville glorifiera *antingen* denna världen eller den andra. Förnekelse av vår värld är för honom ett perfekt tecken på sjukdom, skriver Wilber. Och ingenstans syns detta starkare än i hans attack på gnostikerna, som var urtypen för dem som bara ser vägen uppåt och uppfattar vår värld som en illusion och därtill en ond sådan.

Detta icke-dualistiska, integrativa, rörliga uppfattningssätt, som fått sin devis i kapitelrubriken "The Way Up Is the Way Down", är, förefaller det mig, en filosofi och en religion för vår tid.

Augustinus och medeltiden: denna världen/den andra världen

Men inte för den tid som kom efter Platon och Plotinos, medeltiden. För den hamnade just i dualismen, vilket Wilber sammanfattar i ännu en välfunnen kapitelrubrik: "This-Worldly, Otherworldly", där kommatecknet står för antingen–eller.

Visserligen gick det icke-dualistiska arvet från Plotinos vidare till Dionysios Areopagita och Augustinus. Och den tradition Wilber kallar för "västerländsk Vedanta", inriktningen på den inre vägen till kunskap, på introspektion, "radikal reflexivitet", fortsatte sedan hos Descartes, Spinoza, Berkeley, Kant, Fichte, Schelling, Hegel, Husserl, Heidegger och Sartre (359).

Vägen till den yttersta verkligheten går alltså hos Augustinus inte i det yttre utan i det inre. I stället hämmades han på annat sätt.

> För Plotinos (och de flesta av de icke-dualistiska österländska traditionerna) [...] överskrider man [i det inre] Gaia och försänks i himlen (själen, anden); som sedan helt upplöser det separata jaget och i lika mån omfattar både himmel och jord som underbar utstrålning från det gudomliga.
>
> Men denna väg kan Augustinus inte ta. Den dogmatiska tron på kroppens återuppståndelse i en framtid satte effektivt stopp för den visionen. Kroppens framtida återuppståndelse och Nazarenens radikalt unika (och icke-upprepningsbara, icke-reproducerbara) uppgående i Gud ["realization"] *blockerar* själens slutliga befrielse i denna kropp, i detta liv, på denna jord. De uppstigande och nerstigande vägarna kan inte längre hållas samman i detta ögonblicks omedelbarhet. Det blir ett brott i kärlekens ansikte, och en förvirrad Gud stirrar nu tomt i två diametralt motsatta riktningar. [...]
>
> [Augustinus] kan inte skaka av sig sin dualistiska dogm att denna världen bara är en förberedelse för nästa; han är instängd i myten om kroppens *framtida* återuppståndelse, inte dess förhandenvarande gudomliggörande genom en förändring i uppfattningssättet ["perception"] [...].
>
> [Om Augustinus är grunden till allt västerlandet hade att säga], då var allt västerlandet hade att säga: frustrerad uppstigning, spiritus interruptus. Och därmed ingen sann nerstigning, inget sant gudomliggörande av denna Jord, av denna kropp eller av detta liv (361 f.).

Så har väst begåvats med en schizoid Gud eller med två olika gudar: den som är målet för vägen upp, den orörde röraren hos Aristoteles, och den som är källan till den process genom vilken varat flyter genom alla nivåer ner till den lägsta. Från mångfald till enhet och från enhet till mångfald. "När sant uppstigande en gång förnekats [genom dogmen om Jesu *unika* uppgående i Gud], förlorades likaledes sant nedstigande, och deras hemliga giftermål förblev en djup hemlighet" (363).

Eftersom dessa båda gudar är så olika, måste kyrkan välja en av dem, och med tanke på den himmelska treenigheten valde man naturligtvis den (frustrerade) uppstigningens gud. Vägen upp var den enda riktning i vilken människan skulle söka Gud.

Den stora omkastningen: upplysningen och moderniteten

Så fick vi det tusenåriga herradömet för den mytiskt upphöjda guden. Men med början i renässansen kom sedan den stora omkastningen. Plötsligt var uppstigarna ute och nerstigarna inne – och övergången blev det blodigaste kunskapsskiftet i europeisk historia (364).

Men viktiga principer för den nya kunskapen fanns redan på nedstigarsidan i Platon/Plotinos system, framhåller Wilber: en radikalt decentraliserad, icke-antropomorfistisk vision; en fortlöpande ordningsföljd i existensen utan felande länkar och luckor men med emergenta egenskaper vid gränslinjerna; "ett lovprisande av jorden och alla dess skapelser som 'en synlig, förnimbar Gud' och vår 'gudomliga moder'". (Detta senare passade inte kyrkan, som redan hade placerat moderskapet på annat håll, noterar Wilber syrligt; 368.)

Alla dessa idéer fanns alltså företrädda men undertryckta under den himmelska treenighetens herravälde från Augustinus till Kopernikus. Men efter tusen år av fångenskap "exploderade denna väg [...] med ett skapande raseri som inom en tidrymd av några sekel skulle göra om hela den västliga världen – och därunder [...] ersätta en sönderbruten gud med en annan" (369).

Därmed är Wilber framme vid tre kapitel om denna omsvängning, varav två om upplysningen och moderniteten – deras goda nyheter och dåliga. Liksom i andra fall är han alltså noga med att framhålla en behandlad företeelses både fördelar och nackdelar, något som gör honom till en bättre civilisationskritiker än de flesta.

De goda nyheterna sammanfattas under devisen "Inga fler myter!". Upplysningen begärde bevis, och på frågan: "Hur vet du att Moses delade Röda havet?" godtogs inte längre svaret: "Därför att det står i Bibeln." Man fordrade bevis *utanför* mytens världsbild, och "ungefär tvåtusen år efter det ett samhälle byggt på gemensamma myter hade tvingat den förste store talesmannen för förnuftet att tömma giftbägaren, gick de första förnuftsorienterade samhällena nu till angrepp och hämnd på sina mytiska föregångare" (371). De mytiska härskarhierarkierna med Gud, påven och kungen i spetsen hade inte längre obestridd makt.

Det kapitel som behandlar de goda nyheterna (nr 11) heter "Brave New World" – uttrycket skall här alltså inte tas ironiskt. Man skall lovprisa Caesar först, innan man begraver honom, heter det något olycksbådande med hänsyftning på Antonius liktal i Shakespeares *Julius Ceasar* (375). Det är alltså fråga om vinster med medvetandenivåerna närmast ovanför den mytiska, framför allt med den formellt operationella rationaliteten (däremot inte med den överordnade visionslogik som i enlighet med framstegets dialektik ensamt hade kunnat lösa de problem som uppstår på "formop"-nivån).

Rationaliteten är hypotetiskt-deduktiv eller experimentell, konstateras det t.ex., den är reflexiv och introspektiv, den håller fast mångfaldiga perspektiv och frambringar en egoidentitet i motsats till en tidigare rollidentitet. Rationaliteten är också ekologisk och relationell, den är icke-antropocentrisk och för med sig "*en ny rymd av djupare känsla och större passion*" (381).

Här avhandlas också den begynnande kvinnofrigörelsen och förhållandet mellan de "tre stora", nu åtskilda områdena: vetenskap, etik och konst, och nödvändigheten att integrera dem till en ny, nu förstådd helhet. Liksom också Origines tidiga rationella försök att lösa kyrkans problem med en alltför stelbent mytologi genom att tolka myterna allegoriskt – ett försök som förde honom till skampålen, fängelset och tortyrkammaren.

Ett annat problem för kyrkan kom med astronomins upptäckt av andra världar. En sådan möjlighet fanns implicit i Plotinos system och fick sitt första moderna uttryck hos Nicolas Cusanus. Men den som bragte möjligheten av sådana, kanske bebodda världar i fokus var Giordano Bruno, och han blev riktigt nog bränd på bål för den sakens skull. Ty växlingen från en geocentrisk världsbild till en heliocentrisk var inte så farlig som den från en heliocentrisk till en acentrisk. Det var Brunos revolution och inte Kopernikus som förde Europa in i den moderna tiden, menar Wilber (401).

Kosmos kollaps

Kapitlet om upplysningens baksida (nr 12) heter "The Collapse of the Kosmos", varvid man skall minnas att "Kosmos" avser världsalltet i alla dess aspekter och dimensioner, medan "kosmos" bara betyder den fysiska aspekten, från atomen till galaxen.

Eftersom alla myterna innebar ett blickande uppåt, tycktes "Inga fler myter!" också betyda "Inget mer uppåtstigande!" "Förnuftet kastade ut den transcendentala babyn med det mytiska badvattnet" (372, jfr 395).

Detta kastande överbord av högre medvetandeformer tycktes helt i sin ordning, därför att rationell vetenskap kunde framställa varje händelse i Kosmos som ett empiriskt naturligt fenomen i yttervärlden (på högra sidan i Wilbers kvadranter). Eftersom varje holon i Kosmos förvisso har en sådan yttre aspekt, kunde empirisk vetenskap hävda att den täckte in det hela. "Därmed föll Kosmos ihop till den högra, yttre vägen, och en plattlands-empirisk holism [...] ersatte en mångdimensionell holarki som det vägledande paradigmet [...]. Samma förnuft som tillät dekonstruktionen av härskarhierarkierna inneboende i den mytiska strukturen kunde också [...] få Kosmos att falla ihop till förmån för [ett rent fysiskt] kosmos. Detta var [...] det väsentliga i de 'dåliga nyheterna'" (372).

Denna Kosmos kollaps stängde inne män och kvinnor "i en rent nersjunken ("Descended") värld, plattland alltigenom". Och även de nya talesmännen för Gaia "skulle härbärgera den plattlandsontologi, som fram till denna dag håller på att förstöra Gaia. – För det skulle snart bli tydligt nog, att nerstigarna höll på att förstöra denna värld, därför att denna värld var den enda värld de hade" (408; jfr om upplysningens plattland 430).

I detta fysiska kosmos fanns det inte längre någon plats för de insikter som hade vunnits på den inre vägen. De blev godtyckligt hängande över ett fysikaliskt plattland. (430) Samma dilemma alltså som möter (vår tids) humaniora och som resulterat i en sprängning av vår värld, en dubbel bokföring, där naturvetenskapen dock anser sig ha tolkningsföreträde och svara för den egentliga världsbilden, den som på ett så generande sätt inte har någon plats ens för sina egna begrepp och för sitt främsta instrument, matematiken.

Också Wilber har, som tidigare noterats, svårigheter att i sitt stora projekt integrera de vetenskaper som handskas med människans andliga verksamheter som om de betyder något, nämligen humaniora (bortsett naturligtvis från filosofi). Men det beror kanske på att de flesta humanvetenskapliga projekt inte har någon bäring på treenigheten vetenskap-världsbild-sätt att tänka...

Tyngdpunkten försköts alltså under upplysningen från den icke-dualistiska cirkeln "vägen upp – vägen ner" till enbart vägen ner och därifrån till resultatet av vägen ner: naturens mångfald, "den manifesta helheten som ett harmoniskt system helt fristållt från dess källa och grund" (403). Forskningen inskränktes till detta system, och synsättet var genomgående systemteorins. "Det var inte längre fråga om enskildheternas och alltets relation till det Ena, utan bara om enskildheternas relation till alltet. – Systemteorin var född" (404).

Här kulminerar på sätt och vis Wilbers förhållande till systemteorin. Den solfjäder av systemteorier, som han gjort till startplattform för sin egen himmelsraket, blir här till det stora hindret för en riktigare världsbild. Wilbers egen nämligen, grundad på en gång på mångårig meditationspraktik och lika mångårigt inträngande i filosofins och religionens historia i väst och i öst, liksom i dagens olika vetenskaper. Det är förståeligt, men för den som inte har tillgång till sådana meditationsupplevelser är dessa systemteorier, i varje fall Prigogines teori om dissipativa strukturer, omfattande både materia och liv, ett stort och avgörande framsteg framför den moderna 1600-talsvetenskapens atomistiska, reduktionistiska, mekanistiska världsbild. Med självöverskridandets under höjer sig Prigogines värld upp ur plattlandet och pekar mot en utvecklingslära som Wilbers.

"Kollapsen" innebar till en början dock inte att man övergav tanken på Va-

rats stora kedja, den var levande nog under renässans och upplysning. De flesta bildade ansåg att människan befann sig någonstans i mitten av denna kedja och att det fanns lika många länkar över henne som under. Redan medeltiden hade *mytologiserat* dessa högre nivåer till änglar och ärkeänglar osv., men nu blev de i stället *rationaliserade* till högre former av intelligens, dygd och visdom, former som låg utom räckhåll för människan men som – kan man tillägga – blev föremål för ymnig allegorisk framställning.

För Plotinos och hans efterföljare hade dessa högre dimensioner emellertid framför allt varit inneboende *möjligheter*, som direkt kan erfaras och förverkligas av var och en som kan uppnå den erforderliga psykiska nivån. Alltså inte *metafysisk fiktion* utan *psykologisk verklighet*. Att förvandla dessa högre nivåer "till metafysiska postulat är en katastrof. Det förnekar själva essensen hos dessa högre stadier: de är alla experimentella, kontemplativa erfarenhetsverkligheter, som direkt öppnar sig för det omedelbara medvetandet under de rätta laboratorievillkoren" (412).

Detta är hjärtpunkten i Wilbers förkunnelse, själva den hävstång med vilken han vill välta sina motståndare och lansera en "ny" filosofi och religion. Men ny bara för vår tid, eftersom det är fråga om den filosofi och religion som varit mänsklighetens, eller i varje fall dess främsta tänkares, under större delen av historisk tid.

Denna väg var emellertid stängd för upplysningen. Devisen "Inga fler myter!" var ju kopplad till "Inget mer uppåtstigande!" Det vill säga: upp till förnuftet, men inte högre. De högre nivåerna blev precis de som man inte kunde nå och därför inte skulle försöka nå. Sådant betraktades som högmod, tidens värsta synd.

Det som skulle vara en väg till frihet blev därför i stället en bur, där människan var inlåst utan möjlighet till högre eller djupare utveckling. "Frihetens stig slutade i högmodets synd. [...] Den stora kedjan var inte längre kartan till flykt utan planen för fängelsecellen med en livstidsdom" (415).

Kvar blir alltså vad Wilber kallar "Den stora sammanflätade ordningen [...] av ytor eller exteriörer [...]. I stället för Kosmos, plattlandssystemteori." Och en sista gång konstaterar han, att "för Plotinos eller Aurobindo eller Eckhart eller Shankara var den stora sammanflätade ordningen sann men partiell; det var bara halva historien [...]. Men när denna halva historia blev 'hela' historien, där precis var födelsen av den mardröm, som är känd som moderniteten" (415).

Wilber undersöker ingående denna ordning, men här handlar det om rätt så kända förhållanden. Noteras kan bara att också denna ordning sägs som en hierarki – t.ex. från atomer till molekyler till celler och organismer – men nu

enbart på det horisontella planet. "*Detta förnekades inte*. Men vad som *blev* förnekat var att *dimensionerna i* [de inre] *vänsterkvadranterna* behövde förklaras i *andra* termer än de som fanns på högra [yttre] sidan. Detta är subtil reduktionism" (422). Personligen tror jag dock att det hos humanistiskt intresserade naturvetare som t.ex. Prigogine inte var fråga om ett förnekande utan bara om ett stillatigande konstaterande att detta var ett område som låg utanför naturvetenskapen.

Ego och Eco

"Det stora universella systemet" var så perfekt att subjektet som iakttog det inte hade någon plats i det. Än en gång: naturforskaren platsade inte i sin egen världsbild. "Den holistiska plattlandsvärlden lämnade ingen insättningspunkt för *subjekt med djup* [...]" (431). Och från Foucault citeras: människan blev "informationens objekt, aldrig kommunikationens subjekt". Och från Habermas: det instrumentella förnuftet "*objektiverar* allt omkring det, *inklusive det självt*". Resultatet blev enligt båda pseudovetenskaper om människan (441).

Detta blev, menar Wilber, "*modernitetens centrala problem*: mänsklig subjektivitet och dess relation till världen". Och Wilber urskiljer en strid mellan "ego-subjektet som antogs vara självdefinierande, självgenererande och autonomt, och den objektiva/empiriska världen som samtidigt antogs omge och styra ego-subjektet [...] – och båda dessa påståenden kan tydligtvis inte vara [...] sanna" (431 f.).

Denna strid, som är med oss också i dag, kallar Wilber för slaget mellan Ego och Eco, båda plattland alltigenom. Efter många och långa logiska resonemang blir kontentan att var och en av sidorna genom renodlingar, genom att löpa linan ut, har blivit sin egen värsta fiende. Upplysningens rationella jag hade som vällovliga mål pluralism, altruism, tolerans, frihet, men blåste upp sin relativa autonomi till absoluta proportioner och avskar sig själv från anden, från naturen, från sin egen kropp, från sina medmänniskor. På färden mot ett hänsynslöst oberoende, en rationell himmel, låg alla dessa offer strödda på vägen (457).

"Men samma skadans paradox ansatte Eco-lägret." Genom sin ambition att decentralisera jaget, att återföra det till naturen, till livets och kärlekens stora strömmar, hamnade den Eco-romantiska upprorsrörelsen till sist, menar Wilber, i tankeformer och trosriktningar som var extremt egocentriska och narcissistiska (456 f., 471 f.).

Konflikten kan inte lösas i "en plattlandsontologi" utan bara i den icke-dualistiska cirkelrörelsen "vägen upp – vägen ner" (432 f.). Och denna lösning

närmade man sig så småningom i en rörelse bort från upplysningens låsning vid ett oföränderligt förnuft. För det första började tanken på en *evolution*, en utveckling i världen, att växa sig starkare, och det långt före Darwin. Sådana idéer dök upp hos Leibnitz, Maupertius och framför allt hos Kant. Universum blev fortlöpande mer varierat, komplext, organiserat, menar Kant. Till och med materien har "'en tendens att organisera sig genom en naturlig utveckling till en mer perfekt skapnad'" (481). Och denna utveckling sker alltså i en bestämd riktning, mot allt större komplikation, i enlighet med den skapande drift som Platon kallade för Eros.

Men samtidigt kulminerade striden mellan Ego och Eco i två låsta positioner: Fichtes absoluta jag och Spinozas objektiva system eller substans. Resultatet blev mot slutet av 1700-talet en rad dualismer: mellan tanke, förnuft, moral å ena sidan och begär och känslighet å den andra. Men ingendera sidan hade den ringaste aning om hur motsättningarna skulle lösas. "Och det skulle i själva verket ha kunnat förbli ett mysterium till denna dag, om det inte varit för en alltigenom ovanlig individ" (485).

Schelling och den tyska idealismen

Och denna individ är Schelling, som ägnas en hyllning som låter ana att Wilber i denne funnit en begåvning besläktad med honom själv. (Eller om man så vill: Wilber är en Schelling (och en Plotinos) från Lincoln, Nebraska.) Och efter Schelling hela den tyska idealismen. Här finner Wilber en lösning helt i enlighet med den som han tidigare rapporterat om från Platon, Plotinos och Augustinus. Därmed ger han sig hän åt denna idealism, dess föreställningsvärld och språkbruk, något som kan kännas besvärande för dagens läsare.

Schelling reagerade, skriver Wilber, mot upplysningens tanke att rationaliteten är den högsta nivå som vi kan uppnå. Om upplysningen hade lyckats med att differentiera medvetande och natur, så hade den också tenderat att glömma bådaderas transcendentala och förenande grund och därmed riskerat att åtskilja dem för gott (dissociate) och hamna i förnuftets största patologi.

Samtidigt insåg Schelling att denna dissociation inte kunde göras ogjord genom en återgång till känslans spontanitet, till människans barndom. I stället måste vi gå framåt, *bortom* förnuftet för att upptäcka att medvetande och natur är olika "rörelser" hos en och samma "Ande". Anden känner sig själv objektivt som natur och subjektivt som medvetande. Eller som Hegel formulerade det: Anden är *själva den process*, varigenom "det Ena" uttrycker sig.

På det sättet är "Gud" både det första och det sista, både källa (för skapelsen, för rörelsen neråt) och höjdpunkt (för rörelsen uppåt), och därtill närva-

rande under hela den stigande utvecklingsprocessen som mål och som självorganiserande och självöverskridande drivkraft. Det är detta som enligt Schelling gör världen till ett system, en självorganiserande totalitet. Världen hänger samman och evolutionen har en riktning. Och naturen är inte en statisk eller deterministisk maskin utan "Gud-i-tillblivelse" (486 ff.).

Hos Schelling finner Wilber också en omisskännelig glimt av "den formlösa och icke-dualistiska grundlösa grunden", av Eckharts och Böhmes "avgrund", början till allt. Och hos honom och Hegel insikten att varje steg i rörelsen uppåt innebär ett förnekande av det som överskrids men samtidigt ett bevarande av det i ny form, vad Hegel kallar "negationens negation". Men framför allt innebär det framträdandet av något nytt (emergens), som först det kan förklara den nivå som överskreds (489).

Hos Schleiermacher återfinner Wilber därtill den favorittanke, som är grunden till hela hans verksamhet, nämligen att all genuin andlighet är resultatet av direkt erfarenhet, inte av trosföreställningar (490).

Schellings syn på världen som en självutvecklande organisk enhet innebar alltså en utvecklingsfilosofi sextio år före Darwin, vad Wilber kallar för "Plotinos temporaliserad". Vad Darwin sedan åstadkom genom sin slumpteori var att göra det möjligt för vetenskapen att ignorera varje tanke på Eros eller någon sorts transcendental/emergent drivkraft bakom eller i utvecklingen mot högre nivåer. Darwins bidrag var en massiv obskurantism, som lät vetenskapare glatt och självbelåtet "skura universum rent från allt som kunde likna kärlek". Wallace, Darwins konkurrent, menade däremot inte att det naturliga urvalet kunde ersätta Eros, och Darwin själv vacklade, konstaterar Wilber:

> Men världen vacklade inte. [...] med kollapsen för varje form av idealism bosatte sig västvärlden bekvämt i det naturalistiska plattlandets nersjunkna domän [...]. Och inom denna behagligt låga och hemtrevliga – några skulle säga fega – position, [...] kämpade mono-Ego och mono-Eco för den kungliga rätten att dominera ett kartong-kosmos.
>
> Och där skulle västvärlden förbli ända till den allra senaste tiden.

Här fäller Wilber in ett citat från Heidegger, som han redan satt som motto för kapitel 13 "The Dominance of the Descenders"; det får nu både inleda och avsluta kapitlet:

> Det är tiden för gudarna som har flytt *och* för guden som kommer. Det är en tid av *nöd*, därför att den är underkastad en dubbel brist och ett dubbelt inte: ett Aldrig mera för gudarna som har flytt och ett Ännu inte för guden som kommer (493, 455).

Att packa upp Gud

Wilber tror på ankomsten av den gud som Heidegger varslar om, och han har därför gett sitt sista kapitel den lite oväntade rubriken: "The Unpacking of God". Därför att som vanligt "måste vi *göra* den framtid som *ges* oss" (495). Och ankomsten underlättas av att vi packar upp intuitionen om guden på lämpligt sätt.

Många har enligt Wilber en intuition om denna gud men packar upp, tolkar denna intuition enbart som ett högre jag, en inre röst, ett inre vittne, ett transcendentalt medvetande. Men allt detta är begränsat till det individuella jaget, den övre vänstra kvadranten, och utelämnar "vi-" och "det"-dimensionerna.

"Tanken tycks vara att om jag bara kan nå kontakt med mitt högre jag, då kommer allt annat att ta hand om sig själv. Men den inställningen misslyckas ömkligt med att se att Anden alltid och samtidigt manifesterar sig *som* Kosmos fyra kvadranter." Att ha en intuition om Anden men tolka den bara i jag-termer är den gamla tanken från Fichte, från det fundamentala upplysningsparadigmet: det absoluta jaget kommer att lösa alla problem. Ett "mer välavvägt uppackande underlättar vidare och djupare intuitioner [...]: inte bara hur man skall kontakta det högre självet utan också hur man skall se det omslutas i kulturen, förkroppsligas i naturen och inneslutas i sociala institutioner" (496).

Detta är, tycks det mig, välsignade distinktioner. De bryter med den gamla föreställningen att bara de som har inre, "mystiska" upplevelser kan uppleva något annat och större än den vanliga plattlandsvärlden. Gud eller Anden eller det högre Självet eller vad vi nu vill kalla upplevelserna av något annat än den moderna vetenskapens och vardagstänkandets platta, prosaiska värld kan erfaras också i naturen och i den mänskliga gemenskapen. Men alltid, naturligtvis, av ett jag.

Men också där hotar ensidigheten, den ensidighet som Wilber aldrig tröttnar på att finna i tanken på världen som ett stort holistiskt system, i vad han kallar den subtila reduktionismen. Att tala i holistiska termer är fortfarande att tala i monologiskt det-språk och leder inte till någon inre transformation utan bara till en rad jag med holistiska begrepp. I stället måste man gå in i det jag som upplever detta, alltså en rörelse från det yttre till det inre. "Och *sedan*: efter att ha vilat i Vittnet till dessa begrepp [...] se Vittnet upplösas i en Tomhet, som omfattar hela Kosmos" (498, jfr 279 ff.). Från det yttre till det inre och sedan till det övre ("superior").

Så får alltså "det inre" ändå sista ordet.

Till uppackningsproblematiken hör också frågan om arvet från (de tyska) idealisterna. "Den idealistiska rörelsen var i väst", sammanfattar Wilber, "det sista stora försöket att introducera sant uppstigande och, mest betydelsefullt,

att integrera det på trovärdigt sätt med sant nedstigande – Ego och Eco båda behandlade, bevarade och negerade, hedrade och frisläppta, i en alltomfattande ande. De sanna arvtagarna till Plotinos." Det är fråga om *"en intuition av det transpersonella området uttryckt i visionslogik.* Och i detta låg både dess största styrka och dess fatala svaghet".

Som visionslogik var det en utveckling bortom den formellt operationella rationaliteten till ett dialogiskt, dialektiskt, intersubjektivt förnuft, "ledande till en förening av motsatser och sammanjämkning av fragment". Och dessa integrationer var inte bara verbala formler, utan de försonade verkligen också "Ego och Eco, Fichte och Spinoza, medvetande och natur, uppstigning och nerstigning, subjektiv frihet och objektiv förening". Vad det gäller är att förenas i anden utan att utplåna skillnaderna (506 ff.).

Och ändå misslyckades idealisterna med att leva upp till sina stora löften. För det första därför att de inte lyckades utveckla någon praktisk metodik: ingen kontemplativ praxis, ingen experimentell metodologi för att i medvetandet reproducera dess grundares transpersonella insikter. "De stora idealistiska systemen misstogs för metafysik – vad de i denna mening dessvärre var – och undergick med rätta ödet för allt som bara är metafysik" (509).

Men för det andra misslyckades idealismen också därför att dess insikter nästan helt uttrycktes med visionslogik, moget förnuft, en börda som denna tankeform inte kan bära. Idealisterna hade inget av t.ex. Zenmästares praktik och metodologi, och därför kunde de avfärdas som "ren metafysik".

Och borta var en ovärderlig möjlighet för väst. I stället blev det nerstigarna som bokstavligen obestridda kunde forma moderniteten (510).

Reduktionisterna tar över

Wilber anser dock inte att det är Darwin som är problemet utan i stället de som utformade termodynamiken: Carnot, Clausius och Kelvin. Han uppfattar nämligen termodynamiken som "grov" reduktionism, alltså som reduktion till den atomära nivån. På sätt och vis är det naturligtvis så: termodynamikens första och andra lag gäller energins oförstörbarhet och dess gradvisa försämring, och energi är atomernas rörelse.

Men Wilber tycks inte ha förstått att termodynamiken inte reducerar till den enskilda atomen, därför att detta inte är möjligt när det gäller energi. Tvärtom anlägger den nödvändigtvis ett helhetsperspektiv. Det är därför ingalunda fråga om "Mörka skuggor", som avsnittet i fråga heter, utan termodynamiken innebär något nytt och lovande, början på den utveckling, som leder till Prigogines teori om dissipativa strukturer, alltså en av de dynamiska sy-

stemvetenskaper som Wilber använder som startplattform för sin egen resa mot nya höjder. (Se vidare min egen *Världen och vetandet sjunger på nytt*, 1994, s. 47–117.)

Riktigare är däremot att tänkandet efter Hegel föll tillbaka från visionslogik till formellt operationellt tänkande. "Bara de som förstår förnuftet på ett mer modest sätt har några val [options]", noterar Habermas sarkastiskt (512). Och så är det ju fortfarande, ett vackert exempel på regression. En av Hegels studenter, Ludwig Feuerbach, fortsätter Wilber, var snart färdig att förkunna att varje form av andlighet, av rörelse uppåt, bara var en projektion av mänsklig förmåga på en fantasivärld. Och det är den projektionen som gör människan själv till krympling.

Detta beskriver väl upplösningen av myten, kommenterar Wilber, men det har

> ingenting att göra med ens egna transpersonella möjligheter, *vertikala* möjligheter som, om *de* inte förverkligas, bara *projicieras horisontellt* till ytterligt futila planer att förvandla denna begränsade värld till en utopisk värld av oändlig förunderlighet: ett obegränsat ovan kollapsar till ett obegränsat framåt, och antingen detta obegränsade framåt är ändlösa vetenskapliga framsteg eller obegränsade materiella egendomar eller politiska utopier som slutlig frälsning, så är de i grunden sätt att fjanta omkring i det begränsade på jakt efter det obegränsade och på vägen oreparabelt skada den begränsade världen genom att ställa krav på den som den aldrig skulle kunna uppfylla (512).

Men detta är precis vad Feuerbach rekommenderar. "Och hela den moderna (och postmoderna) världen är i själva verket efterföljare till Feuerbach" (513).

Så blev "den ständigt frustrerade önskan att röra sig uppåt [Kristi himmelsfärd var ju den enda tillåtna!] [...] den ständigt frustrerade önskan att röra sig framåt. En lamslagen Gud ersatte den andra." I denna moderna värld har människan två grundläggande val: antingen att hålla fast vid myten och dess "imperialistiska fundamentalism" eller att utvecklas till rationalitet, förkasta myterna och "sola sig i skuggorna [i Platons grotta] utan att någonsin bli metafysiskt solbränd av något tänkbart alternativ". Som karakteristik citeras här (som på flera andra ställen) några ironiska ord som tycks vara bevingade: "'följande vetenskapen i spåren med anspråkslösheten som ledstjärna'" (513). Eller som det också kan uttryckas: "Myten för bönderna, plattlandsnaturalism för intelligentian" (523).

Ego och Eco än en gång

Inom denna naturalism råder fortfarande samma två 200-åriga paradigm med deras slitna argument: Ego mot Eco. Och här först gör Wilber riktigt klart hur han tänker sig att Eco-sidan, miljörörelsen, skadar sig själv, går mot sina egna strävanden. Miljörörelsen är ständigt fixerad vid biosfären, men denna kan bara räddas genom att människor kommer överens om nya strävanden och mål. Och en sådan överenskommelse fordrar en utveckling av människors tänkande och kännande, alltså av noosfären, inte av biosfären.

Problemet är alltså inte att demonstrera att Gaia är i desperata svårigheter. Bevisen är redan så många och överväldigande, att en idiot kan förstå dem. "Men de flesta idioter bryr sig bara inte" (514). Och det har att göra med att ekologiska prognoser på basis av dessa fakta är svåra att förstå. De kan bara fattas av den som förmår gripa över tänkta sammanhang, tentativa utvecklingslinjer, alltså inte av dem som blivit stående på conop-stadiet och bara kan tänka på det konkret existerande. Det är naivt att tro att man kan ändra på de människor, som skall genomföra den stora omsvängningen, genom att ändra på objektet i stället för att få subjektet att växa. Att växa i förmåga att tänka och känna.

Eco-lägret förstår alltså inte vikten av att stimulera den inre utveckling hos människan som fordras för att Jorden skall kunna räddas. "Överallt samma gamla historia: Ego och Eco som de vulgära tvillingarna i den eländiga dansen kring Gaias frånfälle" (515). Från Charles Taylor anförs omdömet att den "natur" som man i båda fall närmar sig är "en denaturerad natur i jämförelse med Platon/Plotinos uppfattning, där naturen är ett direkt uttryck för och ett förkroppsligande av Anden " (468).

Av de två står Ego för dem som vill röra sig uppåt, mot Gud, och Eco för dem som vill fördjupa sig i den storhet och outgrundlighet hos naturen, som kan ses som ett utflöde av Gud. Båda parter har alltså en förnimmelse av det gudomliga i tillvaron, men i sitt antingen-eller-tänkande förstår de inte att packa upp och tolka detta rätt. Att förstå att var och en har tillgång till en viktig sanning, men att detta bara är *en del* av sanningen. "*Efter tvåtusen år* flyger uppstigarna och nerstigarna fortfarande i strupen på varann, [...] och varje part gör sig skyldig till samma sönderbrutna vansinne som den föraktar hos den andra" (521).

Den nya guden vid historiens gräns

Men det saknas alltså inte upplevelse av storheten i tillvaron, och "vid historiens gräns" finner Wilber överallt tecken på en ny sakernas ordning, en ordning som han uttrycker med de speciella termer som han löpande lanserat: en

"integration av kropp och själ hos kentauren förankrad i visionslogik med världen i centrum [...] och viktigast, inom och bortom kentauren framträder nu glimtar av översjälen som världssjäl" (521).

> Men de avgörande komponenterna har redan kämpat sig igenom för oss. Icke-dualitetens genombrott har redan fullbordats av Plotinos i väst och Nagurjana i öst (och inte bara av dem). Och förståelsen av icke-dualiteten som utveckling har redan vunnits av Schelling i väst och Aurobindo i öst (och inte bara av dem). [...] Och medan de i sin tid var sällsynta och isolerade, håller medelnivån nu på att hinna fatt dem: deras vägar kan bli våra, kollektivt, nu.
>
> [...] Kan vi inte runda av de ursprungliga insikterna och se att Anden alltid manifesterar sig lika mycket i alla fyra kvadranterna? Är inte Anden här och nu i hela dess strålande glans, evigt närvarande som varje Jag och varje Vi och varje Det? [...]
>
> Som Plotinos visste: Låt världen vara stilla. [...] Se hur Anden tränger igenom varenda öppning i röran och bråket och skänker ny glans åt den nedgående Solen och dess härliga Jord och alla dess strålande invånare (522).

Så utgjuter sig Wilber i en extatisk lovsång, inte olik den som Dmitrij Karamazov uppstämmer i slutet av *Bröderna Karamazov*: "[...] Och denna Jorden blir en välsignad varelse, och varje Jag blir en Gud, och varje Vi blir den innerligaste tillbedjan av Gud och varje Det blir Guds härligaste tempel" (523). Man erinrar sig ett tidigare, något nyktrare ställe: "Som Plotinos visste och Nagurjana lärde: alltid och alltjämt är den andra världen denna världen sedd på rätt sätt" (509).

Och under det nyssnämnda mottot från Heidegger: "Den [Gud] som skall komma" avslutar Wilber hela den stora boken med en honnör för den vetenskap om självorganiserande och självöverskridande system – alltså Prigogines vetenskap – som han haft som bas för sitt väldiga bygge men ständigt har desavouerat. Det vill säga han kallar honnören för ironi, och så kan det kanske te sig för den som kommer från insikter vunna genom meditation. Ironi, nämligen, att det just var vetenskapen som under de slutande decennierna av 1900-talet skulle återupptäcka evolutionens karaktär av självöverskridande och därmed "bereda vägen för en *utveckling bortom rationaliteten*, eftersom den tydligt har demonstrerat att utvecklingen inte hejdas av någon, att varje stadium övergår i ett större i morgon" (524).

Ja, så kan man ju säga, men man kan också säga att Prigogine et consortes har skapat en *ny* och *annan* vetenskap, att de *brutit* med den gamla atomistiska och deterministiska 1600-talsvetenskapen. Wilbers bok är i själva verket den bästa bekräftelsen på det. Först den visar vilka oerhörda konsekvenser upptäckten och klarläggandet av självorganisation och självöverskridande får:

nämligen en ny treenighet av vetenskap-världsbild-sätt att tänka, där Platons tanke på "Eros" som drivkraft för utvecklingen får ny aktualitet.

Men därtill innebär Prigogines teori, för att inte säga världsförklaring, att man aldrig kan förutsäga vad som sker vid överskridandet, vid instabilitetströskeln; det är fråga om naturvetenskaplig *in*determinism. Det finns alltså ingen garanti för att utvecklingen skall gå just den väg som Wilber önskar. Men det hindrar inte att han kan ha rätt, och han lovar återkomma i de två följdvolymer, som han förutskickar, med bevis för att vi befinner oss "vid historiens gräns", där den nya guden kommer (741, not 17).

Och efter att ha tagit del av hans bok önskar man att han har rätt.

Några slutbetraktelser

Den som har arbetat sig igenom Wilbers stora bok – ett oerhört äventyr – känner ett behov att artikulera sina reaktioner i en slutbetraktelse. Hur har Wilber lyckats med att framställa ett alternativ till vad han kallar "hoppsanfilosofin", den "hoppsanfilosofi" som alltid finns i botten till alla moderna vetenskapers "säkra" resultat?

Till det är för det första att säga att vi aldrig kan undgå att hålla oss med en världsbild, även om vi till äventyrs inte är medvetna om det. Och för det andra att en sådan världsbild aldrig går att slutligt bevisa. Det är därför, för det tredje, fråga om *ett val*: den som blivit medveten om detta sakernas tillstånd har att utifrån egna erfarenheter och kunskaper göra ett val mellan olika alternativ. Och då är ett slumpuniversum kanske inte bästa valet.

Möjligen har Wilbers alternativ mer som talar för sig. Föreställningssätt, sådana som han pläderar för, har varit rådande under större delen av mänskligheten tillvaro i historisk tid. Skulle dessa i dag vara alldeles obsoleta? Det är möjligen ett oerhört högmod att vi idag anser oss kunna avfärda sådana idéer som passerade och försumbara. Snarare är det genant att vi inte har något förhållande till denna tradition, som det ändå är svårt att kasta överbord som ett enda blamant misstag.

Man kan peka på att Arthur Lovejoy i den bok, som kanske varit Wilbers viktigaste förebild, *The Great Chain of Being* från 1936, behandlat dessa idéer som högst beaktansvärda. Liksom att E. F. Schumacher, den kloke författaren till den berömda *Small is Beautiful*, i sin skarpsinniga bok *A Guide for the Perplexed* (*Vägledning för vilseförda*), diskret men konsekvent hänvisar till visdomen hos tänkare före renässansen.

Någon sorts syntes mellan det bästa i dagens tänkande och denna "perennial wisdom" tycks vara högst angelägen och eftersträvansvärd.

En svårighet med Wilbers alternativ är terminologin med begrepp sådana som "Gud", "Gudom", "Ande", "Världssjäl", "Översjäl", "Det Ena", "Det Absoluta" osv. – hos honom alltid skrivna med stor bokstav. Termerna snubblar ibland över varann, men det finns nog ändå en viss ordning mellan dem. Den närmare innebörden i de enskilda begreppen diskuteras dock inte i huvudtexten.

Från kristendomen är vi vana vid att betrakta Gud som en personlig instans, om inte en farbror med skägg, som lyssnar till barnens böner ungefär som jultomten, så i varje fall som Gud fader i himlen, som något slags personlig garant för etiken, som den som bestämt hur vi skall leva och som belönar och bestraffar.

Hos Wilber finns inga sådana aspekter – man kunde snarare förebrå honom att han inte tagit ställning till Gud som "intelligens", vilket är ett av alternativen på inledningens första sida. I stället rör han sig på den "transpersonella" nivån (som dock skall uppfattas som "personal plus" och inte "personal minus") (280). "Ordningen" där finns sammanfattad i en framställning av de "Icke-dualistiska skolorna (Platon/Plotinos, Vedanta, Mahayana Buddhism, Tantra etc.)" (vilka Wilber tydligen står närmast): "*Det Absoluta är den Icke-Dualistiska Grunden till både det Ena och de Många*" (346 f.).

Att allting har en grund tycks rimligt nog, liksom att denna grund är icke-dualistisk, om man nämligen som Wilber uppfattar världen så att det inre alltid har ett korrelat i det yttre. Och ur denna grund framgår alltså det Ena, som både är det Goda, till vilket allting dras, och Godheten, från vilket allting flyter och blir många. Det Absoluta är på det sättet "både Gott och Godhet, En och Många, uppstigning och nedstigning, Alfa och Omega, visdom och medkänsla" (346 f.; jfr 486 f. om motsvarande hos Schelling).

Alla dessa begrepp, som i dag ter sig främmande eller överspelade, är väl samtidigt försök att sätta ord på storheter och kvaliteter, som upplevs under meditation. Och det är här "bevisen" ligger, de bevis som vi, som inte har tillgång till detta tredje öga, inte kan ta del av, inte kan uppleva.

En annan svårighet hos Wilber, är "indragandet" av etikens och känslans begrepp i ontologin. Här gäller det godhet och medkänsla, men oftast gäller det kärlek. Platons sätt att använda "Eros" kan kanske göra detta mer förståeligt och acceptabelt. För Platon är Eros den makt som drar "allting" uppåt, mot det högsta (liksom "Agape" är det högstas kärlek neråt, som får det att sprida ut sig till världens underbara mångfald).

Men detta Eros är ju inget annat än den gåtfulla kraft, som ligger i botten på Prigogines teori om dissipativa strukturer: alla sådana strukturers förmåga, "drift", "vilja" att vid behov överskrida sig själva och skapa något nytt och

mer funktionsdugligt. Att kalla denna kraft för "Eros" ter sig inte orimligt (jfr 338, 344, 522).

Det som framför allt kan få Wilbers förkunnelse acceptabel för vår tids människor är dock hans hävdande att det inte är fråga om metafysik. Redan en gång har här citerats hans nyckelformulering: "Som Plotinos visste och Nagarjuna lärde: ständigt och alltjämt är den andra världen denna världen rätt sedd" (509). Därför att "den andra världen" redan är här. Anden manifesterar sig lika mycket i alla fyra kvadranterna. "Eros" och "Agape" är ständigt verksamma, förbindelserna "uppåt" och "neråt" fortgår oupphörligt för den som rätt kan se. Kan se att världen inte är någon självklarhet utan ett *under*, som därtill skapar sig självt. Kruxet är att den moderna vetenskapen från 1600-talet med all makt har sökt vänja mänskligheten av med att se på detta sätt.

Men även den som vägrar i vändningen inför sådana tankar har mycket att hämta i Wilbers bok. Till exempel insikten att det finns olika sätt och nivåer att tänka och att den som tänker på en högre nivå inte kan räkna med att bli förstådd av den som tänker på en lägre. För att inte tala om den visdom som ligger i de fyra kvadranterna och som bland annat spelar metafysikens motståndare i händerna: för människan finns det inga friseglande "pies in the skies", utan all upplevelse och erfarenhet går genom hjärnan och kroppen, allt "inre" på vänstra sidan har sitt korrelat på den högra.

Det märkligaste med Wilbers prestation är till sist att han lyckats förbinda det bästa i vår tids vetenskap med hela den klassiska filosofin och religionen i väst och öst till en stor, allomfattande världsbild – en prestation som han möjligen är ensam om. Den klassiska icke-dualistiska filosofin: Platon, Plotinos, Augustinus, Schelling, Hegel, förklarar han därtill på ett sätt och i ett sammanhang som gör dem förståeliga för vår tids människor. Och gör dem till en del av en världsbild, för att inte säga en filosofi och religion, som tycks ha mer för sig än "hoppsanfilosofin".

Noter

1 Uppgifterna om Wilbers biografi från dennes "ODYSSEY: A Personal Inquiry into Humanistic and Transpersonal Psychology", i *Journal of Humanistic Psychology*, Vol. 22 No 1, Winter 1982, 57–90, samt från den ymniga litteraturen om och av honom på Internet. Omdömena om honom och om *Sex, Ecology, Spirituality* härrör härifrån och från omslaget till boken (det är Larry Dossey som står för superlativen om boken).

2 Som volym 6 i Collected Works av Ken Wilber utkom *Sex, Ecology, Spirituality* i en andra, reviderad utgåva den 25 april år 2000. Här har inte kunnat tas hänsyn till denna, men volymen innehåller en utmärkt introduktion som berättar om bokens tillkomsthistoria och vidareutvecklar vissa tankar (tillgänglig på Internet under adressen http://wilber.shambhala.com). Här noteras också att boken 1995 publicerades i åtta tryckningar på

lika många månader och att den tycks ha varit det mest sålda akademiska verket det året. Enligt Wilbers holländske översättare Frank Visser är hans böcker översatta i tjugo länder, vilket skulle göra honom till den mest översatta akademiska författaren i USA (http://people.a2000.nl/fvisser/wilber/biography.html).

3 I upptakten till den i not 2 nämnda introduktionen berättar Wilber, att när han i början av 90-talet skulle börja arbetet med det som blev *Sex, Ecology, Spirituality*, upptäckte han att "extrem postmodernism hade [...] invaderat den akademiska världen i allmänhet och kulturella studier i synnerhet [...]. Pluralistisk relativism var den enda accepterade världsbilden". Fyra av de ord han "använde i själva det första stycket var inte längre tillåtna i akademisk diskurs (utveckling, hierarki, transcendental, universell)". Mot slutet återkommer han till att detta bestämt tonen i boken: han skrev den "i ilska och smärta" (också över andra anspråk på att ha lanserat "nya paradigm"). (Ytterligare ställningstaganden till postmodernismen i Wilbers *The Eye of Spirit*, (1997) 1998, s. 98–102, 113, 129 ff., och i hans *The Marriage of Sense and Soul*, 1998, s. 26 f., 32 ff., 42 ff., 116–136.)

4 I den i not 2 nämnda introduktionen berättar Wilber om hur han kom fram till de fyra kvadranterna genom att inventera över 200 hierarkier och systematisera dem på dator. Här framgår också tydligare än i boken att ett begrepp som Wilber arbetat med i senare böcker också här tänks vara ett nyckelbegrepp: *integration*. De fyra kvadranterna är ständigt integrerade med varann.

5 Denna paradox har jag pekat på i en uppsats från 1987 betitlad "Naturforskaren som inte platsade i sin egen världsbild..." (*Vår Lösen* 9/1987). Jfr nedan s. 79 och 81.

Ulla-Britta Lagerroth

Selma Lagerlöf och teatern

"jag skulle kunnat bli skådespelerska"
(Selma Lagerlöf i brev 1894)

Begreppen teatralitet och teatralisering

ATT SELMA LAGERLÖF redan från barndomen hade ett levande förhållande till annan litteratur har både hon själv och senare forskare lagt stor vikt vid. Men faktum är att hon med sin gränsöverskridande natur också arbetade i nära anknytning till andra konstarter eller medier, vilket lett till att det redan skrivits ett och annat om Selma Lagerlöf och bildkonsten, om Selma Lagerlöf och filmen och om Selma Lagerlöf och musiken.

Men Selma Lagerlöf och *teatern* är också ett fruktbart ämne värt att närmare undersöka. Teaterns värld kom nämligen att utöva en förtrollande makt över henne och utlösa egen skaparlust från tidiga år och långt upp i åldern. Hon fick i 9- och 14-årsåldern se mängder av teater- och operaföreställningar på scenerna i Stockholm, när hon i två omgångar befann sig där för behandling av sin sjuka höft, och lusten till teater blev efter de upplevelserna så stor, att den omsattes i egna små iscensättningsförsök och egna dramatiska ansatser hemma på Mårbacka. Under de fyra åren 1881–85, då hon bodde i huvudstaden för den utbildning som ledde till lärarinneexamen, skrev hon minst ett 50-tal teatersonetter som vittnar om hennes oerhörda intresse för teater och opera och om synnerligen starka upplevelser av de föreställningar hon såg. Under de tolv åren som lärarinna i Landskrona 1885–97 reste hon så ofta hon kunde till Köpenhamn och såg teater, umgicks i teaterkretsar och lockades t.o.m. skriva ett kvinnodrama, "Sankta Annas kloster", som rentav (fast utan större framgång) blev uppfört på Dagmarteatret i den danska huvudstaden. Här identifierade hon sig så med teaterns, rollspelets värld, att när hon framträtt och högläst för dansk publik ur *Gösta Berlings saga*, förklarade hon sedan i ett flertal brev att hon därvid känt sig besitta sådana aktörstalanger att, menade hon, "jag skulle kunnat bli skådespelerska".

Men det väsentliga i sammanhanget är förstås, att hon kom att omsätta den

av henne själv upplevda teaterns suggestiva värld i sin berättarkonst. Här transformerade och integrerade hon sina starka teaterupplevelser, hela sin lust till den överdådiga teatrala gesten och till det visuellt spektakulära, till teater just som *skådes*pel. Kort sagt: Selma Lagerlöf *teatraliserar* sin text, i första hand sitt debutverk *Gösta Berlings saga.*

Ett ämne som "Selma Lagerlöf och teatern" kan naturligtvis studeras från många olika infallsvinklar. Själv anlägger jag här ett teaterhistoriskt perspektiv med utgångspunkt från hennes egna teaterupplevelser, men jag vill också betrakta detta som ett problemområde som teoretiskt hör till den internationellt växande interartiella eller intermediala forskningen. Med begreppet teatralisering avser jag hur teatern eller *teatraliteten* (den i nutida teatervetenskap favoriserade termen) har transformerats till och integrerats i den litterära texten där den fungerar som en dynamiserande, meningsskapande faktor. Teatraliteten konstitueras av en för teaterkonsten utmärkande uppsättning inom-teatrala koder som endast kan förstås genom teaterns egna normer, vilka varierat genom tiderna. Teatralitet är således ett flexibelt begrepp som måste historiceras och kontextualiseras kulturellt och socialt, något som blir nödvändigt också om man vill undersöka på vilket sätt och med vilka funktioner "det teatrala" existerar i en roman som *Gösta Berlings saga.*

Rent principiellt kan teatraliteten inarbetas och manifesteras på olika vägar i en litterär text. Texten kan *tematisera* teaterns värld, dvs. det kan helt eller delvis handla om speciella teaterförhållanden, en bestämd teaterföreställning, en (fiktiv) skådespelare/skådespelerska eller regissör m.m. Teatraliteten kan göras närvarande i en text genom *formella* och *strukturella* grepp, skapade i analogi med praxis för teatral representation: dialog, scenliknande rumsbildningar, tablåeffekter, markerad uppträdande- och åskådarsituation, verbal och gestisk retorik i anslutning till teatral spelstil m.m. Teatraliteten är inte sällan inskriven i texten som en aktiverande *figur, metafor* eller *symbol*, varigenom formuleras en sådan syn på mänskligt beteende (rollspel, mänskan som "aktör") eller på tillvaron ("the world is a stage", för att citera Shakespeare) som kan förbindas med olika värden och värderingar knutna till scenens värld. Inte sällan samverkar de olika aspekterna i en och samma text.

Min undersökning av Selma Lagerlöfs uttalade teaterorientering och av *Gösta Berlings saga* som en teatraliserad text ingår i mitt projekt "Den interartiella diskursen – från romantiken till postmodernismen", där jag i ett historicerande perspektiv diskuterar en rad exempel på musikalisering, visualisering ("pictorialization") och teatralisering av svensk 1800- och 1900-talslitteratur, exempel som jag sätter in i kontexten av den estetiska debatten och motsvarande företeelser i den europeiska litteraturen. Frågor av detta slag hör

i första hand hemma inom det idag teoretiskt tämligen genomreflekterade forskningsområdet *Interart Studies*, interartiella studier eller, som det numera också alternativt benämns, studier i intermedialitet, dvs. utforskandet av olika former av historisk och nutida gränsöverskridande trafik mellan konstarter och medier.[1]

Tidiga upplevelser av teater och teatral spellust

Selma Lagerlöf har själv på flera ställen i sina självbiografiska böcker pekat på tidiga erfarenheter av scenkonst och egen teatral spellust. Även om vi är medvetna om att här skildrade händelser kan vara fiktiviserade, tillrättalagda för den litterära effektens skull, säger ändå det slags situationer hon väljer att gestalta något principiellt väsentligt om vad som legat henne om hjärtat.

Att det på Mårbacka under hennes barndom fanns ett levande intresse för den teatrala spelkulturen framgår i den första volymen *Mårbacka* (1922), som i tredje person berättar om den mycket lilla Selma. Här finns en signifikativ *teaterhändelse* återgiven, och det är karakteristiskt nog i det kulminerande slutkapitlet "Den sjuttonde augusti" som handlar om den i denna bok idealiserade faderns, löjtnant Lagerlöfs legendariska födelsedagsfirande. Festligheterna till hans ära har pågått hela dagen med musicerande, sång, uppträdanden m.m., men klimax nås när en fanfar ljuder i trädgården och gästerna tågar in i huset och uppför vindstrappan:

> På vinden äro åskådarplatser ordnade framför en liten teater, uppsatt av vita draperier. Hela teatern är fru Lagerlöfs verk och är det nättaste man kan tänka sig.
>
> En stunds väntan, och ridån går upp för ett allegoriskt sångspel som har diktats av Oriel Afzelius samma förmiddag och bär titeln *Munken och dansösen.*

Det som nu utspelar sig på den således av modern arrangerade teaterscenen går tillbaka till den dag, 17 augusti 1819, då löjtnanten föddes. Två allegoriska figurer uppträder vid hans vagga, en munk och en dansös, och de tvistar om hur hans levnadsbana ska bli. Dansösen utlovar ett lustigt officers- och kavaljersliv i ungdomen och munken ett mer strävsamt liv i mogen ålder med goda gärningar på Mårbacka:

> Det är storartat, storartat. Oriel Afzelius som munk och Kristofer Wallroth som dansös, klädd i slöjor och flor, sjunga arior och duetter på melodier ur de mest kända operor, de gestikulera och parlamentera med högtidligaste patos och sluta äntligen tvisten med ett uppsluppet pas de deux.

> Då ridån har fallit, vilja applåderna aldrig sluta. Man ropar, stampar och viftar.

På detta följer så Mårbackaungdomarnas lilla teaterspel, "och det är fördenskull som teatern har blivit iordningställd", poängteras det. 14-åriga Anna Lagerlöf uppträder första gången i vad som kallas "en verklig roll" i ett stycke som heter *En cigarr*, där hon gör stor lycka (det torde röra sig om Frans Hodells ofta spelade pjäs med denna titel). "Det blir applåder och inropningar utan ände."

Det är som om Selma Lagerlöf här inte bara vill återge en scen ur det förflutna utan också önskar skapa en sorts paradigmatisk "ur-scen" för sin glädje åt teater som det lustfyllda föreställandets konst, den konstart som förenar skådespelare och åskådare i en gemensam akt. Där är publikens förväntan, ridån som går upp, det fängslande rörliga spelet och dansen – och så ridåfallet och de väldiga publikovationerna, spelets krönande triumf!

Här antyds att det är modern, fru Louise Lagerlöf – jämte de så livfullt agerande herrarna morbror Oriel Afzelius (gift med fru Lagerlöfs syster Georgina) och morbror Kristofer Wallroth (fru Lagerlöfs bror) – som har erfarenhet av och sinne för teater och skådespelande. Morbror Oriel bodde i Stockholm, nära huvudstadens teaterscener, och morbror Kristofer från Filipstad sägs i flera sammanhang ha klara skådespelartalanger. Med all säkerhet har Mårbackafamiljen själv på spelplatserna i Karlstad eller på andra värmländska orter sett föreställningar av fasta eller kringresande teatersällskap. Men för övrigt var ju framförandet av tablåer och mindre sceniska uppträdanden, liksom musicerande och sjungande, en integrerad del av den tidens borgerliga salongskultur, där det i de flesta hem fanns generell kompetens för sådan verksamhet.

I nästa självbiografiska bok *Ett barns memoarer* (1930) har den *professionella* teatern kommit in i Selmas liv, och tydligen på ett helt avgörande sätt. Denna del är byggd på greppet att 9-åriga Selma börjar berätta om vad som händer på Mårbacka helt från barnets horisont. Och av stor betydelse för fantasilivet har bl.a. varit att hon vintern 1867–68 för behandling av sitt sjuka ben i Stockholm har bott hos morbror Oriel och moster Georgina, och då genom deras försorg fått se en hel del opera och teater. När boken börjar har hon kommit hem igen till Mårbacka och har mycket att förtälja, bl.a. detta: "Jag talade om, att jag hade varit på Operan och Dramatiskan och Mindre teatern [...]"

Selma Lagerlöf har berättat om 9-åringens omvälvande teaterbesök i Stockholm en gång tidigare, i en översikt över allt för hennes senare författarskap

viktigt som hon skrev i november 1908 på anmodan av sin tyske förläggare och gav titeln "Två spådomar". Det fanns kompensation i Stockholm för de svåra behandlingarna och det jobbiga stadslivet, understryker hon här, t.ex. morbror Oriels bibliotek. "Och så finns ju teatern!" står det med utropstecken. Hon får gå på teatern bl.a. med familjen Afzelius gamla trotjänarinna Ulla: "Mina släktingar har upptäckt vilket utomordentligt nöje detta bereder mig." Dessutom kostar Selmas teaterbesök då ingenting. Gamla Ulla pratar snällt med vaktmästaren och så får Selma följa med gratis in – men hon får förstås ingen sittplats utan måste *stå* framför den gamla hela tiden. Men vad gör det, understryker hon: "Tiden går så fort på teatern." Hon erinrar om "de nötta trapporna och de smala gångarna i det gamla operahuset" och minns att när hon senare i livet ibland kommit in i "något gammalt skådespelshus i utlandet, där samma teaterlukt ännu finns kvar", så har hon igen fyllts "av förväntans salighet" och tyckt sig åter vara ett barn "som står utanför logedörren och väntar på att vaktmästarn ska komma och öppna". Gamla Ulla och lilla Selma har alltid samma plats "i andra radens fond, första bänk", såväl på Operan som på Dramatiskan: "På detta sätt ser vi tillsammans Afrikanskan, Robert, Den Stumma, Friskytten, Värmlänningarna, Sköna Helena, Fruntimmersskolan, Blommor i drivbänk, Min ros i skogen [...] Vi har alldeles samma smak, den gamla och jag. Vi tycker om granna dekorationer, granna dräkter, stora scener, då skådebanan vimlar av människor."[2]

Selma Lagerlöf fick som 9-åring se opera i Stockholm under en period, 1860-talet, som räknats som en av vår operascens mest lysande, då denna scen liksom talscenen förfogade över en rad briljanta konstnärer och då opera- och teaterbesök enligt Georg Nordensvans *Svensk teater* tillhörde stockholmarnas främsta nöje.[3] De stora operaföreställningarna gavs i Gustaf III:s operahus beläget vid Gustaf Adolfs torg, och man kan tillägga att Meyerbeers av Selma Lagerlöf omnämnda *Afrikanskan*, iscensatt av den nytänkande regissören Ludvig Josephson och med premiär under våren 1867, blev Kungliga Teaterns mest spektakulära, kostsamma men också kassainbringande operauppsättning så långt – med bländande praktfull dekor och en verklig sensation i tredje akten genom ett väldigt illusoriskt skepp som krängde och slutligen sjönk genom scengolvet (vilket man hade måst såga upp bara för den sakens skull).[4]

Men det är av naturliga skäl inte *Afrikanskan* utan en annan av de ovan nämnda föreställningarna som Selma väljer att koncentrera sig på när hon väl är hemma på Mårbacka igen, nämligen den från tyska översatta enaktaren *Min ros i skogen,* vid denna tid en kassapjäs på den vid Kungsträdgården belägna Dramatiska teatern, som 1863 förvärvats som de kungliga teatrarnas andra scen, ägnad för taldramatik. I "Två spådomar" nämner hon i korthet hur hon

får idén att själv sätta upp och agera i denna pjäs efter hemkomsten till Mårbacka, vilket leder till stor succé. Därefter sammanfattar hon på följande sätt: "Från och med den dagen drömmer jag inte bara om att skriva romaner. Nu vill jag också författa teaterstycken."

I *Ett barns memoarer* är det just *Min ros i skogen* som görs till den stora konkreta teaterhändelsen, med Selma således både regisserande och själv agerande i en av rollerna. I kapitlet "Löftet" berättas hur Selma, systrarna Anna och Gerda och guvernantens lillasyster Emma Laurell under en vandring på landsvägen grips av plötslig lust att spela den pjäsen när Selma nämner att hon sett den i Stockholm. De tvärvänder och ilar tillbaka för en omedelbar egen uppsättning, allt medan Selma berättar om innehållet och under rådslag med de övriga med fast hand fördelar rollerna: Emma blir den unga flickan som kallas min ros i skogen, Anna den unga herrn som tycker om henne, Selma själv ska spela gubben i skogen, "därför att jag har långt, vitt hår, alldeles som gubben hade på Dramatiska teatern"; Gerda som gråter för att där inte finns någon roll för henne får som tröst sitta på en pall och klä på sina dockor.

Denna uppsättning, som 9-åriga Selma får en så stark upplevelse av i Stockholm att den utlöser hennes egen sceniska skaparlust, hade premiär 7 december 1867 på Dramatiska teatern och blev mycket omskriven i berömmande ordalag, framför allt därför att här uppvisades ett så fulländat samspel mellan de tre kända Almlöfarna Knut, Nils och Betty, den då unge Gustaf Fredrikson (sedermera Frippe kallad) och en 16-årig debutant hämtad från elevskolan, Selma Lindkvist. Georg Nordensvan har i *Svensk teater* om den senare framhållit följande: "Den älskliga flickan, okonstlad och intagande med sitt själfulla ansikte och sin melodiska röst, vann publiken från första stunden. I henne såg man en strålande stjärna i sin uppgång."[5] Kanske bidrog det till den nu teaterbitna 9-åriga Selmas attraktion till just denna pjäs att hon hade samma förnamn som den unga stjärnan in spe!

Hur "vi provar och klär ut oss och har så förfärligt roligt" understryks i *Ett barns memoarer*. Teatern förläggs till barnkammaren, och här gestaltas nu med fantasins hjälp idén om en stuga i skogen, omgärdad av en mur, allt byggt upp av sängar, soffor, byråer, bord och stolar i barnkammaren. Åskådarplatserna är förlagda till vinden och ridå behövs inte, "för bara vi öppnar dörrn till barnkammaren, så har publiken hela teatern framför sig [...] Och vi hoppas, att alla ska begripa, att bordet och stolen och pallen föreställer den stugan där Min ros i skogen bor med sin farfar". Det är som om Selma Lagerlöf igen riktigt vill poängtera att teater är en konst där vad som helst med den gestaltande fantasins hjälp kan fås att föreställa precis vad som helst.

Den nu rätt sjuke fadern blir så intresserad av att här ska uppföras en pjäs från Dramatiska teatern, att han sveper om sig sin päls och följer med upp till vinden. Selma beskriver hur alla är utklädda och agerar mer eller mindre väl, samt att hon själv inte bara har sitt långa vita hår utan också en vadmalsrock som bror Johan växt ur och de långa byxor hon använt på gymnastiken i Stockholm, "så jag tänker allt, att folk förstår, att jag är en gammal farfar". Teaterns väsen och fascination – att axla en annan identitet, att gå in i rollen av en annan – markeras igen. Allt går galant, och när allt är slut "får vi förstås en mängd applåder, nästan mer, än de fick, de, som spelade pjäsen på Dramatiska teatern", tillägger hon triumferande. Pappa löjtnanten har blivit så upplivad av detta teatrala uppförande att han tackar med berömmet att det här var bättre än alla doktorns piller. Men när morbror Kalle Wallroth vänligt klappar Selmas huvud med orden: "Jaså, det är denna flickan, som är teaterdirektör", tillägger han inte som hon väntat, "att det var duktigt av mig, att jag hade lärt de andra att spela en pjäs från Dramatiska teatern", utan vänder det hela i en riktning som gör henne besviken.

I den tredje självbiografiska boken *Dagbok för Selma Ottilia Lovisa Lagerlöf* (1932) är arenan för händelserna förlagd helt till storstaden Stockholm, där nu 14-åriga Selma föreges skriva dagbok medan hon hela våren 1873 för andra gången bor hos den teaterglada familjen Afzelius och får behandling för sitt ben på Herman Sätherbergs gymnastikinstitut. Här finns inga konkreta teaterupplevelser beskrivna, men flera gånger poängteras *att* man går på teater eller opera. Familjen Afzelius bodde inte långt från vare sig Operahuset eller den närliggande byggnad som inrymde Dramatiska teatern.

I intressanta utkast till en möjlig fortsättning av de självbiografiska böckerna berättas hur Selma, nu 19-årig, mitt under en period av djupaste tristess och vanmaktskänsla på Mårbacka fick idén att skriva dockteaterpjäser. Hon stod och letade förstrött efter garn i mammans syskrin men fick i stället där tag i ett gammalt karamellpapper med en bild av Kasper på. Och snabbt förbyttes ledan i kreativ lust i *teaterns* tecken än en gång. Hon började omedelbart författa sagopjäser till en dockteater, Gerda medverkade i förfärdigandet av spelfigurer, dockor av något slag, och en teater snickrades på något sätt ihop för själva spelet. Bevarade i ganska genomarbetat skick är dockteaterpjäserna *De tre guldäpplena* och *Snö och blod* och de har, tillsammans med ett par andra mer eller mindre fullbordade pjäser, tryckts som Selma Lagerlöf-sällskapets årsbok 1959, med en inledning av Ying Toijer-Nilsson som fylligt kommenterar tillkomsten, innehållet och litterärt inflytande från annat håll, bl.a. från Atterboms *Lycksalighetens ö*.[6]

Teatersonetterna som teaterekfraser

Teatern som konstform tänder således Selma Lagerlöfs fantasi och utlöser skaparlust gång på gång i hennes tillvaro så långt. Men det verkligt stora genombrottet när det gäller betydelsen av den professionella teaterns värld för hennes författarskap kom under den fyraåriga vistelsen i Stockholm 1881–85, då hon (åter boende hos den teater- och operaintresserade familjen Afzelius) gick en ettårig förberedande kurs vid Sjöbergska lycéet, vilken i sin tur gav tillträde till en treårig utbildning vid Kungl. Högre Lärarinneseminariet.

I en senare uppsats kallad "Sonetter" berättas hur hon under inflytande från Snoilsky vid denna tid gick i vad hon kallar "sonettfeber" och skrev sonetter om allt som intresserade henne, om seminariekamrater och lärare – "men först och sist om hjältar och hjältinnor i alla de teaterstycken, som jag hade sett uppföras". Hon nämner också här hur några av teatersonetterna så småningom genom Sophie Adlersparres, signaturen Esseldes, ingripande blev tryckta (under rubriken "Intryck från scenen" publicerades fyra av dem 1886 och fem av dem 1887 i den av Esselde redigerade kvinnotidskriften *Dagny*). Och hon slutar med att "ur minnet" teckna ner "en av dessa dikter, som en gång voro bärare av så djärva förväntningar", en sonett kallad "La Traviata" där den då uppburna sopranen Mathilda Grabow porträtteras i rollen av "den vilseförda" i Verdi-operan med detta namn. Eftersom denna sonett inte är med bland de 50 teatersonetter som ingår i Mårbackastiftelsens samling på KB, tyder detta på att Selma Lagerlöf författat betydligt fler än vad som bevarats där.[7]

Hur som helst så föreligger här ett fascinerande material som man måste förundra sig över att det aldrig blivit tryckt i sin helhet, än mindre intresserat forskningen på allvar, ett material som är viktigt av flera skäl. Dels omvittnar det i sig vilket slag av diktning Selma Lagerlöf med frenesi och alltså med "så djärva förväntningar" ägnar sig åt vid denna tid. Dels utpekar det den nu åter självupplevda *teaterns* enorma betydelse för henne under de år då hon går "havande" med just det stoff som så småningom omsätts i *Gösta Berlings saga* (det är ju redan hösten 1881 hon får sin "uppenbarelse" på Malmskillnadsgatan).[8] Dels, och därmed sammanhängande, förklarar det enligt min mening mycket av det som blev det egenartat dynamiska och det för samtida och senare bedömare så gåtfullt "romantiska" i hennes debutverk.

Även om de båda kungliga teatrarna vid denna tid organisatoriskt och ekonomiskt upplevde vad man kallat en "orosperiod", erbjöd både operascenen och den dramatiska scenen en rad anmärkningsvärda uppsättningar som uppenbarligen lockat Selma Lagerlöf till flitigt besökande. Av största betydelse för den konstnärliga utvecklingen på Kungliga Teatern var att den framstående bas-sångaren Anders Willman tillträdde som intendent hösten 1881 (sä-

songen 1883–84 blev han också teaterns chef). Enligt Göran Gademan, som undersökt regi, spelstil och iscensättningsprinciper på Kungliga Teatern vid denna tid, förde Willman in teatern i ett nytt skede på en rad områden: en rörligare körregi, ny scenteknik hämtad från kontinenten, en genomarbetad plastik m.m.[9]

Selma Lagerlöfs sonetter skrivna i samband med opera- och teaterbesök visar också hur fullständigt fascinerad hon är av det liv som utspelas på scenen. Och hon söker på allt sätt i ord fånga spelets idé, den fysiskt åskådliggjorda rollgestaltningen, scenens visuellt anslående rumsbildningar och dekor samt orkesterns medryckande tonprakt. Genom att sonetterna både beskriver och tolkar faktiska föreställningar vill jag kalla dem ekfraser, *teaterekfraser*. Vanligen används ekfras som term för *bild*beskrivande dikt, där såväl konkret deskription av vissa detaljer som en därifrån expanderande subjektiv tolkning av motivet som helhet allt sedan romantiken kommit att bli konstituerande för denna genre. Den internationella ekfrasforskningen medger emellertid numera att man kan tala om ekfras också när det gäller t.ex. musikbeskrivande diktning,[10] i konsekvens därav även teaterbeskrivande sådan. Selma Lagerlöfs teatersonetter kan därför med skäl karakteriseras som en uppsättning genomförda teaterekfraser.

De bevarade 50 sonetterna både beskriver och tolkar nämligen, ofta på ett mycket subjektivt sätt, 34 olika föreställningar, några ägnade två, ett fåtal så många som tre sonetter. Det är fråga om ett dussintal operaföreställningar, av t.ex. Mozarts *Don Juan,* Verdis *Aida*, Bizets *Carmen*, Ivar Hallströms *Den Bergtagna*, Webers *Friskytten*, Boitos *Mefistofeles*, Gounods *Faust* och densammes *Romeo och Julia*. Resterande 24 föreställningar har varit s.k. talteater och erbjuder en växlande meny. Här finns franska pjäser som Scribes *Ett glas vatten*, Dumas parisiska sedemålning *Falska juveler*, Sardous *Daniel Rochat* och hans boulevarddrama *Odette*. Men här finns också Schillers *Maria Stuart,* liksom Shakespeares *En midsommarnattsdröm, Köpmannen i Venedig* och *Hamlet*. Och här finns Ibsens *En folkefiende* samt nyskrivna svenska pjäser som Harald Molanders femaktsdrama *Furstinnan Gogol* och aktuell kvinno- och äktenskapsdramatik som Alfhild Agrells *Dömd* och Ann-Charlotte Edgren-Lefflers *En räddande ängel.*

Ungefär lika många sonetter ägnas kvinnliga som manliga operasångare och skådespelare, och viss faiblesse tycks hon hysa för sångarna Algot Lange, Anders Willman, Arvid Ödmann och Selma Ek, liksom för skådespelarna Ellen Hartman, Elise Hwasser, Olga Björkegren och Gustaf Fredrikson, eftersom dessa figurerar mer än en gång. Men sonetterna fokuserar ingalunda på snävt sätt de enskilda rollgestaltningarna, utan varje föreställning tas in i ett

betydligt bredare perspektiv. Sonetternas stora betydelse ligger närmast i hur de röjer en synnerligen uppdriven känsla för teater som visuell syn, sinnlig glädje och gemensam publikupplevelse, teater som suverän plats för dynamisk rörelse och kroppsligt åskådlig gestaltning av existentiell utlevelse – tillstånd av orgiastisk festyra, avgrundsdjup fasa eller djupaste smärta. Selma Lagerlöf fasthåller hela tiden själva teaterhändelsen, gemenskapen mellan scen och salong, publikreaktionen, suget från scenens värld i det moment då ridån går upp och för bländade ögon blottar en praktfull exteriör eller interiör, kanske till emotionsunderbyggande stark orkesterklang.

För att ge några exempel: "Man glider in i Sfinxens gamla land" (inledningsraden i sonetten till *Aida*); "Ridån går upp och alla ögon bländas" (inledningsraden i en av de tre sonetterna till *Furstinnan Gogol*); "Till Indiens gamla, sagorika land / Bärs du så fagert af orkestervågor" (inledningsraderna i en av sonetterna till *Konung för en dag*). I inledningsstrofen till Ellen Hartmans skälmska rolltolkning av Puck i *En midsommarnattsdröm* fastnaglas omedelbart den anslående scenbilden:

> Förtrollad skog i dager mystiskt matt,
> Der älfvor i hvar rosenbuske stimma
> Och nymfer svärma om i fondens dimma.
> Hvad det är skönt, det är midsommarnatt!

Selma Lagerlöf strävar efter att verbalisera salongens häpnad inför anslående syner och suggestiva ljud och toner genom att understryka med ständiga "Se", "Hör" eller andra slag av uppfordrande tillrop, liksom för att dra också oss läsare in i spelets magi. Och inte minst ger hon gång på gång uttryck för hur hon själv villigt bedåras och förförs av det som utspelas för hennes ögon på scenen: "Mitt hjärta ryckes med likt redlös slup" (sonetten till Selma Ek som Agata i *Friskytten*); "Hvem tog ej då den sorgen som sin egen?" (sonetten till Ellen Hartman som Suzanne i *Sällskap der man har tråkigt)*; eller, vid den stora Sarah Bernhardts gästframträdande i *Fédora*: "Och hvarje ord från denna trollska qvinna / I sällsam vibration ditt väsen sätter."

I inledningsstrofen i sonetten till Falstaff-figuren i operan *Muntra fruarna i Windsor* har hon rentav gett en munter självreflexiv kommentar till sin besatthet i teater – och i sonettskrivande:

> Framåt, framåt bland kärlek och kabaler
> Man måste göra samlingen complett
> Ifrån Don Juan ända till Odette
> Jag ryser rent för mina idealer.

Följer man Selma Lagerlöfs bevarade produktion så långt, talar alltså lika mycket för att hon skulle komma att ägna sig åt dramatiken och teaterns värld som att hon skulle välja att skriva romaner!

Gösta Berlings saga – *en teatraliserad roman*

Min egentliga poäng med att lyfta fram Selma Lagerlöfs teatersonetter är emellertid, att vi här kan se hur teatern varit en av Selma Lagerlöfs inspirationskällor vid skrivandet av *Gösta Berlings saga*. Sonetterna blir ett led i förståelsen av hur det är denna av henne så starkt upplevda värld på scenen, som i vissa avseenden blivit transformerad till verbal text och därmed bidragit till debutromanens speciella karaktär.

Den i den bevarade samlingen först liggande sonetten är tillägnad Don Juan i Mozarts kända opera med detta namn – titelrollen den gången sjungen av Algot Lange som här hade en av sina verkliga glansroller. Sonettens två första strofer lyder:

> På scenen blickar Spaniens måne ned.
> Sevilla sofver, men dess sköna vaka.
> I mystisk kappa och med plymer slaka
> Don Juan tråder äfventyrens led.
>
> Qväll efter qväll, så är det nu hans sed
> I sekler re'n, han vänder jämt tillbaka,
> Att sköna dårars ljufva famntag smaka,
> Och stör med serenader nattens fred.

Sonetten slutar med att bedyra att "i mitt minne lefver han som bäst / Stolt, trotsig, skön och farlig som sitt rykte".

Det förefaller vara denna så minnesvärda scen ur Mozarts på Kungliga Teatern om och om igen spelade opera *Don Juan* (med Sverigepremiär redan 1813), som har blivit omsatt – spetsat med vissa intryck av dekor och kostym i uppsättningen av Gounods opera *Romeo och Julia* (också ägnad en sonett) – i den tablåscen i kapitlet "Balen på Ekeby" i *Gösta Berlings saga*, där Marianne Sinclaire och Gösta Berling agerar på följande sätt:

> På teatern, som var uppsatt i stora salongen på Ekeby, sutto de hundra gästerna och sågo på scenen Spaniens gula måne vandra fram över en mörk natthimmel. En Don Juan kom smygande längs Sevillas gata och stannade under en murgrönsklädd balkong. Han var förklädd till munk, dock kunde man se en broderad manschett sticka fram under ärmen och en blank värjspets under kåpans fåll.

Gustaf III:s operahus. Foto troligen från 1860-talet.

DROTTNINGHOLMS TEATERMUSEUM

Anders Willman i sin glansroll som Mefistofeles i Gounods opera *Faust*.

ROLLFOTO. DROTTNINGHOLMS TEATERMUSEUM

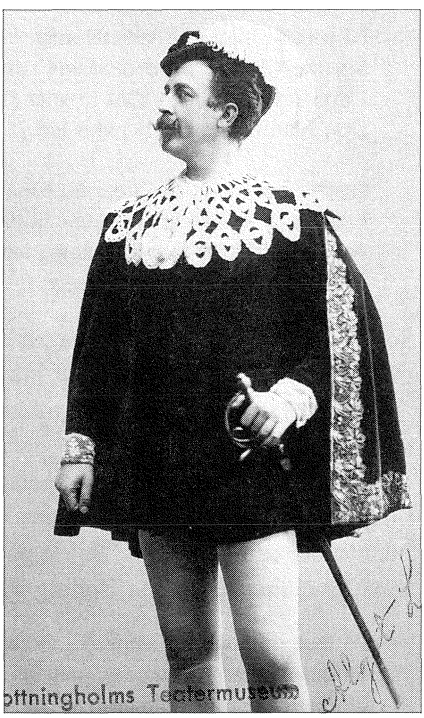

Algot Lange i titelrollen i Mozarts opera *Don Juan*.

ROLLFOTO. DROTTNINGHOLMS TEATERMUSEUM

Den förklädde höjer sin röst till serenad, Marianne träder ut på balkongen i svart sammet och spetsslöja, lutar sig över gallerverket och sjunger även hon en sång, först ironiskt och sedan ängsligt manande sångaren att fly. Men då kastar munken sin förklädnad, Gösta Berling framträder i guldstickad riddardräkt, klättrar upp till och svingar sig över balustraden, faller på knä för Marianne som huldrikt räcker honom sin hand att kyssa, varpå de betraktar varandra kärleksfullt. Och i denna anslående position "fryses" s.a.s. tablån och ridån går ner (så följer den fatala fortsättningen då ridån av misstag höjs igen i det olämpliga ögonblicket när de bägge, nu liksom förförda av spelet, kysses på riktigt...).

Denna scen erinrar om sådana tableaux vivants som tillhörde salongskulturen under romantiken, den tid då händelserna i romanen sägs utspelas. Men den blir också ett slags meta-scen, dvs. en scen som i *teaterns* form gestaltar själva den bärande episka handlingen med den äventyrlige Göstas många förförande enleveringar av de sköna kvinnorna i romanen, alltid i en framilande släde förspänd med hans häst som bär det talande namnet Don Juan. Denna tablåscen är vad man inom forskningen kallar "spegeln i texten" eller en *mise en abyme*, varmed menas ett inslag i den litterära texten, företrädesvis genom integrering av en annan konstart eller ett annat medium, som liksom i ett nötskal reflekterar eller speglar det essentiella i texten som helhet.[11] Det är ingen tillfällighet att det i Selma Lagerlöfs roman är en teatertablå som får den funktionen eftersom hon tidigt prövade att ge sitt Gösta Berling-stoff dramatisk form. Uppenbarligen har detta "spel-i-spelet", som man därför mycket väl kan kalla det, tillhört de första dramatiseringsförsöken.

Detta gäller definitivt en annan högst anslående scen i *Gösta Berlings saga*, den onde brukspatron Sintrams spektakulära uppdykande i djävulskostymering bland kavaljererna som i överdådig festyra firar julnatten i smedjan på Ekeby. I "En saga om en saga" har Selma Lagerlöf själv nämnt att kapitlet "Julnatten" var det som hennes skapande fantasi ursprungligen arbetade med, först i verslyrisk form, sedan "som skådespel".[12] Även för förståelse av det kapitlets egenart kan man gå tillbaka till två av Selma Lagerlöfs teatersonetter, den ena beskrivande och tolkande en föreställning av den italienske kompositören Arrigo Boitos opera *Mefistofeles* med Algot Lange i titelrollen, den andra skriven till Mefistofelesfiguren, sångligt gestaltad av Anders Willman, i den franske tonsättaren Charles Gounods opera *Faust*. Båda operorna (med utgångspunkt bl.a. i Goethes *Faust*) stod ofta på repertoaren och var publikt mycket framgångrika under Selma Lagerlöfs Stockholmsår, och såväl recensioner som annat dokumentariskt material från bägge uppsättningarna omvittnar att här inte hade sparats på operascenens alla då alltjämt använda underverkseffekter.

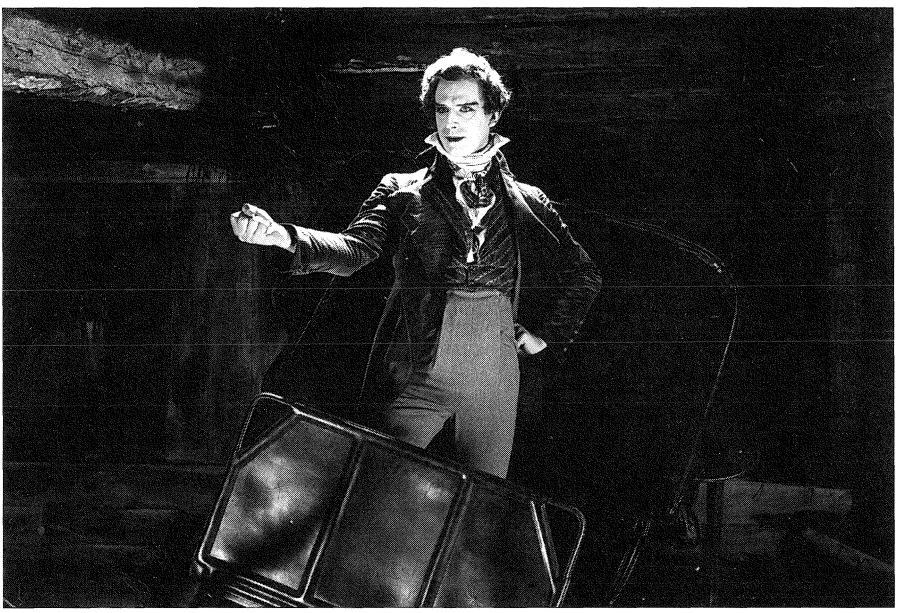

Lars Hanson i rollen som Gösta Berling, i karakteristisk melodrampose uppflugen i släden under julnattsorgierna i Mauritz Stillers stumfilm.

Gösta Berlings saga © 1924, Svensk filmindustri

I sin undersökning av August Bournonvilles iscensättning av Gounods *Faust*, som hade premiär på operan i Stockholm redan 5 juni 1862, har Göran Gademan särskilt dröjt vid Willman i rollen som Mefistofeles – en tydligen sensationell prestation som väckte uppmärksamhet långt utanför Sveriges gränser, också under kommande decennier då Willman oavbrutet och med obruten kraft fortsatte kreera just denna roll. Till första aktens starka sceneffekter hörde enligt Gademan Mefistofeles entré "genom en lucka i golvet, badande i rött ljus", och i perfekt kostymering och maskering och med enastående plastisk och mimisk uttryckskraft gestaltade Willman sedan rollens olika nyanser av humor, cynism, förstörelselusta, elakhet och skadeglädje.[13] Bevarade rollfoton av Willman som en i svart och rött kostymerad Mefistofeles, med spetsigt hakskägg, bockhorn i pannan och ett sarkastiskt leende på läpparna, ger tydliga vittnesbörd om att denne här i en av sina paradroller levde ut gestaltens alla diaboliska och teatrala möjligheter.

Det var också Anders Willman som svarade för uppsättningen av operan *Mefistofeles* – som nämnts med Algot Lange i titelrollen samt med Arvid Ödmann och Selma Ek i rollerna som Faust respektive Margareta – vilken efter

premiären i februari 1883 gjorde enastående succé de följande säsongerna. Willman hade övertagit en anslående italiensk mise-en-scène för sin uppsättning och excellerade i sceniska effekter, plastisk uttryckskraft för de agerande och genomarbetad regi för kör och balett.[14]

I bägge sina sonetter söker Selma Lagerlöf verbalisera just de våldsamma effekterna från teatermaskineriet och orkestern vid Mefistofeles entré. "En afgrundshvissling ur orkestern ljöd, / och blåa lågor öfver scenen flögo", så inleds sonetten till Mefisto-gestaltens spektakulära ankomst till Blåkullaorgierna i Boistos opera, medan första strofen i sonetten till hans uppdykande i Gounods opera lyder:

> Det gnistrar till i trögt maskineri
> Ur djupet nichtens vilda lågor glöda
> Och uti strålar mystiskt körsbärsröda
> Står diktens hemska styfson, lugn och fri.

I båda sonetterna poängteras vidare hur den ondes ankomst förhöjer den ystra glädjen. I Boitos opera "allt uti fanatisk yra sjöd" för häxorna och trollen, medan i Gounods opera Mefistofeles ser till att hålla glädjen vid makt genom att han bl.a. "låter vin ur krögarskylten rinna". Slutterzinen i sonetten till Boitos Mefistofeles-gestalt omvittnar att föreställningen varit starkt verkande:

> Jag kände hjertat hårdt sig sammanpressa.
> Det var en lek med dikt och bländverk sirad,
> Men lek är alvar, dikt är sann ibland.

Går man så till kapitlet "Julnatten" i *Gösta Berlings saga,* är detta egentligen präglat av teater- och operaeffekter från början till slut. Kavaljererna förvandlar inledningsvis diverse inventarier till ett slags föreställande dekor: "Dra in den stora vedkälken i smedjan [...] Där har vi ett bord"; "fram med den medlösa kappsläden och den gamla karossen! Ha, ha, ha, fram med den gamla karossen! Den blir talarstol." Det hela erinrar påfallande om motsvarande, på teater som föreställandets konst byggda scen, när 9-åriga Selma i barnkammaren på Mårbacka förberedde uppförandet av *Min ros i skogen.* Festyran anslås oavbrutet med visuella och akustiska förtecken: "Den gula punschen glänser i bålen som en klar sol"; "Det är lustighet och stoj, musik och sång." Situationen visualiseras ytterligare genom en manande "regi" för kavaljererna: "Se dem runtom bålen, kavaljer vid kavaljer." Och för Gösta speciellt: "Se honom nu, uppkliven i talarstolen." Där blir han t.o.m. framhävd genom ett slags belysningseffekter: "Mörkret sänker sig från det svarta taket i tunga festonger ned över honom. Hans ljusa huvud glimmar fram därur[...]"

Så kommer själva knalleffekten, den av Gösta helt iscensatta spektakulära entrén av en ny gestalt:

> Då rasslar det i skorstenen, då slås smältugnens lucka upp, då kommer den trettonde.
>
> Luden kommer han, med svans och hästhov, med horn och spetsigt hakskägg, och vid hans åsyn störta kavaljererna upp med ett skrik.

Festyran efter ankomsten av denne "Blåkullafarande häxors vän", som den förklädde brukspatron Sintram här explicit kallas, antar nu rent våldsam karaktär. Också den onde Sintram utvecklar med bravur, ungefär som den likartat maskerade och kostymerade Willman i Mefistofeles-rollen, hela skalan av sarkasm, ironi, elakhet, förstörelselusta och skadeglädje. Kavaljererna ingår ju till sist sin "djävulspakt" med den nyss anlände, och som bekräftelse på pakten börjar de en orgiastisk dans i ring runt brylåkitteln mitt på golvet. "Innerst i ringen dansar den onde med höga språng, och till sist faller han ned raklång bredvid kitteln, välver den och dricker", varpå alla lägger sig ner och dricker hejdlöst från mun till mun, tills kitteln far omkull och den heta drycken översköljer dem alla. En riktigt spektakulär finalscen, nästan som hämtad ur Boitos för Selma Lagerlöf så fascinerande opera *Mefistofeles*!

Och hela kapitlet är ju inget annat än en förevisning i föreställandets konst, ett förklädnads- och rollspel, inte bara för brukspatron Sintram utan också för övriga medverkande. Här som alltid agerar de "kavaljerer",[15] detta i tecknet av sådan äventyrlig kavaljersmentalitet som Selma Lagerlöf kunnat fängslas av även på scenen, exempelvis i Viktor Hartmans berömda tolkning av titelrollen i den franska komedin *Don Cesar de Bazano*. "Se äfventyrens ädelborne son. / En trasig rock och hattens nötta fjäder", så inleds sonetten som utvecklar den figurens bravader i krig och i champagnegillen:

> De skönas kämpe, så i sång som tal,
> Rädd blott för ett: att hederns lagar såra
> Men saligt liknöjd för bekymrens kval.

Denne kavaljer kallas också i sonetten "En älskvärd galning, född att kvinnor dåra".

Jag menar alltså att vad man, ibland något förvånat, talat om som det egendomligt "romantiska" och gåtfullt dynamiska i *Gösta Berlings saga* i inte ringa utsträckning är en fråga om *teatralisering* av texten. Och sådan teatralisering är inte någonting unikt i 1800-talets berättarkonst utan har i en rad böcker om speciellt den engelska underhållningsromanen under det seklet påvisats som något karakteristiskt, så hos Dickens och Thackeray, så också hos

kvinnliga författare som Jane Austen, Charlotte Brontë och George Eliot. Romanerna kan handla om teater, den finns där som motiv eller tema. Men teatraliseringen genomlyser texten framför allt i gestaltningen av karaktärerna, där känslan externaliseras i ett hyperboliskt tal, en expressiv mimik och ett yvigt rörelseschema som följer den verbala och gestiska retoriken på samtidens teaterscen. Och teatraliseringen spåras vidare, när figurerna ofta får uppträda i vardagslivet som ett slags "performers", och upplevs och betraktas som sådana aktörer på livets scen av i texten närvarande åskådare, speciellt när sådana framträdanden äger rum i situationer som är präglade av den tablåartade bildmässighet och de därtill hörande melodramatiska effekter som alltjämt dominerade på teatern. Teatraliteten skrivs således in i texten som en figur, genom att mänskligt beteende uppfattas som spel och relationer mellan människor som en repertoar av teatraliserande strategier.[16]

Det är fruktbart att studera också Selma Lagerlöfs berättarkonst ur just dessa aspekter och omtolka *Gösta Berlings saga* som en av det slutande 1800-talets mer intressanta teatraliserade romaner i vårt land. Teatraliseringen finns här på flera nivåer i berättelsen. Den episodiska handlingen är utlagd med påfallande rörlighet i perspektiven genom en frekvent scenväxling, nästan som en serie separata "tablåer", vilka var för sig bjuder på en höjdpunkt. Kapitlet "La cachucha" ger t.ex. ännu ett prov på ett uppträdande med kavaljererna som ett slags åskådare. Liljecronas monotont upprepade spel på fiolen av den spanska dansen la cachucha ger dem impulsen att muntra upp den stackars giktbrutne Örneclou och driva honom ur sängen genom att erinra om Rosalie von Berger, hon "från teatern i Karlstad" som han dansade la cachucha med i ungdomen. Agerande- och åskådarsituationen i det förflutna återkallas i det gemensamma minnet som en starkt visualiserad teatral scen i nuet:

> Där står han, och där står hon, Rosalie von Berger. Nyss voro de ensamma inne i toalettrummet. Hon var spanjorska, han spanjor. Han fick kyssa henne, men varligt, ty hon var rädd för hans svärtade mustascher. Nu dansa de. Ah, såsom man dansar under fikonträd och plataner! Hon viker undan, han följer, han blir djärv, hon stolt, han sårad, hon försonad. Då han till sist faller på knä och mottar henne i sina utbredda armar, går en suck genom balsalen, en suck av hänförelse.

Men teatraliseringen finns inte bara i sådana enskilda scener som denna och förut nämnda, utan den finns där implicit i den genomgående lusten till utspel av den starka känslan i extasens ögonblick genom stora teatrala gester och hyperboliskt tal m.m. Gösta är ständigt liksom "on stage", såsom när han övermodigt ställer sig upp i släden och utropar: "Jag är Gösta Berling, herre till

tiotusen kyssar och trettontusen kärleksbrev. Hurra för Gösta Berling. Tag honom den, som kan." Och inte bara kavaljererna utan övriga av romanens gestalter försätts gärna i scener och situationer som röjer närheten till skådespelarkonst och teaterns spelkonventioner. Marianne Sinclaires liv blir till ett enda skådespelande – hon *spelar* sjuk, spelar olycklig, spelar förälskad etc.: "hon kunde inte leva, blott spela". Andra exempel kan hämtas från Melchior Sinclaires våldsamma utagerande av sitt raseri vid auktionen på Björne eller från Elisabeth Dohnas känslomässigt uppdrivna tal och agerande när hon, biktande kärleken till Gösta, faller på knä för sin dumme man Henrik.

Funktionen av denna teatralisering följer ett paradigm för mänskligt beteende som kan härledas till idén (äldre än Shakespeare) om "världen som en scen" och människan som aktör på denna scen, ett idémönster för mänskligt uppträdande som sedan blev befäst i romantikens konst och diktning och som också slår igenom i den senare 1800-talsromanen. Detta slags "utspel" i *Gösta Berlings saga* kan emellertid även direkt sättas i relation till spelstilen på operascenen. För Dramatiska teaterns talscen hade redan under Selma Lagerlöfs Stockholmsår 1881–85 från Frankrike inhämtats en mer återhållen spelstil som skulle ge modererad vardaglig prägel åt aktionen. Men som Göran Gademan visat, härskade på den stora operascenen trots tendensen mot "realism" alltjämt en mer expressiv spelstil, baserad på mimiskt, gestiskt och plastiskt genomarbetade mönster för agerande, vilken fortfarande fick samverka med storstilade tablåarrangemang och det bildmässigt spektakulära.[17]

Detta slags scenspråk återfinns i *Gösta Berlings saga*. Här finns en scen där Marianne Sinclaire, efter att hon tvingats gå till fots i snön hem från balen, kastar av sig pälsen och i sin tunna svarta sammetsklänning effektfullt lägger sig mot den vita snön för att dö och därmed straffa sin hårde och förgrymmade far som åkt ifrån henne; varpå Gösta Berling, som finner henne i snödrivan, kastar sig ner och räddande lyfter upp henne i en stor gest. Det är en starkt teatral scen, rentav en melodramteatral scen, nästan som en scen i en melodramatisk stumfilm, det nya medium som melodramteatern övergick i från 1895 – ja det *blev* ju en melodramatisk stumfilm: Mauritz Stillers filmatisering av *Gösta Berlings saga* (1923–24), inte utan skäl kallad "Stillers saga" eftersom han plockat ut och isolerat just det melodramatiska i berättelsen, vilket blev helt förödande med tanke på att Selma Lagerlöfs roman är så mycket mer än bara detta.

Det är värt att understryka att den professionella teatern hade fortsatt att fascinera Selma Lagerlöf också sedan hon hösten 1885 hade anlänt till Landskrona, alltså under de år som hennes fantasi aktivt arbetade med stoffet till det som blev *Gösta Berlings saga*. Nästan det första hon gjorde var att åka över

till Köpenhamn och se teater, bl.a. ett gästspel i danska huvudstaden av Stockholmsoperan, med ett uppförande där av hennes favorit Boitos *Mefistofeles* och alltjämt med Selma Ek i Margaretas roll (om detta berättar hon typiskt nog i brev till sin teaterintresserade mamma). Till de följande årens livliga teaterbesökande i Köpenhamn och hennes kontakter med teaterkretsarna där vill jag också knyta Selma Lagerlöfs nu manifesterade tilltro till att hon hade vissa skådespelartalanger. Redan i 9-årsåldern hade hon ju lustfyllt agerat i en roll, den som "farfar", i barnkammarteatern på Mårbacka, och även dockspelsteatern måste ha involverat eget agerande för 19–20-åringen, eftersom hon inte bara skrev texten till sagopjäserna utan själv (jämte Gerda och kanske andra familjemedlemmar) måste ge nyanserande röst åt rollerna vid det praktiska uppförandet.

Nu kommer ett slags skådespelarambitioner fram igen vid de tillfällen då hon inbjuds att läsa högt ur *Gösta Berlings saga* för en publik i Köpenhamn, första gången i Kvindelig Læseforening i november 1891. För Sophie Adlersparre berättade hon att det varit en så lyckad uppläsning "för 200 damer vid pass" och att hon då fick en "den härligaste röst" som hon kunde modulera som ett instrument: "Att stå så där inför en uppmärksam och sympatisk publik och beherska alla deras tankar, det är väl det bästa man kan tänka sig, alla möjliga dramatiska instinkter vakna då hos mig, och jag måste anstränga mig för att ej bli för mycket skådespelerska" (brev 29.11 1891). Också för Ida Falbe-Hansen, som hade arrangerat det hela men som på grund av sjukdom inte kunnat närvara, underströk hon (brev 30.11) att hon "måtte visst hafva lite skådespelarblod i ådrorna". Och när hon ett par år senare hållit några andra offentliga uppläsningar i Köpenhamn, skrev hon till Helena Nyblom att det var som om hon kunnat elektrifiera hela publiken: "Ibland tror jag att jag skulle kunnat bli skådespelerska, åtminstone kan jag känna hvad de erfara" (7.5 1894).

Hon kom i varje fall – och detta alltså redan från hösten 1885 – in i ett synnerligen vitalt teaterliv i Köpenhamn.[18] På dessa Köpenhamnsscener uppfördes dessa år en rad *kvinnliga* dramatiker, däribland den framgångsrika Emma Gad som skrev slagfärdiga debattpjäser på kvinnoemancipatoriska teman och som blev den som uppmanade Selma Lagerlöf att skriva ett drama kallat "Sankta Annas kloster", vilket i arrangemang av vissa kvinnosakskretsar uppfördes på Dagmarteatret 1895. För Selma Lagerlöf med hennes ännu inte helt uppgivna drömmar som 9-åring att som vuxen få skriva "teaterstycken", måste denna chans att uppföras på en scen ha tett sig oemotståndlig, speciellt som den av Emma Gad kontrakterade regissören för uppförandet av Selma Lagerlöfs drama var Bjørn Bjørnson, den store Bjørnstiernes son, redan etablerad

som iscensättare. Föreställningen blev emellertid ingen vidare framgång för Selma Lagerlöf. Hälften av recensionerna var tämligen negativa, dramat blev aldrig mer spelat, och Selma Lagerlöfs text, bevarad i ett av Landskronavänninnan Elise Malmros handskrivet manus, har aldrig blivit tryckt.[19] Således ett något snopet slut på Selma Lagerlöfs aspirationer att – i detta en Ibsens och Bjørnsons like – kunna slå igenom som dramatiker vid ett offentligt uppförande i Nordens då vitalaste teaterstad.

Selma Lagerlöf hade heller ingen större framgång varken när hon 1894 övertalades att skriva libretto till en opera av Elfrida Andrée över Tegnérs *Fritiofs saga* eller när hon oförtrutet filade på den svenska översättningen av Gerhard Hauptmanns *Winterballade*, som i sin tur var en dramatisering av hennes *Herr Arnes penningar*. Det förblev liksom kört för Selma Lagerlöf *dramatikern*!

Men hon tog revansch genom att i sin *berättarkonst* integrera den av henne själv upplevda teaterns förtrollande värld och därmed ge sin text dess mycket speciella lyskraft. *Här* kunde hon omsätta sina skådespelarambitioner, här kunde hon gestalta dramatiska episodiska situationer i form av delvis sceniskt visualiserade tablåer, här kunde hon realisera den hyperboliska teatrala gesten och hela rolltagandets konst. Teater är en representationsform som förverkligar drömmen om *förvandling* – och drömmen om förvandling var ett djupt liggande begär i Selma Lagerlöfs natur.

Sin teatersonett till August Lindbergs berömda Hamlet-tolkning börjar Selma Lagerlöf på detta sätt: "För scenens under fäldes nyss ridån." Ja, ridån har för länge sedan gått ner för alla de teaterföreställningar som Selma Lagerlöf upplevde med sådan intensitet och skrev om med sådan inlevelse i sina teatersonetter. Men den går ständigt upp igen i *Gösta Berlings saga* – för i texten lyser ännu rampljuset, i texten pågår ännu det teatrala spelet!

Tal hållet på Mårbacka vid mottagande av Mårbackapriset 1 juli 2000.

Noter

1 För detta forskningsområde, se Claus Clüver, "Interartiella studier: en inledning", i *I musernas tjänst. Studier i konstarternas interrelationer* (red. Ulla-Britta Lagerroth, Hans Lund, Peter Luthersson, Anders Mortensen), Stockholm/Stehag: Symposion 1993, ss. 19–33; bidragen i *Interart Poetics. Essays on the Interrelations of the Arts and Media* (red. Ulla-Britta Lagerroth, Hans Lund, Erik Hedling), Amsterdam: Rodopi 1997; Werner Wolf, *The Musicalization of Fiction: A Study in the Theory and History of Intermediality*, Amsterdam: Rodopi 1999, spec. kap 3, "Intermediality" (ss. 35–50) med plädering för termen "intermedial" i stället för "interart". – Från andra utgångspunkter – främst teoribildningen i Peter Brooks numera klassiska och inflytelserika bok *The*

Melodramatic Imagination – studeras det melodramatiska som ett gestaltande mönster i några av Selma Lagerlöfs romaner i en kommande avhandling av Maria Karlsson, doktorand i Uppsala. Melodramat som en genre av betydelse för t.ex. *En herrgårdssägen* poängteras starkt (också under hänvisning till Peter Brooks) av Anders Öhman i en rec. i *Samlaren 1997*, Uppsala 1998, s. 223 f.

2 "Två spådomar" är omtryckt i *Troll och människor* II, Stockholm:Bonniers 1921; det citerade på ss. 134–137. – Med Robert avses Meyerbeers opera *Robert le diable* (i sv. översättning Robert från Normandie) och med Den stumma Aubers opera *Den stumma från Portici*.

3 Georg Nordensvan, *Svensk teater och svenska skådespelare från Gustav III till våra dagar*, del II, Stockholm:Bonniers 1918, s. 229. – I István Molnárs avh. *"Det gör godt att skåda". Bildning, moral och underhållning i dramatik och offentlig debatt under teatersäsongen 1868–69 i Stockholm*, Stockholm: THEATRON 1991, ges en också för Selma Lagerlöfs del belysande bild av teaterförhållandena under spelsäsongen närmast följande efter den då hon vistades i huvudstaden.

4 Uppsättningen av *Afrikanskan* behandlas i Tiina Rosenbergs avh. *En regissörs estetik. Ludvig Josephson och den tidiga teaterregin*, Stockholm: THEATRON 1993, ss. 106–127.

5 Nordensvan, del II, s. 252.

6 *Selma Lagerlöf. Dockteaterspel*. Med inledning och kommentar utg. av Ying Toijer-Nilsson. Selma Lagerlöf-sällskapet. Skrifter 2. Malmö: Allhems förlag 1959.

7 "Sonettfeber" finns omtryckt i *Från skilda tider* II (utg. Nils Afzelius), Stockholm: Bonniers 1945; det citerade på s. 39–41. – I den bevarade samlingen av 50 sonetter ingår inte heller den till Olga Björkegrens rollgestaltning i *Antigone*, som däremot trycktes i *Dagny* 1887, där också två sonetter av Selma Lagerlöf, tillägnade Jenny Lind, blev publicerade.

8 "En saga om en saga", där Selma Lagerlöf berättar om hur gatan börjar gunga när hon inser vilket fantastiskt stoff hon har för en egen berättelse, finns omtryckt i *En saga om en saga och andra sagor*, Stockholm: Bonniers 1908.

9 Göran Gademan, *Realismen på Operan. Regi, spelstil och iscensättningsprinciper på Kungliga Teatern 1860–82*, Stockholm: THEATRON 1996, s. 326.

10 Viktiga bidrag till den livliga *ekfras*-diskussionen under 1990-talet har getts i James A.W. Heffernan, *Museum of Words: The Poetics of Ekphrasis from Homer to Ashbery*, Chicago: Univ. of Chicago Press 1993; W.J.T. Mitchell, "Ekphrasis and the Other", i densammes *Picture Theory*, Chicago: Univ. of Chicago Press 1994; Tamar Yacobi, "Pictorial Models and Narrative Ekphrasis", *Poetics Today* 16 (1995), ss. 599–649, och densammas "Verbal Frames and Ekphrastic Figuration", i *Interart Poetics: Essays on the Interrelations of the Arts and Media*, ss. 35–46; Claus Clüver, "Ekphrasis Reconsidered: On Verbal Representations of Non-Verbal Texts", i *Interart Poetics: Essays on the Interrelations of the Arts and Media*, ss. 19–33. För vidgning av *ekfras*-begreppet, se även Claus Clüver, "The *Musikgedicht*. Notes on an Ekphrastic Genre", i *Word and Music Studies: Defining the Field* (eds. Walter Bernhart, Steven Paul Scher, Werner Wolf), Amsterdam: Rodopi 1999, ss. 187–204.

11 Se speciellt Lucien Dällenbach, *Le Récit spéculaire: Contribution à l' étude de la mise en abyme*, Paris: Seuil 1977, i eng. övers. *The Mirror in the Text*, Oxford: Polity Press 1989.

12 För kap. "Julnatten" se även Helge Gullberg, "Hur Gösta Berlings saga växte fram", i *Lagerlöfstudier 1958*, utg. av Selma Lagerlöf-sällskapet, Malmö: Allhems förlag 1958, ss. 70 ff, Carl Fehrman, "Gösta Berlings sagas förvandlingar", i densammes *Diktaren och de skapande ögonblicken*, Stockholm: Norstedts 1977, ss. 130 ff., samt Vivi Ed-

ström, *Livets stigar. Tiden, handlingen och livskänslan i Gösta Berlings saga*, Stockholm: Norstedts 1960, s. 1. – I det tal som Hjalmar Gullberg höll då han efterträdde Selma Lagerlöf i Svenska Akademien gav han vissa antydningar om att teatersonetterna skulle kunna förbindas med *Gösta Berlings saga*, vilket Vivi Edström erinrar om när hon i understrykande av det starka intryck Goethes *Faust* gjorde på Selma Lagerlöf också åberopar Gounods och Boitos operor samt sonetterna till dessa, detta i sin bok *Selma Lagerlöf*, Stockholm: Natur och Kultur 1991, s. 19.

13 Gademan, s. 186, s. 189, s. 194 f.

14 Willmans uppsättning av Boitos *Mefistofeles* behandlas i Silvia Hagberg Ludvigsen, "Några anteckningar kring drag i operainsceneringar på Operan 1860–1890", i *Jubelboken Operan 200 år* (red. Klas Ralf), Stockholm: Prisma 1973.

15 Utan direkt anknytning till den konkreta teatern har Vivi Edström antytt det "sceniska greppet i kapitlet Julnatten" samt att *Gösta Berlings saga* "handlar, som alla Lagerlöfs verk, om förvandlingar, roller, masker", i *Selma Lagerlöf*, s. 22, s. 41.

16 Exempel på litteratur som från olika utgångspunkter behandlar teatralisering i 1800-talsromanen är George J. Worth, *Dickensian Melodrama: A Reading of the Novels* (1978), Jonas Barish, *The Antitheatrical Prejudice* (1981), David Marshall, *The Figure of Theatre* (1986), Nina Auerbach, *Private Theatricals* (1990), Joseph Litvak, *Caught in the Act* (1992) samt mina egna studier över Almqvists texter som teatraliserade, senast i essän "Melodramteatern som kod i Almqvists narrativa dramaturgi. Några reflexioner med utgångspunkt i hans 1840-talsromaner", i *Aiolos*, dubbelnr 14–15, 2000. Teatralitet och kvinnligt rollspel i en rad svenska 1800-talsromaner av kvinnliga författare studeras i en kommande bok av professor Ingeborg Nordin Hennel.

17 Gademan, kap "V. Spelstilen" et passim.

18 En fylligare presentation av Selma Lagerlöfs orientering mot teaterlivet i Köpenhamn ger jag i essän "Nordism i Selma Lagerlöfs liv och författarskap", i *Nordisk Tidskrift*, häfte 2, 2000, ss. 136–140.

19 En närmare diskussion av Selma Lagerlöfs originaltext i relation till regiexemplaret, som finns på Dramatisk bibliotek i Köpenhamn, samt av mottagandet finns i Erland Lagerroth, *Selma Lagerlöf och Bohuslän. En studie i hennes 90-talsdiktning*. Skrifter utg. av Selma Lagerlöf-sällskapet 5, Lund: Gleerups 1963, ss. 254–67.

Liv Nilsson

"Av jord är du kommen"

En arkeolog ser på döden

Efter detta återvänder alla.
Det är inte så,
att döden börjar efter livet.
När livet upphör
upphör också döden.

Gösta Ågren

Inledning

EN ARKEOLOG VILL HÖRA röster ur det förflutna. Vill stå vid kanten av tiden och blicka ut på människorna, blicka in i deras tankar, in i deras liv. Dela deras ljud och dofter, och förstå deras sammanhang. En arkeolog vill återuppväcka de döda. Men för att återuppväcka de döda har arkeologen bara materiella spår att utgå ifrån. Och med endast materiella ting, artefakter och spår i marken, blir vår bild av det förgångna fragmentarisk. Bilden vi har består av de få ting som bevarats, återfunnits och registrerats som meningsfulla. Dessa spår måste ges ett sammanhang. Vi måste fylla i de bitar som fattas och detta kräver ett språng ut i det okända.

I sin strävan att ge liv åt det förflutna har arkeologer, paradoxalt nog, mycket ofta intresserat sig för döden, närmare bestämt för gravar. I gravarna kommer vi människan nära. Vi står öga mot öga, inte bara med den döda människan utan också med det ögonblick i tiden då hon begrovs. Genom de handlingar som då utfördes får vi samtidigt en skymt av hela samhället. Att gravar har blivit ett så centralt intresse för arkeologer är ingen slump. Vi kan inte bortse från gravens lockelse – dessa fascinerande lämningar har alltid hänfört en bred publik. Men det finns även andra skäl till gravarnas betydelse för arkeologin. I arkeologins barndom fanns det, förutom den ovannämnda lockelsen, också mycket praktiska skäl till att gravar blev en betydelsefull fyndkategori. De kom bland annat att spela en mycket viktig roll i utarbetandet av de kronologiska system som då skapades för att bringa ordning i det

förflutna. Både Christian Jürgensen Thomsens tre-period system (som delar in vår förhistoria i sten-, brons-, och järnålder), och framför allt Oscar Montelius indelning av bronsåldern, som båda utvecklades under 1800-talet, grundar sig till stor del på gravfynd (Gräslund 1987: s. 17 *och* 70). Gravarna var ofta lätta att känna igen eftersom de inte sällan avtecknade sig i landskapet som högar, dösar och rösen eller märktes ut av resta stenar. Den kronologiska kontexten var sluten, materialet var ofta rikt och representerade många olika typer, och även detta var av viss betydelse för gravarnas centrala roll i den första arkeologiska forskningen (Johansson 1996:19).

Efter hand som arkeologin mognade som vetenskap kom den samlade kunskapen från de utgrävda gravarna att väcka nya frågor. Kopplingen till det levande samhället blev allt viktigare. Med inspiration i syskonvetenskapen socialantropologi började arkeologerna att söka efter de normer och värderingar som fanns bakom artefakterna. För förståelsen av gravar och gravskick kom många av de franska etnologerna Mauss (1997 [1926]) och framför allt Hertz (1960 [1907]) att bli betydelsefulla då de mycket tidigt knöt samman religion och ritual, framför allt de ritualer som utfördes i anslutning till döden, med myter och med värderingar i samhället. Denna koppling kom att bli grunden för en rad senare arbeten i samma tradition (Bloch & Parry 1982, Huntington & Metcalf 1979). När en människa dör sker flera saker. En social varelse försvinner, och detta leder till reaktioner i omgivningen. Reaktionen kan vara sorg och saknad, oro och rädsla, kanske ilska eller t.o.m. lättnad. Händelsen kan beröra olika människor på olika sätt beroende på deras relation till den döde. Men oberoende av känslans natur, så är det tydligt att försvinnandet av en social varelse påverkar omgivningen. Döden genererar ett tomrum, och detta måste på något sätt hanteras för att livet skall kunna gå vidare. Samtidigt som den sociala, den levande varelsen försvinner, uppkommer en ny produkt; ett kadaver. När kroppens vitala funktioner upphör att fungera börjar den successivt att brytas ned. Några timmar efter döden inträder likstelhet, en produkt av att proteinerna i kroppen koagulerar. Likstelheten släpper efter något dygn, ibland flera. I samband med detta påbörjas förruttnelsen av kroppen. Gaser och vätskor produceras och processen är mycket dynamisk och leder till en markant fysisk förändring av kroppen. Specialiserade insekter och bakterier deltar aktivt i nedbrytandet av kroppens mjukdelar (Thomas 1980: s. 13). Hur lång tid processen tar beror på faktorer som kroppens beskaffenhet, tillgång på syre och temperaturen i omgivningen (Thomas 1980: s. 13, Mant 1987: s. 65). Processen kan påverka de efterlevande på olika sätt. Dels medför den vissa fysiska risker eftersom den attraherar bakterier, men det kan också vara en psykiskt traumatisk upplevelse att bevittna denna förändring hos en nära an-

hörig. Det förefaller uppenbart att detta kadaver, denna kropp försatt i förändring, måste tas om hand. Döden har alltså både kropp och själ, och den kris som uppstår i mötet med döden har både en fysisk och en psykologisk sida som måste hanteras. Hertz visade tidigt hur de ritualer som omger döden i olika kulturer har det gemensamt att de genom hanteringen av kadavret ombesörjer de själsliga behoven. Hertz exempel var främst hämtade från samhällen där förruttnelseprocessen hade en viktig roll i sorgearbetet, och där kroppens förgängelse hade en central mytologisk plats. Han visade hur ritualerna kring den döda kroppen kanaliserar sorg och medverkar till att rekonstruera samhället. Men resonemanget kan även överföras till kulturer som inte utnyttjar förruttnelseprocessen på samma påtagliga sätt i gravritualen. Också att förneka dessa processer speglar något av ett samhälles värderingar och religiösa föreställningar. I vårt eget samhälle är förruttnelsen efter döden något av tabu. Det finns förmodligen en koppling både till föreställningar inom den kristna tron om evigt liv efter döden, men också till vårt samhälles inställning till förgängelse och död i allmänhet som något osynligt och okroppsligt.

Den sociala kopplingen mellan gravritualer och det levande samhället kom att integreras mycket väl i framför allt den amerikanska riktningen *"New Archaeology"* som blev tongivande under 60- och 70-talen. *"New Archaeology"* var positivistisk och inspirerad av naturvetenskaperna. Man såg mänskliga samhällen som system där alla delar var beroende av varandra. Med kunskap om vissa delar ansåg man att det var möjligt att förstå helheten. Gravarna innehade inte länge samma särställning inom den arkeologiska forskningen, men de förblev en viktig källa för information. Man började nu intressera sig för vad gravarna kunde säga om de samhällen i vilka de anlades. Man menade att det sätt på vilket människorna behandlades i döden, kunde också säga något om deras sociala ställning medan de levde. Gravskicket blev en ingång till att förstå underliggande strukturer. De ansågs uttrycka sociala identiteter och i vissa fall hierarki, mönster som i sin tur kunde knytas till ekonomi och samhällsorganisation. Framför allt var det Lewis Binford (1972) och Arthur Alan Saxe (1970, 1971) som formulerade denna arkeologi, men en rad arbeten i samma anda följde (Brown 1971, 1975, Chapman & Kinnes & Randsborg 1981, O'Shea 1981, 1984, 1991, Tainter 1975, 1977, 1978). Redan under 60-talet höjdes röster mot en alltför enkel "översättning" av gravritual till modeller för det levande samhället (Ucko 1969), men det var först under 80-talet som motreaktionen på denna mycket rationella människosyn verkligen kom att ha ett inflytande inom arkeologin, och då som en del i den mer generella postmodernistiska samhällskritiken. Man började återinföra begrepp som religion, ritual och ideologi och gav dem en central plats i studiet av gravar (Hodder

1984, Miller & Tilley 1984, Parker Pearson 1982, Shanks & Tilley 1982, Tilley 1984). Om gravskicket kan uttrycka sociala system, så kan det också vara ett kraftfullt redskap för att manipulera människor, menade man bland annat. Kritiken var välgrundad och nyanserade gravarnas roll som informatör om det förgångna. Men även om man i teorin framförde nya sätt att tolka det arkeologiska materialet förblev inte sällan metoderna de samma. Man missade ofta målet eftersom man använde samma kategorier, samma fynd och samma företeelser, som den arkeologi man kritiserade.

"Fältantropologi" – ett tvärvetenskapligt arkeologiskt projekt

Samtidigt som teorierna om relationerna mellan ritualerna och det levande samhället blivit allt mer sofistikerade har den fysiska aspekten av döden åsidosatts. Arkeologin har misslyckats med att studera döden som psykiskt *och* fysiskt fenomen. Medan den sociala människan har fått en central plats, liksom ofta även den andliga och rituella aspekten av graven, har man glömt dödens kroppslighet. Detta beror dels på arkeologernas begränsade insikt i de möjligheter en sådan studie kan öppna mot, dels också förmodligen på att den fysiska aspekten av döden är tabu i vårt samhälle idag. Kroppsligheten kan uppfattas som ytlig, men det sätt på vilket man hanterar den döda kroppen kan ha kopplingar till andra dimensioner av det levande samhället och dess föreställningar om döden. Den franska metoden fältantropologi (översatt från *Anthropologie "de terrain"*) erbjuder ett nytt perspektiv. Den förtydligar länken mellan den kroppsliga och den andliga delen av döden genom att fokusera på de rituella handlingarna. Med en fot i biologin och den andra i arkeologin förenar den naturvetenskap och humaniora, och medverkar samtidigt till både en metodologisk utveckling och en teoretisk stimulans av dagens gravarkeologi. På detta sätt har den potentialen att ta oss ut ur den återvändsgränd som vi ibland tycks ha fastnat i.

Traditionell arkeologisk forskning om gravar har i hög grad koncentrerats till gravgods och strukturer, medan man tenderat att förbise den döde. Det enda undantaget är den rättsmedicinska arkeologi (Forensic Archaeology) som utvecklats i England och USA och som till viss del utnyttjar den information studier av de mänskliga lämningarna kan ge (Boddington & Garland & Jannaway 1987). Att arkeologerna traditionellt inte intresserat sig så mycket för de mänskliga lämningarna må vara dem förlåtet. Det ingick inte i deras utbildning. I de flesta fall har människobenen registrerats och lämnas till en osteolog för att dennes analys skulle kunna leverera uppgifter om ålder, kön, patologier, och i vissa fall även "ras".[1] Osteologens arbete begränsades sålun-

da till en specialkompetens som inkallades vid behov. I Frankrike kom man under 1970-och 80-talet att revolutionera gravarkeologin. Under ledning av dr Henri Duday utvecklades en helt ny metod, "fältantropologi", i vilken den döde och lämningarna efter denne sätts i centrum för både utgrävning och analys av gravarna (Duday & Masset 1987, Duday *et al* 1990). Metoden bygger på kunskap om människan som biologisk varelse, och om de processer som är aktiva då kroppen bryts ner efter döden. Denna kunskap används sedan för att besvara frågor av arkeologisk karaktär, främst rörande gravskick och gravritual. När arkeologer hittar lämningar av människor är de nästan alltid påverkade av såväl naturligt som kulturellt betingade faktorer. Dels har kroppen brutits ner biologiskt, och vi hittar i regel bara skelettet eller delar av det. Men kroppen har även genomgått processer som inte orsakats av naturliga processer utan av mänskliga handlingar i samband med gravritualen. Genom att känna till hur kroppen reagerar i olika kontexter, är tanken med fältantropologi att vi skall kunna rekonstruera de kulturella faktorer som påverkat det naturliga förloppet. Vad som intresserar oss är de kulturella faktorerna. Men för att kunna studera dessa måste vi dels känna igen dem, och dels kunna skilja dem från de naturliga. Detta är särskilt angeläget i gravarkeologin där variationen av de kulturella faktorerna kan vara så oerhört stor. Inom arkeologin har denna analysmetod ett namn: tafonomi (efter engelskans taphonomy), och har använts flitigt sedan 60-talet, framför allt för att analysera djurben (jaktstrategier, slaktteknik osv.). Märkligt nog har den ännu inte systematiskt använts för att förstå vad som hänt med människokroppar från det att individen dog tills det att arkeologerna grävde fram lämningarna av dem.

Utgångspunkten för fältantropologin är studiet av de mänskliga lämningarna i fält och kunskap om de processer som lett fram till den situation vi kan studera idag. Den döda kroppen, kadavret, är dynamiskt och statt i ständig förändring (se ovan). Hur processerna framskrider är mycket beroende på den omgivande miljön. För en arkeolog är det särskilt intressant att studera hur skelettet påverkas av dessa processer eftersom benen ofta är det enda vi har kvar. Genom att analysera benens rumsliga distribution kan vi få kunskap om hur processen framskred, och därmed om vilka faktorer som påverkat den. En fältantropolog resonerar utifrån den dynamik som uppstår i samband med att tomrum skapas och successivt fylls igen och hur det påverkar benens rumsliga position. Tomrum skapas i samband med att mjukdelarna i kroppen, som muskelmassa och inre organ, bryts ned och försvinner. Dessa tomrum kommer sedan förr eller senare i de flesta fall att fyllas då sediment penetrerar dem. Denna fyllning kan vara mer eller mindre omedelbar. Då kroppen är i direkt kontakt med det omgivande sedimentet kommer penetrationen att vara

relativt snabb, medan den kommer att vara mera successiv i de fall då kroppen placerats i en kista eller på annat sätt avskilts från direkt kontakt med sedimentet. De tomma volymer som på detta sätt skapas destabiliserar skelettet eftersom benen inte längre omges av en fast massa. I det ögonblick då de ligament som håller samman benens artikulationer med varandra brister, som en del av nedbrytningsprocessen, kommer benen, under påverkan av gravitationskraften, att röra sig i graven tills dess att de återfår en stabil position. Ju längre tid det tar för sedimentet att penetrera de tomma volymerna, desto mera omfattande kommer rörelserna av benen att kunna bli. I de fall då penetrationen av sediment är omedelbar kommer benen kanske inte alls att vara ur balans, medan de kan förflytta sig betydligt mer i de fall kroppen ligger i t.ex. en kista. Insikten i denna dynamik är ett av fältantropologernas redskap, det andra är kunskapen om artikulationernas relativa kronologi. Alla ligament som håller benen samman i artikulationerna brister inte samtidigt. Hur stabila de är beror ofta på bio-mekaniska faktorer. Artikulationen mellan handens falanger kommer t.ex. att släppa tidigare än den mellan lårben och höftben. Detta mönster kommer också att påverka hur benen ligger då de grävs fram. Ett ben kan exempelvis ligga stabilt så länge det hålls på plats av ligamentet även om det omges av en tom volym. Om sediment penetrerar innan ligamentet släpper kanske benet aldrig kommer att vara i obalans. Genom att utnyttja denna kunskap om hur kroppen sammanfaller och förmultnar i förhållande till sin omgivning kan man rekonstruera stora delar av händelseförloppet som resulterade i den situation arkeologen gräver fram. Eftersom vi kan känna till vad som hände av naturliga orsaker har vi också möjlighet att se vad som kräver ytterligare förklaringar. Detta är grunden till fältantropologins metodik, och det är tydligt att redan i detta grundläggande arbete är den arkeologiska och den biologiska kompetensen tätt sammanflätade.

Vi kan med fältantropologins hjälp se både fundamentala aspekter av gravskicket och små detaljer som inte varit synliga eller systematiskt uppmärksammade förut. Bland de mer fundamentala aspekterna kan vi t.ex. avgöra om kroppen begravts intakt, om det rört sig om s.k. ”primär” begravning, eller om kroppen genomgått någon form av behandling innan den begravts. Denna behandling kan bestå i t.ex. kremering eller styckning av kroppen, dvs. behandlingar som utförts av människor i anslutning till gravritualerna. Det kan röra sig om att man låtit kroppen utsättas för naturliga processer, kroppen kan ha lämnats på en annan plats först för att förmultna, eller exponerats på annat sätt. Detta förfarande kallas multipel begravning. Att kroppen blivit begravd intakt kan man se genom att de artikulationer som släpper under ett tidigt stadium av nedbrytningsprocessen är intakta. Exempel på sådana artikulationer

är t.ex. de mellan falangerna i händer och fötter och mellan halskotorna. Om dessa segment återfinns intakta vid utgrävningstillfället är det rimligt att anta att de hölls samman av mjukdelar som muskler, hud och ligament då kroppens begravdes. Om kroppen redan reducerats någon annanstans är det ofta dessa ben som saknas eller inte återfinns i relation till varandra. Den information man på detta sätt nu får tillgång till kan beröra mycket grundläggande aspekter av gravskicket. Den kan upplysa oss om de sörjandes handlingar och samhällets föreställningar och inställning till förgängelse. Att begrava sina döda intakta, som de såg ut då de levde är mycket skilt från att i sörjandet och begravningsritualen utnyttja och spela ut just denna aspekt av förgängelse. På samma sätt kan man även avgöra om kroppen blivit manipulerad efter det att den begravts, om man t.ex. öppnat graven och avlägsnat ben eller flyttat runt dem inne i graven. I regel kan man se skillnad på dessa fenomen och de störningar som orsakats av djuraktivitet, omrörning av jordlager och kemisk upplösning av benen. Dessa frågor har visserligen studerats av arkeologer tidigare, men det har ofta begränsats till att man punktvis uppmärksammat fenomen som tycks avvika från "det normala". Däremot har man inte tidigare utrett de olika möjligheterna på samma systematiska och rigorösa sätt.

Även detaljer som man tidigare inte trodde att man kunde observera blir synliga med ett fältantropologiskt perspektiv. Man kan t.ex. tydligare än med traditionella arkeologiska metoder rekonstruera kroppens ursprungliga position i graven, och samtidigt avgöra vad som kan härledas till de naturliga processerna snarare än till medvetna val och handlingar vid gravläggningstillfället. Om huvudet roterades åt sidan, eller om det slumpmässigt föll i den riktningen under nedbrytningen kan t.ex. avgöras efter noggranna studier av halskotornas relation till varandra: roterades huvudet åt sidan medan mjukdelarna fanns kvar, kommer halskotorna att uppvisa en successiv rotation, är det däremot fråga om en produkt av nedbrytningsprocessen kommer nästan hela rotationen att finnas mellan två kotor. Denna typ av observation kan vara mycket betydelsefull om arkeologen intresserar sig för den symboliska betydelsen av huvudets position. Att fältantropologin ser nedbrytningen av kroppen som en dynamisk process blir särskilt tydligt när man intresserar sig för den omedelbara omgivning den befann sig i, dvs. gravgrop, gravkammare, kista, sarkofag osv. Genom att utgå från de processer som successivt upplöser kroppens mjukdelar och ofta medverkar till att de tomrum som bildas fylls igen med sediment, kan man få information om den miljö i vilken kroppen bröts ned. Som jag redan beskrivit ovan är grundprincipen att undersöka hur benen förflyttat sig under processen. Om de tomrum som bildas omedelbart fylls med jord kommer benen knappast att röra sig. Detta är fallet med de kroppar

som placerats i omedelbar kontakt med den omgivande jorden, dvs. i gravgropar utan stabila kistor och liknande strukturer. Är kroppen däremot placerad i tom volym kommer det att ta betydligt längre tid innan sedimentet kommer åt att fylla de tomrum som bildas. Denna tidsrymd kan vara tillräcklig för att benen skall destabiliseras och påverkas av tyngdkraften. De kommer då att falla mot botten av strukturen och/eller rotera för att stabilisera sig osv. Dessa rörelser blir diagnostiska för att fältantropologen skall identifiera att kroppen varit placerad i någon form av behållare som hindrat penetrationen av sediment. Karaktären av denna behållare kan man sedan diskutera utifrån kompletterande arkeologiska observationer, t.ex. spår av förmultnat trä, närvaro av stenar i anslutning till kroppen osv. Detta är naturligtvis särskilt intressant i de fall då man bara har svaga eller svårtydda indikationer på att denna typ av struktur använts. Även gravgods eller andra arrangemang kan på detta sätt lämna sekundära spår då de förmultnade och på så sätt påverkade skelettet. En kudde placerad under huvudet kan påverka skallens position, liksom material som placerats under ryggen kan ha inverkan på hur bröstkorgen sammanfaller osv. Det kan ibland vara svårt att avgöra vad det varit som en gång funnits där vi idag bara ser spåret av ett tomrum. Ett annat exempel där fältantropologin kan komplettera med viktig information gäller de fall då skelettet vittnar om att kroppen varit svept eller snörd. På samma sätt utgår man från benens position i förhållande till omgivningen och med kunskap om anatomi kompletterad med observationer av gravstrukturer osv.

Fältantropologin visar tydligt att med en metod som är anpassad till de källor vi arbetar med får vi mer information. Vi kan tydligare sätta gränsen för vad som är ett resultat av mänskliga handlingar och vad som är en produkt av naturliga processer. Med denna rigorösa metod kan vi också klarare redogöra för var vår tolkning utifrån materialet tar vid. Bilden blir inte bara rikare utan även mer nyanserad. Nu kan man t.ex. avgöra om spår av trä i närheten av den döde härstammar från en kistkonstruktion, hur den kistan i så fall kan ha varit beskaffad, eller om träet eventuellt kan förklaras på annat sätt. Men detta är inte allt fältantropologin kan ge oss. Arkeologi handlar inte bara om att konstatera att ett ben roterat åt höger eller vänster, att en kropp varit svept eller om den placerats i en tom volym. Arkeologin går längre än så, den hjälper oss att förstå de levande bakom de döda. Även i detta kan fältantropologin hjälpa oss vidare eftersom den riktas mot de handlingar man utförde, på vad man *gjorde*. I stället för att genast tala om vad dessa handlingar betyder, och knyta upp våra observationer mot en fråga (t.ex. social status) kan vi nu i handlingarna se ett innehåll som i sig självt är värt att studera. Innan vi tolkar handlingarnas betydelse kan vi utreda de nyanser, den variation och de föränd-

ringar de uppvisar i tid och rum. Handlingar ges inte nödvändigtvis samma innehåll av alla de individer som utför dem. Det innehåll de tillskrivs kan förändras mycket snabbare än sättet på vilket de utförs. Att se värdet i att studera handlingen i sig och att se handlingen som meningsfull i sig är grunden för praxis-teorin (Bourdieu 1977), och i en stor del av den nutida ritual-teori som produceras inom religionsvetenskap (Bell 1992, Humphrey & Laidlaw 1994). Här ser jag en möjlighet att genom fältantropologin skapa en kontakt mellan arkeologin och denna intressanta riktning inom humanistisk forskning idag. Fältantropologin är ett exempel på att tvärvetenskapligt arbete inte behöver begränsa sig till att låna kompetens från andra discipliner utan verkligen kan utvecklas till ett dialektiskt förhållande. Det finns ingen anledning att upprätthålla de gamla gränserna mellan naturvetenskap och humaniora. De djupast gående teoretiska insikterna om den nya gravarkeologins möjligheter föds i detta möte mellan discipliner som tidigare hållits skilda åt.

Avslutning

När arkeologer studerar gravar gör de det för att se livet bakom dem. Livet och döden hör samman. De finns i varandra och de visar sig i varandra: i mötet med döden spelas livets roller upp. Men det är ingen spegelbild av livet vi ser i gravarna. Det är en skymt. En grumlad bild. Att då utgå ifrån materiella ting; skärvor och sten, diken och skiftningar i jorden, för att göra bilden skarpare, för att se människan, är en poetisk sysselsättning. Arkeologer har självklart skapat regler för hur vi bör bära oss åt, men vi vet innerst inne att vi är illusionister. Ändå vill jag tro, att samlad kunskap och samlade tankar kan leda oss framåt. Om inte alltid mot *sanningen* i varje detalj, så mot förståelse, mognad och insikt om de stora sammanhangen och om människan. Om oss. Det är här vi ger oss ut i det okända. Från observation till tolkning, till rekonstruktion. Fältantropologin kan inte ge oss svar på alla de frågor vi ställer, men den kan ge oss en fastare grund i det ögonblick vi tar språnget.

TACK

Jag vill framföra ett stort tack till Vetenskapssocieteten i Lund för det stipendium jag tilldelades våren 1998. Stipendiet har gjort det möjligt för mig att göra två längre vistelser vid Le Laboratoire d'Anthropologie vid Université Bordeaux I där jag haft det stora nöjet att arbeta med Dr Henri Duday som utvecklat fältantropologin som metod. Under min tid i Bordeaux har jag kunnat diskutera de analyser jag gjort för min avhandling av de mesolitiska gravarna

i Skateholm och Vedbaek. Jag har dessutom haft möjlighet att förkovra mig i osteologi och förbättra mina kunskaper i biologisk antropologi. Under min tid i Frankrike har jag även deltagit i fältarbete under ledning av Dr Henri Duday i Corconne, Villedubert och Ribemont sur Ancre. Dessa grävningar utförs med fältantropologiska metoder, och denna praktik har varit oerhört värdefull för mig. Tack för det förtroende ni så generöst visat mig.

Not

1 Att tala om "raser" i mänskliga populationer är idag något som diskuteras. Det handlar inte om att vara "politiskt korrekt", många biologiska antropologer menar att det vetenskapligt inte går att definiera mänskliga raser, eftersom variabiliteten är så stor. Det har föreslagits att man istället möjligen bör tala om geografiska populationer. Märkligt nog har man fortsatt att okritiskt använda termen "ras" för att karaktärisera de mänskliga grupper man definierat metriskt, långt in på 80-talet. Termen "ras" har idag av andra biologiska antropologer fått en ny definition som inte bör sammanblandas med det tidigare rasbegrepp som användes under 1800- och tidigt 1900-tal, och som även inbegrep mental kapacitet etc.

Litteraturhänvisningar

Bell, C.
1992 *Ritual Theory, Ritual Practice*. Oxford University Press.

Binford, L. R.
1972 Mortuary practices: their Study and their Potential. In Binford, L. R. (red.), *An Archaeological Perspective*. New York Seminar Press, s. 208–43.

Bloch, M. & Parry, J
1982 (red.) *Death and the regeneration of life*. Cambridge University Press.

Boddington, A. & Garland, A. N. & Janaway, R.
1987 (red.) *Death, decay and reconstruction. Approaches to archaeology and forensic science*. Manchester University Press.

Bourdieu, P.
1977 *Outline Of a Theory Of Practice*. Cambridge University Press.

Brown, J. A.
1971 The dimensions of status in the burials at Spiro, i Brown, J. A. (red.) *Approaches to the Social Dimensions of Mortuary Practices. Memoirs of the Society for American Archaeology, No 25*, s. 92–112.
1975 Spiro Art and Its Mortuary Contexts, i Benson, E. P. (red.) *Death and the Afterlife in Pre-Columbia America*, Dumbarton Oaks research Library and Collections, Washington, s. 1–32.

Chapman, R. & Kinnes, I. & Randsborg, K.
1981 (red.) *The Archaeology of Death.* Cambridge University Press, s. 71–82.

Duday, H. & Courtaud, P.& Crubézy, E. & Sellier, P. & Tillier, A.-M.
1990 L'anthropologie "de terrain": reconnaissance et interprétation des gestes funéraires. *Bull. et Mém. de la Soc. d'anthrop. de Paris*, n.s., tome 2, no. 3–4, s. 29–50.

Duday, H. & Masset, C.
1987 (red.) *Anthropologie physique et archéologie. Métodes d'étude des sépultures.* Editions du C N R S, Paris.

Gräslund, B.
1987 *The Birth of Prehistoric Chronology. Dating methods and dating systems in nineteenth-century Scandinavian Archaeology.* Cambridge University Press. Cambridge.

Hertz, R.
1960 *Death and the Right Hand* (övers. R. & C. Needham). Oxford University Press. [1906 "La Mort" in: *L'Année sociologique.* Paris.]

Hodder, I.
1984 Burials, houses, women and men in the European Neolithic, i Miller, D. & Tilley, C. (red.) *Ideology, power and prehistory.* Cambridge University Press.

Humphrey, C. & Laidlaw, J.
1994 *The Archetypal Actions of Ritual. A theory of ritual illustrated by the Jain rite of worship.* Clarendon Press. Oxford.

Huntington, R. & Metcalf, P.
1979 *Celebrations of death: the anthropology of mortuary ritual.* Cambridge University Press.

Johansson, N.
1996 *Burials and Society. A Study of Social Differentiation at the site of El Pichao, Northwestern Argentina, and in Cemeteries dated to the Spanish Native Period.* GOTARC. Series B. Gothenburg Archaeological Thesis. No. 5. Göteborg.

Mant, A. K.
1987 Knowledge acquired from post-War exhumations. In: Boddington, A. & Garland, A. N. & Janaway, R. (red.) *Death, decay and reconstruction. Approaches to archaeology and forensic science.* Manchester University Press, s. 65–78.

Mauss, M.
1997 Effet physique chez l'individu de l'idée de mort suggérée par la collectivité (Australie, Nouvelle-Zélande, i *Sociologie et Anthropologie.* Quadrige / Presses Universitaires de France. [1926 *Journal de Psychologie Normale et Pathologique, Communication présentée à la Société de Psychologie*], s. 311–30.

Miller, D. & Tilley, C.
1984 Ideology, Power and Prehistory: an introduction, i *Ideology, Power and Prehistory.* Cambridge University Press.

O'Shea, J.
1981 Social configurations and the archaeological study of mortuary practice: a case study, i Chapman, R. & Kinnes, I. & Randsborg, K. (red.) *The Archaeology of Death*. Cambridge University Press, s. 39–52.

1984 *Mortuary Variability. An Archaeological Investigation*. Academic Press.
1991 Mortuary Custom in the Bronze Age of Southeastern Hungary: Diachronic and Synchronic Perspectives. *Paper presented at the anual meeting of the Society for American Archaeology.*

Parker Pearson, M.
1982 Mortuary Practices, society and ideology: an ethnoarchaeological study, i Hodder, I. (red.) *Symbolic and Structural Archaeology.*

Shanks, M. & Tilley, C.
1982 Ideology, symbolic power and ritual communication: a reinterpretation of Neolithic mortuary practices, i Hodder, I. (red.) Symbolic and Structural Archaeology.

Saxe, A. A.
1970 *Social Dimensions of Mortuary Practices*. Ph D thesis, University of Michigan.
1971 Social dimensions of mortuary practices in a mesolithic population from Wadi Halfa, Sudan, i Brown, J. A. (red.) *Approaches to the Social Dimension of Mortuary Practices, Memoirs of the Society for American Archaeology, no. 25*, s. 39–57.

Tainter, J.A.
1975 Spatial inference and mortuary practices: an experiment in numerical classification. *World Archaeology 7*. 1–15
1977 Modeling change in prehistoric social systems, i Binford. L. R. (red.) *For Theory Building in Archaeology*, Academic Press, New York, San Francisco and London.
1978 Mortuary Practices and the Study of Prehistoric Social Systems, i Schiffer. M. B. (red.) *Advances in Archaeological Method and Theory*. Academic Press, New York, San Francisco & London, s. 105–41.

Thomas, L.V.
1980 *Le Cadavre. De la biologie à l'anthropologie*. Bruxelles.

Tilley, C.
1984 Ideology and the legitimation of power in the middle neolithic of southern Sweden. In: Miller, D. & Tilley, C. (red.) *Ideology, Power and Prehistory*. Cambridge University Press, s. 111–46.

Ucko, P. J.
1969 Ethnography and archaeological interpretation of funerary remains. *World Archaeology 1*, s. 262–80.

Eva Nilsson Nylander

Scripta manent!?

Lunds medeltida handskrifter – tillgänglighet och bevarande

"Spegelglaset är krossadt. Men ur skärfvorna återstråla ännu dragen af den kultur, som under medeltiden blomstrade i landet mellan Östersjö och Öresund"

Lauritz Weibull (1902)

UMBERTO ECO LÅTER I *Rosens namn* den stränge priorn Abbone i det norditalienska benediktinerklostret förklara för broder William av Baskerville att han inte kan få tillträde till biblioteket och att det inte finns någon katalog över klostrets alla handskrifter, att bibliotekarien ensam vet var han skall finna böckerna och ställa dem tillbaka och att han ensam är ansvarig för deras bevarande "ty boken är en bräcklig skapelse, den far illa av tiden, den fruktar för gnagare, växlande väderlek och oskickliga händer". Här talar han förvisso alldeles sant, även om det, som vi ser hos Eco, också kan finnas andra skäl än omtanke om boken till att man vill hålla människor borta från biblioteket och böckerna. Någon kan ju, som det påpekats, komma på att läsa dem. Och det kan föra till förvillelse och oönskade ting.

Fader Abbones bibliotek, ett slags filial till Borges kosmiska bibliotek i Babel, är enormt och universellt, det enda bibliotek i Västerlandet som kan tävla med Bagdads, Kairos och Tripolis bokliga skatter och har tusentals och åter tusentals volymer. Men i verkligheten bortanför Ecos fantasi var tidigmedeltida klosterbibliotek aldrig särskilt stora: böckerna räknades i hundratal snarare än i tusental och bestod främst av dem som var nödvändiga för det egna gudstjänstlivet. Vadstena klosterbibliotek, som vi vet ganska mycket om och som hade ett eget skriptorium, var med sina cirka 1 500 volymer Nordens på sin tid största bibliotek. De stora klostren på kontinenten hade vid samma tid bibliotek med kanske några tusen böcker.

Om man under medeltiden inte katalogiserade sina samlingar gjorde man däremot ofta inventarielistor för att fastställa klostrets äganderätt till sina handskrifter som ju ibland lånades ut till andra kloster för kopiering. Listorna, som inte gjordes i bokstavsordning utan efter klass – biblar, kyrkofäder, klassiker, och sist artes liberales eller tvärtom, enligt den dåtida studiegången: artes liberales, iura, medicin och teologi – var oftast kortfattade notiser med titel, författare och så småningom, enligt en tradition som spred sig från Sorbonne, också de första orden på andra bladet (eller något annat överenskommet blad inne i boken), s.k. secundo folio-notering, något som absolut säkert identifierade det egna exemplaret.

Det blir först boktryckarkonstens nya, seriella produktionssätt och större upplagor som ger relief åt och skapar förståelse för den handskrivna bokens speciella egenart. Man börjar inse att den som unikt, individuellt objekt kräver en annan typ av beskrivning och analys, och *Bibliotheca graeca manuscripta* utgiven i Tarragona 1586 av den spanske lärde filologen och paleografen Antonio Augustín brukar räknas som den första kritiska handskriftskatalogen i modern tid. Under 1600-talet följer så en homogen produktion av vetenskapligt utformade handskriftskataloger; den över de grekiska och latinska handskrifterna vid Wiens Hofbibliothek, *Commentariorum de Augustissima Bibliotheca Caesarea Vindobonensi libri VIII*, utgiven mellan 1665 och 1679 av bibliotekets prefekt, filologen Peter Lambeck brukar betraktas som epokens mest lysande exempel. 1600-talet är också de stora inventeringsresornas århundrade, de s.k. itinera. Lärda benediktinermunkar – berömdast är Jean Mabillon och Bernard de Montfaucon, båda från Maurinkongregationen i Paris – reser runt i Europa och finkammar systematiskt biblioteken och handskriftsbestånden. Särskilt Montfaucon skapade, utöver den användbara men summariska *Bibliotheca bibliothecarum manuscripta* (där bl.a. Kristinas handskrifter som hamnat på Vatikanbiblioteket, för första gången beskrivs i sitt nya "hem"), en under mer än 100 år oöverträffad modell med sin katalog över Cambout de Coislins, biskop av Metz, grekiska handskrifter. Här citerar Montfaucon respektfullt Lambeck men kritiserar honom också för mångordighet och oreda. Han definierar sin publik, dess behov och sin katalogs specifika mål: att skapa möjligheter för den korrekta editionen av ännu inte utgivna eller inkorrekt ederade texter. Han inför datering per århundrade, anger innehåll med titel, författare och incipit, utdrag av textvarianter och avslutar med konkordanser och rika indices.

Under 1700-talet sker stora förändringar på den europeiska bibliotekskartan. Gamla bibliotek går från att vara antikvariskt, historiskt intresserade till att bli textuellt och filologiskt inriktade. Nya bibliotek skapas och gamla hov-

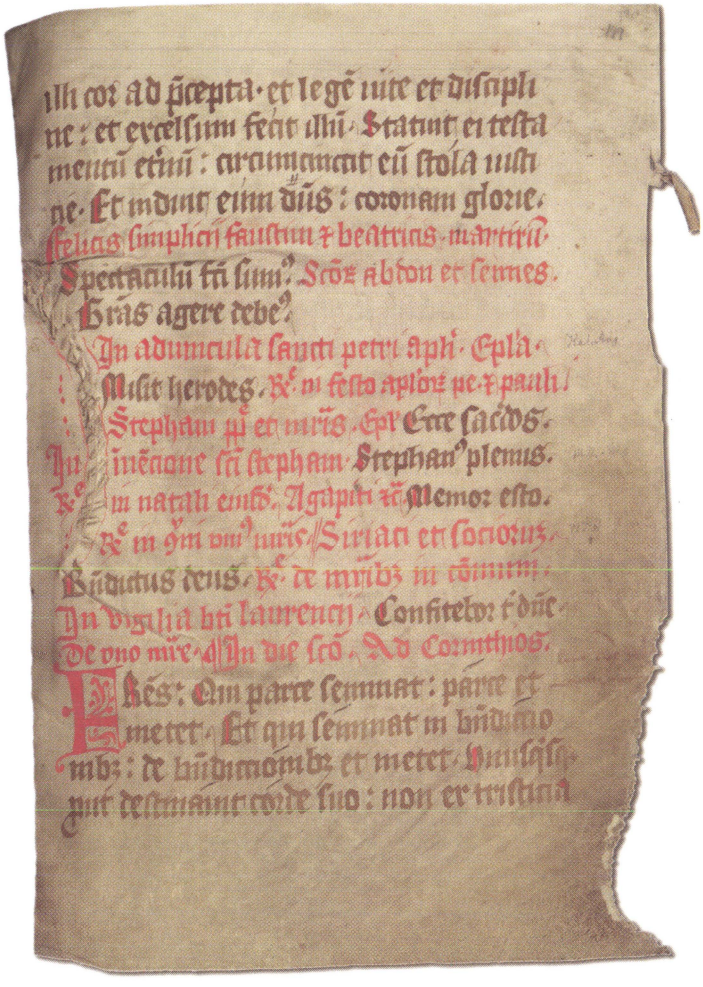

EVANGELIEBOK FRÅN TIDIGT 1100-TAL (MH. 5, f. 149r.).

FOTO: BENGT MELLIANDER

Ad Corinthios II:9:6 ... *qui parce seminat parce et metet et qui seminat in benedictionibus de benedictionibus et metet unusquisque prout destinavit corde suo non ex tristitia.*

Habent sua fata libelli – ett informativt blad med bokmärke i höger överkant, med spår av råttkonsumtion i höger nederkant, med en medeltida munklagning med prydlig söm i vänster marginal samt marginalanteckningar i blyerts av bibliotekarien på Lunds Universitetsbiblioteks handskriftsavdelning August Palm (d. 1907).

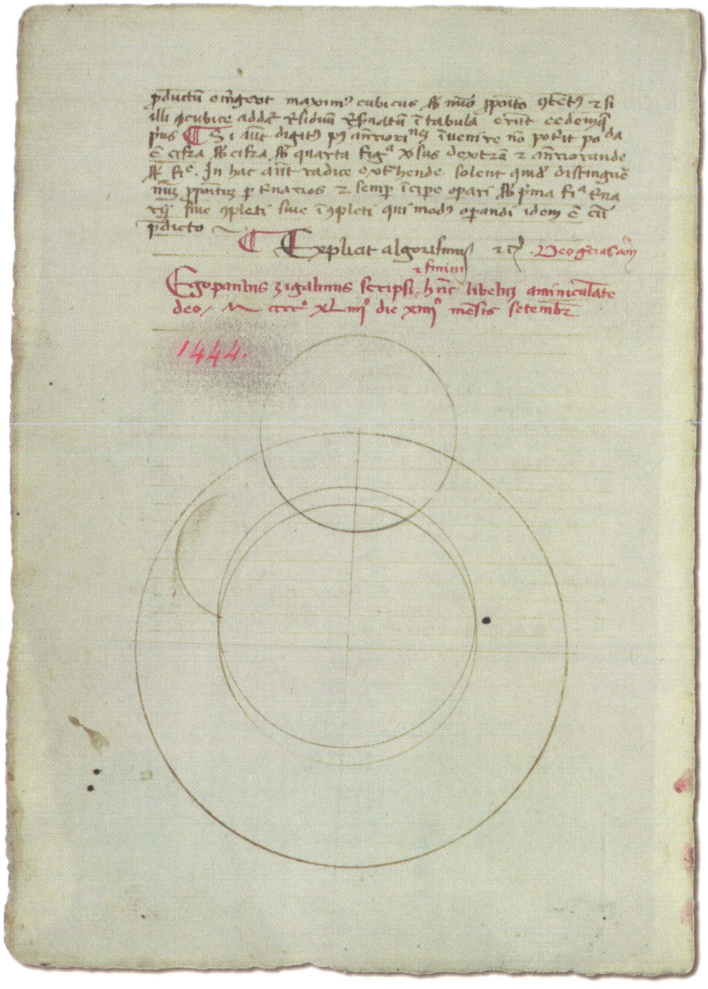

SAMLINGSBAND MED OLIKA ASTRONOMISKA TEXTER (MH 48, f. 96v.). FOTO: BENGT MELLIANDER

Daterad kolofon: *Ego Paulus Zigahnus scripsi (et finivi* tillagt ovanför raden i skrivarens egen hand) *hunc libellum aminiculate deo / MCCCC XLIIII die XIIII mensis septembris.*

Med hjälp av signerade och, framför allt, av skrivaren daterade handskrifter, vilket är relativt ovanligt, är det möjligt att arbeta fram ett schema för skriftutveckling som hjälper vid tidsfixering av mängden odaterade manuskript. Svenska paleografer, Uppsalaforskarna Jan Olof Tjäder och Monica Hedlund, har sett till att Sverige redan uppfyllt sitt åtagande att, tillsammans med andra länder, publicera samtliga inom respektive länder existerande daterade handskrifter vilka i framtiden avses utgöra en slags världscorpus.

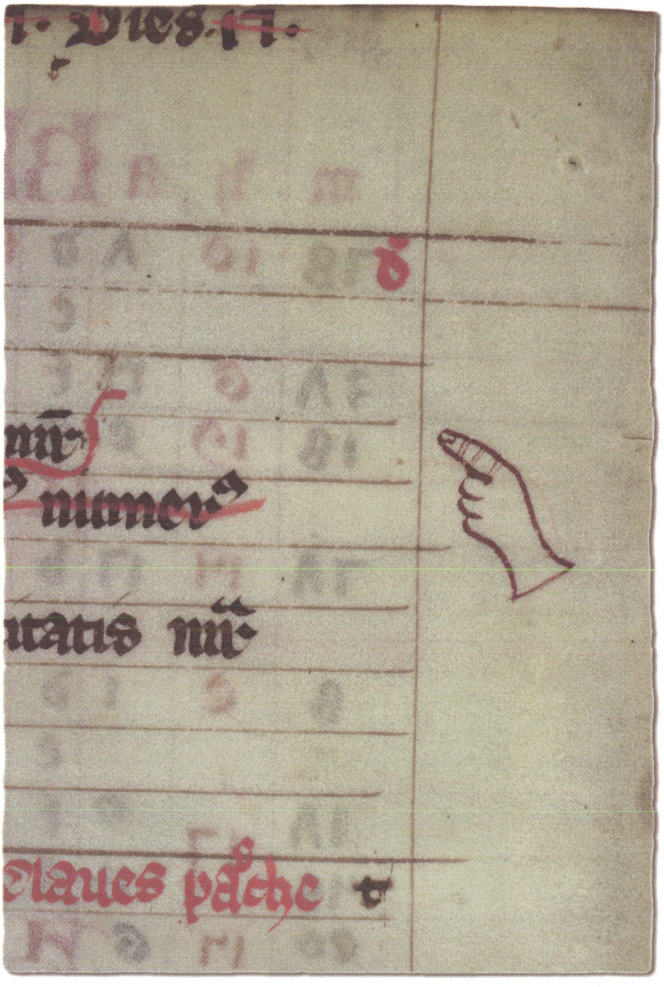

SAMLINGSBAND MED TEOLOGISKA TEXTER FRÅN 1300-TALET SOM TILLHÖRT KARTUSIANERKLOSTRET VID ALTEN-STETTIN; HÄR EN KALENDER. (MH. 13, f. 126 v.). FOTO: BENGT MELLIANDER

Manicula – en liten hand i marginalen som visar läsaren ett extra viktigt stycke, eller som här, en extra viktig dag.

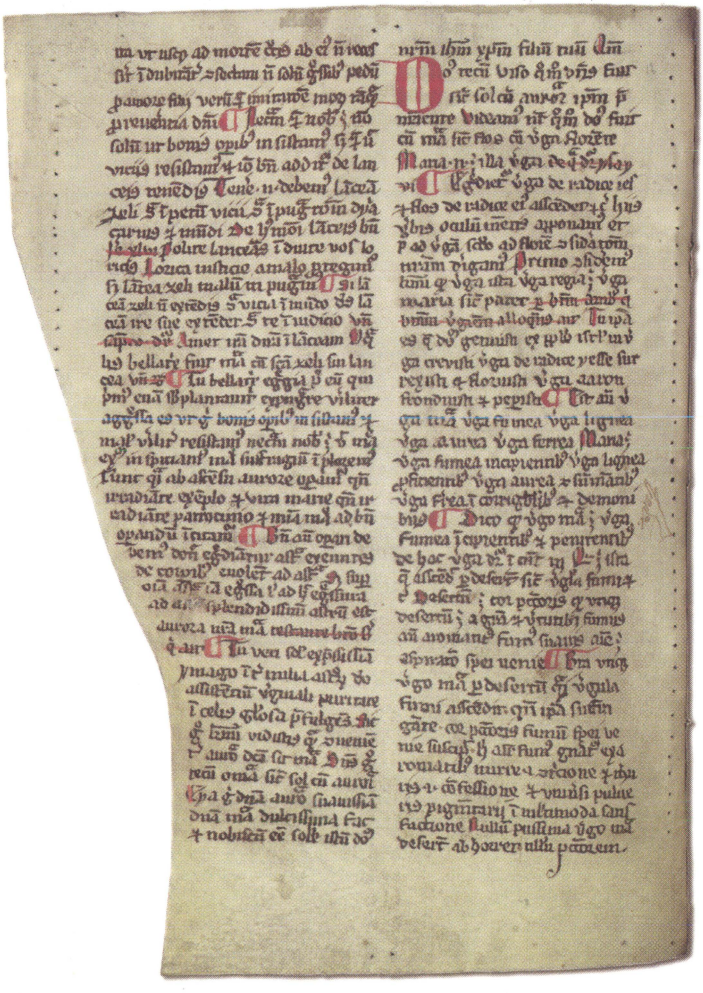

SAMLINGSBAND MED TEOLOGISKA TEXTER FRÅN 1300–1400-TALET; HÄR BONAVENTURAS *SPECULUM BEATAE VIRGINIS MARIAE* (MH. 16 f. 63v.). FOTO: BENGT MELLIANDER

I både inre, yttre, övre och nedre marginal syns de hål man gjorde med ett vasst instrument, en s.k. stylus, till hjälp för rigering av den tomma sidan. I höger marginal en *manicula*.

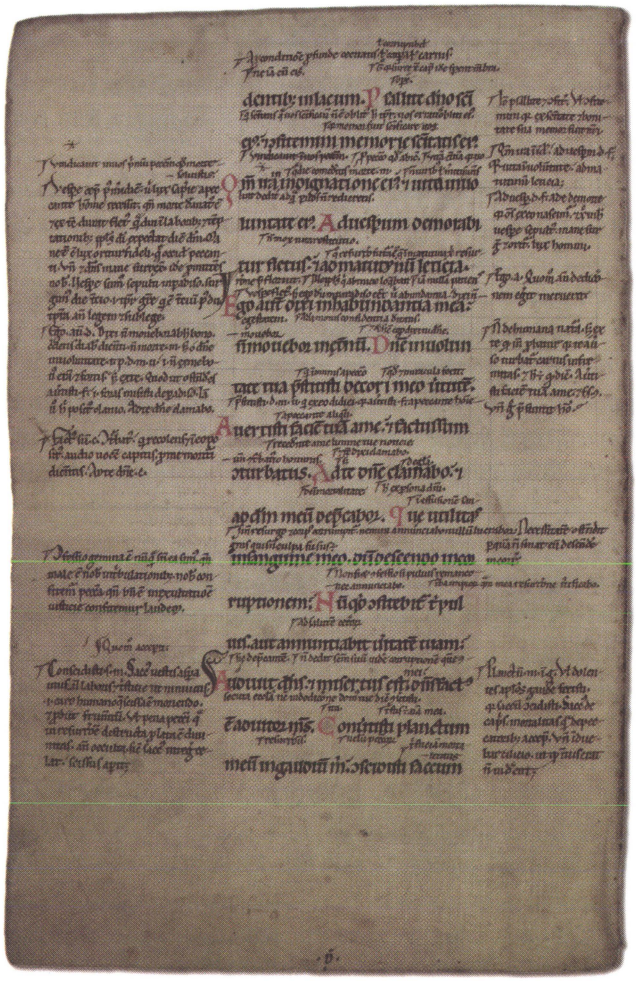

En glosserad (kommenterad) Psaltare (här psalm 29:5–12) från tidigt 1100-tal (Mh. 4. f. 27v.). Foto: Bengt Melliander

Sidan rigerades redan från början med tanke på den text den skulle innehålla – här en bredare central spalt som håller själva bibeltexten och på båda sidor smalare spalter som skulle bära kommentaren. Längst ner i nedre marginalen en s.k. läggsignatur (här ett ”d”, dvs. det fjärde lägget i handskriften), en viktig markör för bindaren eller för föreståndaren för ett större skriptorium, där under senmedeltiden produktionen var uppdelad på många olika personer, i vilken ordning läggen skall komma.

bibliotek transformeras till statliga växande samlingar med encyklopediska kunskapsambitioner. I denna Upplysningens expansiva brytningsperiod lever, inte onaturligt, de gamla handskrifterna ett tillbakadraget liv men Montfaucons inflytande och idéer blir allt mer synliga i kataloger från franska, engelska, spanska och italienska bibliotek.

Men det är först på 1800-talet med dess romantik och historicism som man verkligen börjar att på allvar och med stor frenesi titta på sina handskriftsbestånd. Det så traditionsrika Italien försvinner dock från den katalografiska scenen och är frånvarande för resten av 1800-talet, liksom Frankrike, trots grundandet 1839 av den prestigefyllda École des Chartes som snarare byggde på en diplomatisk tradition. Tyskland blir snabbt ledande. Där hade filologin en stark ställning och 1826 hade man startat det stora projektet *Monumenta Germaniae Historica* med avsikt att publicera alla dokument som hade med tysk historia att göra. Året innan hade Friedrich Adolf Ebert, bibliotekarie i Leipzig, Dresden och Wolfenbüttel, i sin *Bildung des Bibliothekars* inkluderat en volym *Zur Handschriftenkunde* där han drar upp de riktlinjer som kommer att gälla för all modern vetenskaplig handskriftsbeskrivning. Han knyter an bakåt till Montfaucon, framåt till den nya disciplinen paleografi och till filologin. Och tiden var mogen. Den stora katalogen från Erlangen som kommer några år senare, *Diplomatische Beschreibung der Manuskripte welche sich in der Königl. Universitätsbibliothek zu Erlangen befinden* och som för första gången en använder inte latin utan nationalspråket, förkroppsligar den nya tyska modellen som är grundlig, detaljrik, analytisk och diskuterande. Den är framåtpekande i sin kodikologiska detaljrikedom, i sina säkra dateringar, i sin moderna terminologi, i sin paleografiska och filologiska analys. Men det var en tidskrävande modell som verkade vara utformad, som en kritiker påpekade, i evighetens perspektiv. En tysk handskriftskatalogisatör klarade kanske två handskrifter på ett år. Resultatet blev kataloger som i princip var lärda avhandlingar inte bara om varje enskild handskrift utan om varje enskild text som ingick i bandet och där man, som en annan kritiker uttryckte det, efter att ha läst katalogen egentligen inte behövde se själva handskriften.

Samtidigt utvecklar man i det pragmatiska England en annan, konkurrerande katalogiseringstradition. Den anglosaxiska modellen har ett lättare anslag och brukar kallas "den summariska katalogen", synligt i programmatiskt anspråkslösa titlar som *Annual List of Donations* ... eller *List of Additions* ... som katalogerna från British Museum brukade heta från 1830 och senare: i Madan's *A Summary Catalogue of Western Manuscripts in the Bodleian Library at Oxford*, 1895, (8 000 hss. på 651 sidor) liksom i *A descriptive Catalogue of the Latin Manuscripts in the John Rylands Library at Manchester* (påbörjad 1905,

publicerad 1921) av Montague Rhodes James, den kanske skickligaste av dem alla. Man arbetar med många indices som ska skapa praktiska ingångsvägar till handskriften och som från och med nu blir ett engelskt särdrag liksom det starka intresset för bokens historia och den lågmälda tonen i förorden. Flera andra länder med några av Europas största handskriftsbestånd väljer att följa den anglosaxiska modellen: Belgien, Frankrike, Bayern och Österrike-Ungern (Wien klarar av sina 19 500 hss. i 10 volymer på 30 år). Man polemiserar mot och kritiserar den långt drivna tyska grundligheten och ironiserar över den tyske katalogisatören som "uppblåst av lystnad efter tom ära" – vanae gloriolae cupiditate inflatus – låter sig lockas att lysa med sin imponerande lärdom.

I det så handskriftsrika Italien försvårade politisk splittring, social desorganisation, landets enande och den därtill hörande upplösningen av kyrkans egendomar (klosterbiblioteken och arkiven) ett systematiskt hanterande av detta viktiga slag av kulturskatter. 1869 fattar man dessutom det olyckliga beslutet att föreskriva landets bibliotek ämnesbaserade, bibliografiska raritetskataloger.

Men på tidigt 1880-tal öppnades så ett av världens rikaste bibliotek sina dörrar: Påven Leo XIII lät den forskande allmänheten få tillträde först till det s.k. Hemliga Arkivet och sedan till Vatikanbiblioteket, båda dittills slutna och svåråtkomliga förutom för fåtalet privilegierade. Europas länder får nu plötsligt tillgång till en mängd nya och delvis okända källor för sin äldre historia. En intensiv inventerings- och forskningsperiod tar sin början. Det nyöppnade biblioteket med några av världens värdefullaste handskriftssamlingar under en vidsynt påve och med ny och energisk chef, den tyske jesuiten Franz Ehrle, tar ett antal viktiga initiativ inom handskriftshantering. Man måste nu erbjuda mängden av tillströmmande forskare och övrig publik någon form av tillgänglighet och man tillsätter en kommission för utarbetande av regler för handskriftskataloger: *Leges quas procuratores Bibliothecae Vaticanae in codicibus graecis o latinis recensendis sibi constituerunt*, färdiga 1897 och baserade på den grundliga tyska analytiska katalogmodellen. Katalogspråket var latin och målet var att ge en så komplett bild som möjligt av handskriften, att rekonstruera den både som textuell enhet och som fysiskt objekt.

Arbetet med en sådan katalog går långsamt: 20 år för 455 handskrifter (som i Auguste Pelzers katalog över Vatikanens skolastiska handskrifter (Vat.lat. 679–1134 publicerad 1931) är ett högt pris. Idag är bara cirka en sjättedel av bibliotekets bestånd om cirka 150 000 handskrifter vetenskapligt katalogiserade och publicerade.

Men oavsett om man följer den anglosaxiska eller den tysk-vatikanska mo-

dellen bör katalogen spegla det trefaldiga intresse som man idag menar att den handskrivna boken har: innehåll, skriftutveckling och kodikologi. En traditionell handskriftsbeskrivning består av fyra delar:

1) **Rubrik** med vars hjälp man skall kunna snabbt bläddra i katalogen och se om där finns något av relevans. Här återfinns handskriftens signum samt ev. tidigare signa eller "smeknamn" (t.ex. "Necrologium Lundense","Silverbibeln", "The Vatican Virgil" etc.), författare och titel om sådana finns, annars en redaktionell titel (t.ex. Epistularium, Tidebok, Passionarium) eller en summarisk beskrivning (t.ex. Krönika: från världens början till Karl den Store), datering, material, mått och antal blad.
2) **Innehåll**, dvs. vad handskriften säger att den innehåller (om den säger något) samt vad den faktiskt innehåller, i standardiserad form för både författare och titel (om sådana finns) eller incipit resp. explicit (dvs. första och sista raden på ett verk utan egen titel); hänvisningar till kritiska utgåvor. Många handskrifter har en avslutande skrivarvers, s.k. kolofon, som kan bestå av en formel, vara daterad och självbiografisk och ge information om skriptoriet (lön, arbetsfördelning, mecenat, upplägg, tidsåtgång etc.) och den återges givetvis.
3) **Kodikologi** som går på djupet med de materiella aspekterna av handskriften som fysiskt objekt. Här gås igenom t.ex. material för skriftunderlag, vattenmärken för pappershandskrift, läggbeskrivning med angivande av eventuella felaktigheter eller avvikelser, foliering, textsidans layout, dvs. skriftspegel, antal spalter, antal rader osv., eventuella s.k. reklamanter, dvs. ett slags hänvisningar införda från Spanien och sydvästliga Frankrike under islamisk influens cirka 1000, läggnumrering; rigering (instrument – stylus, bly eller bläck? – och mönster). Olika moden ger hjälp med datering: fram till sent 1000-tal då blypennan kom gjordes rigeringen t.ex. med ett vasst instrument, en s.k. stylus. Humanisterna återinförde stylus som ett arkaiserande drag. Under 1200-talet blir det allt viktigare med en s.k. frame-ruling och omkring 1220–1240 glider texten i vissa länder ner från "above top line" till below "top line". Här registreras skrift och skrivarhänder, konstnärlig utsmyckning, datering, primär och sekundär proveniens och band (material och dekoration).
4) **Bibliografi**, alltså relevanta tidigare diskussioner av handskriften – inte av texten.

Den andra aspekten som fader Abbone nämner – handskriftens egenskap av "bräcklig skapelse" – var skälet till en vägledande konferens som Vatikanbibliotekets ovan nämnde prefekt Franz Ehrle lät inbjuda till i klostret i San Gallen för nu drygt 100 år sedan. Han hade, som nyutnämnd chef för ett stort och exceptionellt rikt bibliotek, åkt runt och besökt alla de stora europeiska biblioteken och förfärats över det tillstånd som många handskrifter befann sig i och över den okunskap eller omedvetenhet med vilken de hanterades och restaurerades. Ehrle menade att handhavandet av handskrifter inte egentligen bara var ett nationellt ansvar utan att man borde formulera allmängiltiga regler och gemensamma konserverings- och restaureringsprinciper. På kort tid definierade konferensen, med 17 delegater från 12 länder (Sverige, Danmark och Ryssland tackade nej och Italien kunde inte närvara av politiska skäl), de tre problemställningar som är absolut lika aktuella idag som de var för 100 år sedan: 1) intresset för handskriften är inte längre begränsat till texten utan lika mycket till mediet, dvs. till själva boken som ett historiskt, "arkeologiskt" föremål med allt vad detta kunde berätta, och varje hanterande av handskriften måste väga in denna s.k. kodikologiska aspekt; 2) publiken växer på grund av den nya tekniken (man menade mikrofilmen och facsimiltekniken – idag skulle vi läsa Internet) och 3) allt detta måste klaras med minskande resurser – det låter också förunderligt välbekant. Man fattade tre resolutioner: a) internationella grupper av sakkunniga och prioriteringslistor skulle skapas, b) fler reproduktioner skulle göras för att skydda de ömtåliga originalen och c) inget fick göras med handskriften som inte var reversibelt och alltså kunde göras ogjort igen. Man måste, konstaterar man i en slutappell, finna en kompromiss mellan "generös tillgänglighet och klokt bevarande". Allt annat vore ett svek mot kommande generationer!

De båda världskrigen satte stopp för alla vidare initiativ och arbeten med handskrifter. I synnerhet det Andra Världskriget blev med vidsträckt förstörelse av allmänmänskligt kulturarv ett skrämmande memento om alltings förgänglighet. Under 1950-talet togs därför ett antal viktiga initiativ. Krigspåven Pius XII (Eugenio Pacelli, död 1958), idag starkt kritiserad för eftergivenhet och brist på styrka, förhandlade med jesuituniversitetet St. Louis i Missouri fram ett projekt där hela Vatikanbibliotekets handskriftsbestånd mikrofilmades och deponerades på den amerikanska kontinenten, helt enkelt en storartad "back up-kopia": Vatican Film Library (http://www.slu.edu/libraries/vfl). Likaledes var man behjälplig när benediktinuniversitetet St. John's i Minnesota i god benediktinsk tradition startade sitt "Monastic Hill Library" som föresatte sig att skapa ett mikrofilmbibliotek av varje text och bok någonsin skriven före Gutenberg, cirka 1450. Hitintills har man filmat cirka 25 miljo-

ner sidor från cirka 90 000 bibliotek och arkiv i Europa, Mellanöstern och Nordafrika (http://www.hmml.org/; se även http://www.hmml.org/eamms/index.html).

Precis som Ehrle, den förste holisten, menade måste vi – det har vi nu förstått – börja hantera våra handskrifter i internationell enighet och, precis som påven Pacelli insåg, måste vi ta den nya tekniken till hjälp. Idag erbjuder digital fotografering, elektroniska nätverk och metadataspråk nya möjligheter. Det är här som Lundaprojektet om "Tillgänglighet och Bevarande" har sitt dubbla intresse. Det är inte bara fråga om att katalogisera och åtkomliggöra en intressant medeltida handskriftssamling. Projektet ingår också som pilotaktivitet i det internationella s.k. TEI – Text Encoding Initiative-projektet (http://www-twi.uic.edu/orgs/tei/index.html) där ett antal engelska, amerikanska, italienska och svenska handskriftsspecialister i samarbete med dataexperter är i färd med att utarbeta ett flexibelt dataformat som över huvud taget möjliggör hanterande av handskriften som unikt, individuellt objekt så artskilt från den seriellt producerade tryckta boken.

Så långt om katalogiseringshistoria och den internationella bakgrunden. Hur kommer då Lundaprojektet in i detta spektrum av åldriga bibliotek, mer eller mindre storartade handskriftssamlingar, imponerande lärda mödor och revolutionerande tekniska utvecklingar?

Man måste hålla i minnet Sveriges perifera läge i medeltidens kristna Europa och dess fattigdom på äldre handskriftsmaterial. Bortsett från den sena starten, hundratalet år efter Danmark, Norge och Island, för en skriftkultur bortanför runornas långlivade lakonismer har tumultuös historia och olika slag av katastrofer som Reformationen och den förödande branden i Stockholms Slott 1697 (med bl.a. Skånearkiven som införlivats med Antikvitetskollegium 1689) kommit att drastiskt begränsa det svenska innehavet. Från ett lundensiskt perspektiv bör vi givetvis också hålla i minnet att de under medeltiden kulturellt dominerande delarna av landet fram till 1658 tillhörde Danmark. Detta innebar bl.a. att Christian III 1537 förde över stora delar av Lundaarkiven till Köpenhamn där de sedan förstördes i den stora branden 1728.

Det som trots allt kom att bli kvar i Lund, en gång Danmarks ärkestift och ett viktigt religiöst och kulturellt centrum, var betydelsefullt nog och införlivades 1671 med Lunds nygrundade Universitet. Här finns bl.a. Necrologium Lundense, "det äldsta i Norden avfattade dokument vars original bevarats", och andra som en gång tillhört Domkyrkan, och samlingen har sedan berikats genom donationer och köp. Det är fråga om klassiska och efterklassiska texter som Vergilius, Cicero, Boethius och Vegetius, liturgiska texter, danska och svenska laghandskrifter, en berömd färöisk/norsk handskrift om fårsköt-

sel, astronomiska texter, Birgittatexter, helgonlegender, skrifter i kanonisk rätt och tideböcker m.m. Allt som allt är det 59 volymer, av vilka flera är samlingsband innehållande ett antal ännu oidentifierade verk. 37 volymer är på latin, 11 på nordiska språk och 11 på andra.

Flertalet bibliotek, ute i världen lika väl som i Sverige, har inte sina samlingar katalogiserade. Det är kombinationen av historisk betydelse och modesta dimensioner som gör Lundasamlingen intressant och realistiskt möjlig i ett modernt katalogiseringssammanhang som ställer nya, komplicerade tekniska krav. Det finns stor anledning att varmt tacka Vetenskapssocieteten i Lund för dess generösa engagemang och stöd till denna verksamhet som nu sätter Lund på det internationella handskriftsarbetets stora karta. Må vara att "spegelglaset är krossadt". Men de dyrbara skärvorna återstrålar fortfarande. Med Universitetsbibliotekets lilla men fina handskriftssamling katalogiserad och digitaliserad på nätet och därmed universellt åtkomlig kommer Lund att ha deltagit i ett viktigt steg mot förverkligandet av all handskriftshanterings tvåfaldiga ideal om "generös tillgänglighet och klokt bevarande".

Appendix

Lunds Universitetsbiblioteks Medeltidshandskrifter (Mh) 1–59:

1 Boethius: *Institutio Arithmeticae*, omkr. 900
2 Epistularium, 1000-tal
3 Glosserad Genesis, 1000-tal
4 Glosserad Psaltare, 1100-tal
5 Epistularium, 1100-tal
6 "Necrologium Lundense", huvuddelen från omkr. 1120-tal
7 "Liber daticus vetustior", 1145-,
8 Vegetius, *Epithome Rei Militaris*, 1400-tal
9 Decretalsamling (Gregorius IX), 1200-tal
10 Decretalsamling (Gregorius IX), 1200-tal
11 Goffredus de Trano, *Summa super titulis decretalium*, 12–1300-tal
12 Nicolaus de Biard, *Distinctiones*, 12–1300-tal
13 "Sedinensis 1", Samlingsband med teologiska och astronomiska texter, 1320–1400-tal
14 *Liber Scole Virginis* (från Katedralskolan), 13–1500-tal.
15 "Reenhielmianus", Färöisk samlingshandskrift.; lagtexter, kalender, brev om fårskötsel, 1300-tal
16 "Sedinensis 2", Samlingsband med teologiska texter, 13–1400-tal
17 Magnus Erikssons landslag, 1300-tal
18 Jutisk lag, 13–1400-tal
19 Jacobus de Voragine, *Legenda aurea*, 1300-tal
20 "Berghmanianus", Samlingsband med teologiska texter, 1400-tal.
21 "Falkenbergianus", Samlingsband med Birgitta-texter, 1400-tal
22 Registrum Ville Malmöyghe – tillhör Landsarkivet i Malmö och finns där
23 Själlandslagen, 1400-tal
24 Servius Vergilius-kommentar, cirka 1450
25 Jysk lag, 1457
26 *Sermones quadragesimales*, 1400-tal
27 Vergilius, Bucolica, Georgica, och Aeneiden 1–12, 1400-tal
28 Homiliarium, 1400-tal
29 Breviarium från Leiderdorp i Holland, 1400-tal
30 Samlingsband, 1400-tal
31 Samlingsband, 1400-tal
32 "Lagerbringianus", Gamla och nya svenska rimkrönikan, cirka 1480

32a Holländsk andaktsbok, 1400-tal
32b Fragment med *Ave Maria*, 1400-tal
33 Holländsk psaltare, 1400-tal
34 Breviarium, skänkt av Erik Walkendorf, biskop av Trondheim, 1522 till fattiga präster i Lund, 1500-tal
35 Tidebok, 1400-tal
36 Register över norska gods, 1530-tal
37 Svea Rikes Lag, Konungabalken, cirka 1540
38 Breviarium från St Julien de Tours, 1400-tal
39 Samlingsband med liturgiska texter på ryska, 1400-tal
40 Bibeln på ryska, 1600-tal (?)
41 Skånelagen, 1400-tal
42 Cicero, *Brutus sive de claris oratoribus*, 1400-tal
43 *Ritus pontificiorum*, 1400-tal
44 Diverse texter av Bonaventura, 1400-tal
45 Samlingsband, 1300-tal
46 Astronomisk traktat, 1500-tal
47 Samlingsband med astronomiska texter, 14–1500-tal
48 Samlingsband med astronomiska traktater, 1444
49 Astronomiskt kompendium, 14–1500-tal
50 Astronomiskt tabellverk, 1400-tal
51 Homiliarium, 1500-tal
52 Flamländsk tidebok, 13–1400-tal
53 Samlingsband med teologiska texter, 1400-tal
54 *Apophthegmata patrum*, fragment, 1000-tal
55 "Lundseliederen", Holländsk minnessångares verk, fragment, 1200-tal
56 Antiphonale, 1507
57 Synakarion, 1400-tal
58 Syrisk Masora, 1204 (?)
59 *De lapidibus et gemmis*, 1400-tal

Föredrag hållet vid Vetenskapssocietetens årsmöte onsdagen den 26 april 2000

Lunds Universitetsbibliotek startade i januari 2000 projektet "Lunds medeltida handskrifter – tillgänglighet och bevarande", finansierat av Riksbankens Jubileumsfond, Crafoordska Stiftelsen, Vetenskapssocieteten, Humanistiska Vetenskapssamfundet i Lund och Ridderstadska Stiftelsen. Projektet, som redan väckt internationellt intresse, avser att katalogisera och digitalt fotografera de cirka 20 000 handskriftssidorna för att göra dem tillgängliga via nätet i en integrerad bas och beräknas ta cirka 2 år.

Rouzbeh Parsi

Om järnnävar, turbaner och hetsiga pennor

Iranska studenter och intellektuella i kampen om en ny nation

UNDER DETTA ÅRHUNDRADE har Iran genomgått flera omvälvande sociala och politiska förändringar som alla på ett eller annat sätt satt en oåterkallelig prägel på landet. Forskningen har under tidens gång värderat dessa händelser olika vad beträffar konsekvenserna för landets förmåga att ansluta sig till de moderna staternas skara. I den iranska politiska diskursen har striderna gällt möjligheten och behovet av att förena moderna ideologier (kommunism, nationalism etc.) med en inhemsk "autentisk" tradition (t.ex. definierad i religiösa termer).

Endast under de senaste 10 åren har en insikt börjat växa fram inom såväl forskningen som den politiska diskursen inom Iran, att landets politiska, filosofiska och religiösa arv inte kan avgränsas från omvärlden i ett desperat försök att skapa en "autentisk" inhemsk tradition.

I denna artikel diskuteras de intellektuellas roll i den inhemska diskussionen om landets öde under den tidsperiod då det moderna Irans institutioner skapades, Reza Shahs styre 1921–1941.

Den nya staten

1921 genomförde överste Reza Khan, överbefälhavare för Kosackbrigaden, en statskupp med journalisten Seyyed Zia Tabataba'is hjälp, och med den brittiska regeringens underförstådda godkännande.[1] Därigenom satte han punkt för de söndertrasade resterna av det politiska liv som den konstitutionella revolutionen 1905–1911 gett upphov till.

I detta nya politiska landskap skapades en ny centralistisk stat av modernt snitt, som utgjorde motorn för de omvälvande förändringar som följer. Envåldshärskaren som i kraft av sin person håller samman projektet, följer ing-

en specifik plan utan ser endast ett mål – den totala självständigheten visavi stormakterna Ryssland och Storbritannien. Hans personliga styre är grunden för det kaos och den bristande integration som reformerna av stat och samhälle uppvisar. Hans metoder och mål är paradoxalt nog (i ljuset av hans nationalistiska mål) slående lika de för tiden gällande europeiska trenderna, auktoritärt styre och homogena nationalstater.

Staterna i Mellanöstern, vare sig de föddes ur det Osmanska rikets spillror eller utgjorde suveräna enheter före första världskriget, hade sedan 1800-talets början försökt att värna om sin territoriella integritet och självständighet gentemot de europeiska stormakternas ständiga försök att tvinga dem till underkastelse, antingen i ekonomiska, diplomatiska eller militära termer. Den statliga byråkrati som stod för de smärtsamma och ofta fruktlösa reformförsöken var inbördes splittrad. Under 1800-talets andra hälft föll flera gånger högt uppsatta byråkrater i onåd och tvingades i exil. Journalistik blev då det medium varigenom de kunde fortsätta propagera för sin tolkning av vilka reformer som landet var i behov av. Denna tradition fortsatte under 1900-talet men blev en mer utpräglad intellektuell verksamhet. Tidnings- och tidskriftsutgivning var den intellektuelles medel för att påverka makthavarna snarare än att direkt ingå i deras skara. Journalister och studenter från det nya sekulära utbildningssystemet utgjorde härvidlag de moderna idéernas avantgarde.

Den iranska staten utgjorde en förutsättning för de intellektuellas existens, eftersom deras moderna utbildning var en produkt av reformerna under 1920- och 30-talen. Statens byråkrati behövde administratörer och de nyutexaminerade studenterna förväntade sig anställning i statens tjänst. De statliga reformerna inspirerades och iscensattes av en äldre generation intellektuella som därigenom utgjorde bryggan mellan den föregående dynastins världsliga ämbetsmannakår och den framväxande moderna motsvarigheten.

Härigenom uppstod en samhällelig parallellitet, dvs. en modern statsapparat med nya yrkeskårer och dithörande utbildningar i konkurrens med den gamla samhällsordningens religiösa och skrivkunniga skikt – teologerna (ulama). Relationen mellan dessa två skikt var av en mer komplicerad natur än ren konkurrens. En hel del av de nya intellektuella kom från i bokstavlig mening religiösa familjer och hade ofta som första utbildning gått i en traditionell skola (madreseh). Om detta kan sägas gälla den grupp av intellektuella som genomlevde den konstitutionella revolutionen (1906–1911), så ser vi ett gradvis fjärmande från denna typ av bakgrund i de nästkommande generationerna. Dessa gick oftast i skolor med modernare europeiska läroplaner och studerade vidare vid europeiska eller amerikanska lärosäten. Härvidlag spelade storpolitiken en stor roll för vilka länder som man förlitade sig på från statligt

håll när studenterna skickades iväg. Läroplanen och utbildningssystemet följde en klar fransk centralistisk tradition – Frankrike var för övrigt den enda stormakten utan koloniala ambitioner i Persien. Därtill stod fransk kultur och språk högt i kurs i bildade kretsar.[2] Således skickades många studenter till Frankrike och Schweiz. Tyskland innehade en liknande position, om än med en något problematisk relation till shahen.

Men för att förstå denna strid som har handlat om det moderna Irans öde och framtid ända in i våra dagar, måste vi gå tillbaka till den konstitutionella revolutionen.

Den konstitutionella revolutionen 1906

Revolutionen 1906 gav landet för första gången en konstitution med maktfördelning mellan monarken och ett nyinrättat parlament (majles). Författningens beivrare var en brokig skara av sekulära intellektuella, köpmän (bazaaris) och framstående teologer.[3] Av alla dessa grupper var de sekulära intellektuella bäst införstådda med innebörden av begreppet "konstitutionalism."

De andra såg det som en möjlighet att begränsa despotens nyckfulla handlande, särskilt med tanke på landets katastrofala ekonomiska situation och dess kvasikoloniala relation till stormakterna Storbritannien och Ryssland.

De olika uppfattningarna om hur konstitutionen skulle formuleras framkom tämligen tidigt i förhandlingarna om dess innehåll. Religionens roll (eller snarare marginalisering) och det framtida parlamentets suveränitet i lagstiftningsfrågor fick många teologers entusiasm för hela projektet att svalna. Parlamentets uppmärksamhet kom snart att upptas av interna stridigheter och en motstridig monarks intriger för att återfå den makt hans far Mozaffar al-Din Shah förlorat. Muhammad Ali Shah tog i denna kamp hjälp av den ryskledda kosackbrigaden, som inrättats av Naser al-Din Shah 1879 efter en resa till Ryssland. Kosackbrigaden stod under shahens direkta befäl, något som kom att ha betydelse längre fram. 1908 riktade alltså kosackbrigaden sina kanoner mot parlamentsbyggnaden och därmed började ett veritabelt inbördeskrig. I denna kamp stödde Ryssland shahen öppet genom att sätta in trupper i norra delen av landet medan Storbritannien var en mer eller mindre passiv åskådare. Mot shahen stod vissa Bakhtiyarstammar och konstitutionella grupper och föreningar (anjuman), främst i den nordöstra provinsen Azerbajdjan (Irans fönster mot väst). 1 juli 1909 omringades Teheran och shahen flydde till den ryska ambassaden. Hans 12-årige son Ahmad kröntes till shah som den siste av Qajar-dynastin.

Det parlamentariska styret led av vissa barnsjukdomar, främst i form av fragmentisering och ett ständigt trätande. Dock kvarstod vissa viktiga princi-

piella spörsmål som överlevde denna epok. Konstitutionen stipulerade ett råd bestående av fem rättslärda vars uppgift bestod i att kontrollera att lagar som promulgerades av parlamentet stod i samklang med islam. Det finns även andra klausuler som var kontroversiella men denna artikel utgjorde den kompromiss de sekulära ingick med ledarna av de teologiska seminarierna för att få deras stöd i kampen mot shahen.[4] Särskilt vissa ulama, med Sheikh Fazlollah Nuri i spetsen, hade svårt för tanken på folkets suveränitet – för Nuri vilade suveräniteten allenast hos den allsmäktige. För sitt stöd till shahen och som den namnkunnigaste av anti-konstitutionalisterna betalade Nuri ett högt pris, han hängdes i juli 1909 av sina motståndare.

Den kontroversiella artikeln förblev en tanke, den förverkligades aldrig. I 1979 års konstitution återfinns liknande tankegångar (mest konkret i Väktarrådet som detta organ brukar översättas i västerländska medier[5]) och denna gång har de förverkligats. Legitimitet och folkets suveränitet är också frågor som det debatteras och kämpas kring i den Islamiska republiken idag.

På grund av stridigheterna mellan shahens anhängare och oppositionen flydde många intellektuella till olika länder. Bland dessa fanns Seyyed Hasan Taqizadeh, journalist och parlamentsledamot som länge vistades hos professor Edward G. Browne. Browne var orientalist och en av de främsta kännarna av persisk litteratur och press, därtill den iranska konstitutionalismens främste försvarare i England. Han försökte ständigt att uppmärksamma konstitutionalisternas kamp och behov av stöd (främst visavi Ryssland) i det brittiska parlamentet och genom tidningsartiklar. Hans vänskap med flera viktiga iranska intellektuella kom att påverka såväl hans som deras fortsatta akademiska och politiska verksamhet.[6]

Mellan åren 1911 och 1914 förvärrades den ekonomiska situationen och därmed beroendet av Ryssland och Storbritannien. Många i den radikalare parlamentsfraktionen stödde centralmakterna i hopp om att frigöra sig från det anglo-ryska struptaget. Under den nya repressionen gick en del av dessa åter i exil bland annat i Berlin.

Tidskrifter

1911 startade Taqizadeh tidskriften *Kaveh*[7] i Berlin. Här skapades ett av många forum för den fortsatta kampen för konstitutionen. Bland Taqizadehs förbundna fanns viktiga intellektuella som Mohammad Qazvini och Ali Akbar Dehkhoda. I Berlingruppen fanns även Hossein Kazemzadeh Iranshahr som gav ut tidskriften *Iranshahr*[8] mellan 1922–26 i Berlin. Av alla tidskriftsprojekt i Berlin överlevde *Iranshahr* längst.

Den var frispråkigare än många av de tidskrifter som trycktes i Iran, men hade också en annan inriktning. Här diskuterades politik, filosofi, litteratur etc., men svaveloset var reserverat för Irans teologer. Den kritik, som riktades mot det religiösa etablissemanget och som jag ska återkomma till i detalj längre fram, delades av andra persiska tidskrifter utgivna i Berlin vid samma tid.

Tematiska komponenter

De texter som jag behandlar här ingår en nationalistisk diskussion, som i sin tur kan sägas bestå av ett antal återkommande teman. Dessa teman utgör de ideologiska komponenterna i ett nationsbygge, vars främsta ledstjärna är enighet. Jag har för mitt avhandlingsämne valt att betrakta utbildning som det politiska medium varigenom den eftersträvade enigheten skulle skapas och har vidare urskilt etnicitet, språk, religion och historia som bärande ideologiska komponenter. Religion utgör här inte en konstruktiv komponent i nationsbygget utan representerar en del av vad nationalisterna betraktar som landets problem. Rättslärda och teologer kan sägas utgöra den andre ("significant Other") i den sekulära debatten om landets förfall och religionens roll i detta. Nedan kommer jag att främst koncentrera mig på temat religion.

Den sekulära diskussionen om förfallet och teologernas roll

Tidskrifter utgör (såväl inom som utanför landet) fora för den ständigt pågående diskussionen om orsakerna till landets prekära tillstånd och vad som kan och bör göras för att återställa landets forna glans. Inte olikt de religiösa fundamentalister som uppträdde under 1960- och 70-talen som en reaktion på denna generations politiska strävanden, sökte man den forna glansen i historiens "början". För dessa sekulära nationalister utgjorde Irans förislamiska historia, de akamenidiska och sassanidiska imperierna, beviset på Irans potential och förmåga. Inspirerade av nya arkeologiska fynd och språkteoretiska hänvisningar till en indoeuropeisk språkfamilj, där iranska språk ingår, fick gamla föreställningar om storhet och etnisk överlägsenhet gentemot araber och turkar en ny "vetenskaplig" innebörd. Iranierna var arier och därmed besläktade med européerna.

Men hur kom det då sig att en nation med en sådan ärorik historia kunde hamna i kvasikolonialt beroende till Storbritannien och Ryssland? Vad hade lett till dagens skamliga situation?

Svaret stod för många att finna i Qajar-dynastins dekadens, men främst i

religionens roll. Åter finner man en samklang mellan de intellektuella och deras orientalistiska kolleger i Europa. Svaret, eller snarare skulden, låg ur de intellektuellas perspektiv hos den oföränderliga religionen, islam.

Få av de intellektuella lade skulden direkt på religionen, om inte annat så av politiska skäl, istället betraktade man de rättslärda som källan till att landet var efterblivet. Teologer och rättslärda karakteriserades som inskränkta och xenofoba. De hade under seklernas gång använt sin makt över folket och dess kungar för att hävda sin egen roll och hindra alla möjligheter till förnyelse.

Jag ska i det följande försöka återge några av de intellektuellas argument och beskriva den världsbild som de uttryckte i sina texter. Av största vikt är den historiska berättelse som utgör ramverket för deras förståelse av såväl historien som samtiden, samt deras delvis olika sätt att angripa landets stagnation.

Mahmud Afshar, vars tidskrift *Ayandeh*[9] av vissa forskare har betraktats som nära allierad med shahens nya statsledning, kontrasterar i inledningen till första numret, landets nuvarande situation med förhållandena under den föregående dynastin. Nu råder säkerhet och lugn, då var landet i händerna på ryssar och engelsmän. Nu håller centralmakten upproriska stammar i norr och söder i schack medan de tidigare kunde härja fritt. För Afshar utgör detta endast ett första steg, därefter krävs det effektivare skatteindrivning för att få in medel till att bygga upp nationen men viktigast av allt för honom, som för alla modernitetsivrare, var ett modernt utbildningsväsen.[10]

Ett modernt och obligatoriskt utbildningsväsen utgör ett viktigt tema för många iranska skribenter under första hälften av 1900-talet. Fördelarna som lyfts fram är många men det underliggande motiv som Afshar knyter an till är den nationella enigheten. Nationalism, lojalitet till nationen och samhörigheten är centrala begrepp och verktyg för att modernisera landet. Afshar är liksom många andra intellektuella medveten om de många etniska, religiösa och språkliga skillnaderna i Iran. I hans ögon är de eller kan bli orsakerna till ytterligare inre splittring. Nationalism har enligt honom räddat såväl Tyskland och Italien som Turkiet från undergång. Denna väg utgjorde Irans räddning.

Att försöka homogenisera befolkningen ifråga om språk, seder och kläder var ett sätt att stärka den nationella gemenskapen. Afshar diskuterar frågan i tämligen praktiska termer, något som skiljer honom från många andra skribenter. Det persiska språket, dess litteratur måste spridas till landets alla hörn, särskilt till de olika stammar som talar arabiska eller turkiska. I denna strävan går han så långt som till att föreslå befolkningsförflyttningar om så är nödvändigt. Själv karakteriserar Afshar detta projekt som en inhemsk kolonisation, något som i sin tur kräver ett nationellt utbildningsväsen. Hans appell i

denna fråga visar också vilka han ser som sin publik, de som ska hjälpa till att genomföra detta projekt. Han vädjar för landets räddning till de som "ansluter sig till iransk historia, litteratur, den Shi'itiska läran och talar persiska".[11]

Om Afshar är konkret i sina politiska förslag så är hans kolleger som är verksamma inom landet desto mer abstrakta i sitt sätt att behandla nationella spörsmål. Majid Movvaqqar, redaktör för tidskriften *Mehr*,[12] diskuterar i sin inledningsartikel maktens förgänglighet och kunskapens beständighet. Hur kan 60 miljoner japaner plåga 400 miljoner kineser, och hur kan Storbritannien med sina 40 miljoner invånare lägga under sig Indien med 320 miljoner människor? För Movvaqqar ligger svaret i utbildningsfrågan och skillnaderna i kunskapsnivå.

Även om skuldfrågan finns med som en del av berättelsen så ingår främst Qajar-dynastin och i den mån som de rättslärda diskuteras, så är det i väldigt milda ordalag och med en resonerande ton. Detta står i bjärt kontrast till den ton som redaktörerna för Berlin-tidskrifterna slår an i samma fråga.

Journalisten Kazemzadeh Iranshahr tillhörde under första världskriget Hasan Taqizadehs grupp av exiliranier i Berlin. Han hade även vistats i Storbritannien som diplomat och kände E. G. Browne.[13] Mellan 1921 och 1924 gav han ut sin egen tidskrift, *Iranshahr*. I en lång artikel kallad "Religion och nationalitet" ger han en utförlig beskrivning av sin världsåskådning. Med sin progressiva syn på historien ser han Iran som efterblivet, och om detta inte åtgärdas kommer det att leda till en revolution. Kazemzadeh svävar på målet vad beträffar revolutionens form, ibland framställs den som fredlig ibland tycks den komma att kräva blodsutgjutelse.[14] Det blod som då skulle komma att krävas är utan tvekan de rättslärdas. För när det uppdagas för folket vem som bär skulden till deras armod så kommer de att utkräva hämnd. För Kazemzadeh består Irans problem främst i att islam och dess uttolkare blivit korrumperade och vidskepliga. För honom är religionen central i den iranska "mentaliteten" och de rättslärdas ställning så viktig att reformer och samhälleliga framsteg är omöjliga utan deras medverkan. För att återskapa en sund religion måste den rensas från vidskepelse och separeras från det världsliga.

Kazemzadeh är en typisk modernitetsivrare vars personliga gudssyn är individualistisk. För honom finns det ingen plats för någon rättslärd. Att han starkt har påverkats av sin läsning av den västeuropeiska historien framgår av den jämförelse han gör mellan kristendomens utveckling i Europa och islam i Iran. Enligt honom är kristendomen en fredlig religion, dess problem i Europa härstammar främst från kyrkans försök att bemäktiga sig världslig makt. Udden i denna analys är riktad mot påvestaten. Kazemzadeh menar att såväl prinsar som präster har utnyttjat religionen för sina egna syften.[15] Hans svar

på detta dilemma är individualisering av religionsutövandet. Mellan den troende och Gud finns ett band av tro och samvete som är privat. Ingen står mellan den troende och Gud.[16]

Svaret ges också tyngd genom påståendet att individualiseringen av religionsutövandet är resultatet av en utveckling som skett i Europa och för vilken tiden nu är mogen i Östern.

Kazemzadeh gör sin kritik till trots ändå skillnad mellan korrumperade och dygdiga rättslärda.[17] Men hans retorik är icke desto mindre hård mot hela gruppen, då han frågar sig varför de dygdiga inte fördömer sina korrumperade kolleger och den andliga dekadensen. Han avslutar denna anklagelseakt med ett varnande ord riktat till teologerna: "Er tystnad är en synd och de medvetet syndigas lidande är den största."[18]

Det som skiljer Kazemzadehs analys från t.ex. Afhsars är hans betoning av den andliga dimensionen av politiskt liv och idealism. Men även om religion är ett centralt tema för honom kan islams renande från vidskepelse och dylika element inte rädda Iran. För att åter skapa en civilisation värdig det "ariska förståndet" måste såväl den västerländska materialismen som det religiösa projektet[19] förkastas. Trogen sin tidsålder ser Kazemzadeh svaret i nationen. Genom att hävda sin självständighet och odla det specifikt "iranska" kan det iranska folket skapa sin lycka och därigenom bidra till världscivilisationen.[20]

Under drygt ett års tid 1925–1926 gav en grupp studenter i Berlin ut tidskriften *Farangestan*.[21] Tidskriftens allmänna ton är mer kritisk och konfrontationsbenägen än den som går att utläsa i de i Iran utgivna tidskrifterna. Även *Iranshahr* har generellt en mer dämpad ton. Berlinstudenterna kan sägas sakna en del av de erfarenheter som gör de andra tidskrifternas författare mer återhållsamma. Deras intressen är också mer studentikosa och ungdomliga i vissa avseenden. Sport utgör ett viktigt inslag och inte bara ur den fysiska uppfostrans perspektiv som hos andra tidskrifter. *Farangestans* medarbetare kom att väcka Reza Shahs misshag och i ett par fall lyckade den iranska regeringen tvinga de preussiska myndigheterna att utvisa några av studenterna från Tyskland. Minst en person skickades på detta vis tillbaka till en säker död. Flera andra fick fängelsestraff, medan andra lyckades komma tillbaka till sin akademiska karriär efter Reza Shahs abdikation 1941. Den mest namnkunnige av *Farangestans* skribenter var Taqi Arani, han var sin generations kanske skarpaste hjärna, en fysiker med intresse för socialism och kommunism, något som ledde till hans fängslande (1934) och död (1937).[22]

Ideologiskt och politiskt kan *Farangestan* placeras i ett europeiskt mellankrigstidssammanhang bättre än någon annan av de tidskrifter som tas upp i

denna artikel. Redan introduktionsartikeln ger en glimt av den på en gång både upprymda och politiskt instabila stämningen i Europa i allmänhet och Berlin i synnerhet.

De unga redaktörerna ser sig själva som lyckligt lottade eftersom de i sin exil i Berlin kan tala fritt, utan risk för att fängslas, i en miljö utan "vidskepliga rojalistiska uppfattningar". De vill väcka Iran ur dess sömniga okunskap, misär och vidskeplighet. De vill ge landet en tillvaro värdig det 20:e århundradet och för att åstadkomma detta måste man förkasta allt gammalt, börja om, skapa en ny modern Människa.[23]

Den radikala inställningen, inte bara vad beträffar hävdvunna iranska institutioner och traditioner, utan även vad beträffar hur framtiden skall förverkligas fortsätter i nästa artikel, "Social Revolution". Än mer intressant är den långa undertiteln: "Avsaknaden av möjligheter till en revolution under nuvarande omständigheter. Behovet av en diktator, en kunnig och flitig diktator." Här diskuterar Moshfeq Kazemi situationen i Iran och det ogynnsamma läget för en revolution. Han anser att Irans efterblivna, okunniga befolkning, som dessutom är fjättrad vid de vidskepliga rättslärda, inte erbjuder några möjligheter till en omvälvande revolution. Faran att den utbildade ungdomen lämnar landet i besvikelse över tingens ordning är akut och måste bekämpas. Om inte revolution så evolution genom utbildning, men även detta alternativ är bristfälligt då Europa knappast kan förväntas inta en tålmodig attityd visavi det efterblivna Iran.

Efter denna lägesbeskrivning ger författaren en utförlig skildring av de rättslärdas roll i landet och dess förfall. Beskrivningen är även intressant då den innefattar situationen under den konstitutionella revolutionen. Kazemi hävdar att det är lönlöst att stipulera lagar av det ena eller andra slaget så länge majoriteten av befolkningen lyder de "illitterata turbanklädda härskarna" som kan samla en pöbel och anklaga lagens förespråkare för kätteri. I Iran utgör, till skillnad från i andra länder, majoriteten problemet. Den är styrd av de rättslärda och besitter i sig inga värdefulla kunskaper. Arton års konstitutionellt styre var förgäves. Lösningen ligger i att finna en stark man, inte en person från en traditionell sektor av samhället utan en modernt utbildad person med goda kunskaper om Europa. Han måste vidare besitta såväl kunskaper som allvar. Författaren tar upp Benito Mussolini som ett gott exempel. Vad han beundrar hos Mussolini är dennes förmåga att tvinga majoriteten till samarbete, något som Kazemi anser är nödvändigt även i Iran då befolkningen egentligen inte förstår vad parlamentarism är. Kazemis bitterhet gäller inte bara befolkningen generellt utan även den iranska författningen och parlamentet. Han anser att parlamentarism är omöjlig i ett land där parlamentsle-

damöterna byter åsikt jämt och ständigt, och inte har någon insikt i varken partiväsende eller ideologier. Skulden för dagens problem ligger alltså i den konstitutionella revolutionens sammansättning, det var en ofullkomlig revolution. Detta kan nu endast åtgärdas genom en ny revolution ledd av en stark man, då en samhällelig revolution med denna tröga befolkning är omöjlig. En man med "järnnävar för att slå de illitterata rättslärda, som ser utbredningen av utbildning som en irrlära, i ansiktet".

Kazemi är medveten om det nya styret i Iran och frågar sig varför denna järnnäve inte tystar de rällslärda utan låter dem fuska sig in i parlamentet via valurnan. Även ett år senare i april 1925 i en artikel med titeln "Efter ett år", återkommer *Farangestans* redaktion till frågan om vad Irans konstitutionalism består i när fem rättslärda kan förhindra folkviljan. Slagordet "revolution" får här ett delvis annorlunda innehåll när analysen av den konstitutionella revolutionen blir mer utförlig. Revolutionen ses som en politisk händelse, något som redaktionen hävdar är felvänd ordning vid jämförelse med liknande händelser i civiliserade länder. Vad som krävs först är en samhällelig förändring, en revolution i termer av etik, religion och *adab* (det sistnämnda är ett svåröversatt begrepp som omfattar såväl artighet, etikett, hållning som uppfostran och skolning). Utan denna transformation får man en ofullbordad författning, vilket kunde illustreras av den situation Iran befann sig i.

En senare sammanfattning och vidräkning erbjuder Amir Qoli Amini i introduktionen till tidskriften *Bakhtaå*.[24] Kritiken riktas precis som i *Farangestan* mot den konstitutionella revolutionen. Det var inte så mycket författningen som Reza Shahs statskupp som hade hjälpt landet att börja hinna ifatt Europa.[25] Revolutionen utgjorde snarare ett missat tillfälle, främst ifråga om skapandet av ett nationellt utbildningssystem. Denna kritik gäller även de tidskrifter som tidigare diskuterats, som Amini nämner vid namn. Amini menar att deras syn på utbildning inte heller mottogs med någon större entusiasm av befolkningen. Han riktar även kritik mot sin egen tids utbildningssystem men endast i korta ordalag och i förbigående. Reza Shahs bristfälliga tolerans för kritiker har på detta årtionde avtagit i sådan utsträckning att utbildningsfrågan endast kan diskuteras i termer av historiska misstag snarare än dagens problematik.

Svaret på den av Mosfeq Kazemi ställda frågan om de rättslärdas roll under Reza Khans tid finner vi det politiska spelet i Iran 1925–1926. Reza Khan hade som premiärminister långtgående planer på att avlägsna den ständigt bortreste Ahmad Shah. Enligt vissa hyste han ambitioner på att efterlikna sin förebild Atatörk och utlysa en republik. Att släcka Qajar-dynastin utgjorde i vilket fall ett riskfyllt projekt och de rättslärdas roll som garanter av den sam-

hälleliga moralen krävde någon form av samtycke från deras sida. De i sin tur fruktade en republik, dels på grund av den turkiska utvecklingen, dels därför att ett styrelseskick utan Guds nåde endast kunde leda till materialism, en värld utan Gud.[26] Sålunda grundade Reza Khan istället en egen dynasti, Pahlavi. Namnet går tillbaka till de gamla kungadynastierna från förislamisk tid och indikerade riktningen för den nationalism och det statsbygge som denna järnnäve åstundade.

Vad vi kan skönja i dessa texter, starkare hos vissa än hos andra, är en tidsuppfattning som indikerar skribenternas syn på Europa såväl som deras självbild. Det finns en naturgiven tid som ständigt går framåt, som framskrider obevekligt. De mänskliga framstegen utgör manifestationer av denna tid och endast en kontinent står i samklang med tiden, Europa. Iran som många andra länder har förlorat greppet om denna tid, de befinner sig efter. Denna fördröjning blir ju längre den fortgår större och än svårare att övervinna. Därav vissa skribenters propagerande för en revolution, ett hopp framåt i tiden för att på kort tid återvinna det som i Europa skett i form av en evolution.

Att Iran en gång var i takt med tiden bevisas genom dess praktfulla förflutna. Dock tycks inte storhetstiden under safaviderna (1501–1722) väcka något intresse. Kanske beror det på att safaviderna mer eller mindre med tvång omvandlade Iran från ett sunnimuslimskt land till ett fäste för den shi'itiska tolkningen. Den förislamiska eran och dess religion zoroastrismen, däremot, väcker såväl intresse som stolthet.

En viktig skillnad i betoningen av det nya projektet som finns mellan tidskrifterna utgivna i Iran och de från Berlin är enighet i syn på språk och etnicitet å ena sidan och frågan om religionens roll å andra sidan. För *Farangestan* och *Iranshahr* är enighet viktig men deras huvudvärk gäller religion och framför allt de professionella som tolkar religionen för lekmannen. Upplysningsidealet står främst i fokus för dem. Ayandeh och de andra Teheranbaserade tidskrifterna diskuterar enighet i etniska termer, hur den ska uppnås (genom utbildning, vilken form etc.) men ytterst sällan nämns de rättslärda trots att de står för den traditionella utbildning som finns att tillgå, den utbildning som ska ersättas av det moderna projektet. Generellt kan vi alltså tala om de rättslärda som den Andre ("significant Other"[27]) i denna moderna form/medium av/för intellektuellt utbyte (tidskrifter). De finns där ständigt närvarande, men kommer själva aldrig till tals. I de Berlinbaserade tidskrifterna utgör de den uttalade men stumma fienden. De ingår inte i världsbilden i termer av ideal eller framtidsvisioner. De finns där som de onämnda vars karaktär har bidragit till problemet Iran. Hos deras kollegor i Teheran är de, vare sig de beskrivs respektfullt eller återhållsamt, en stum och indirekt tilltalad grupp.

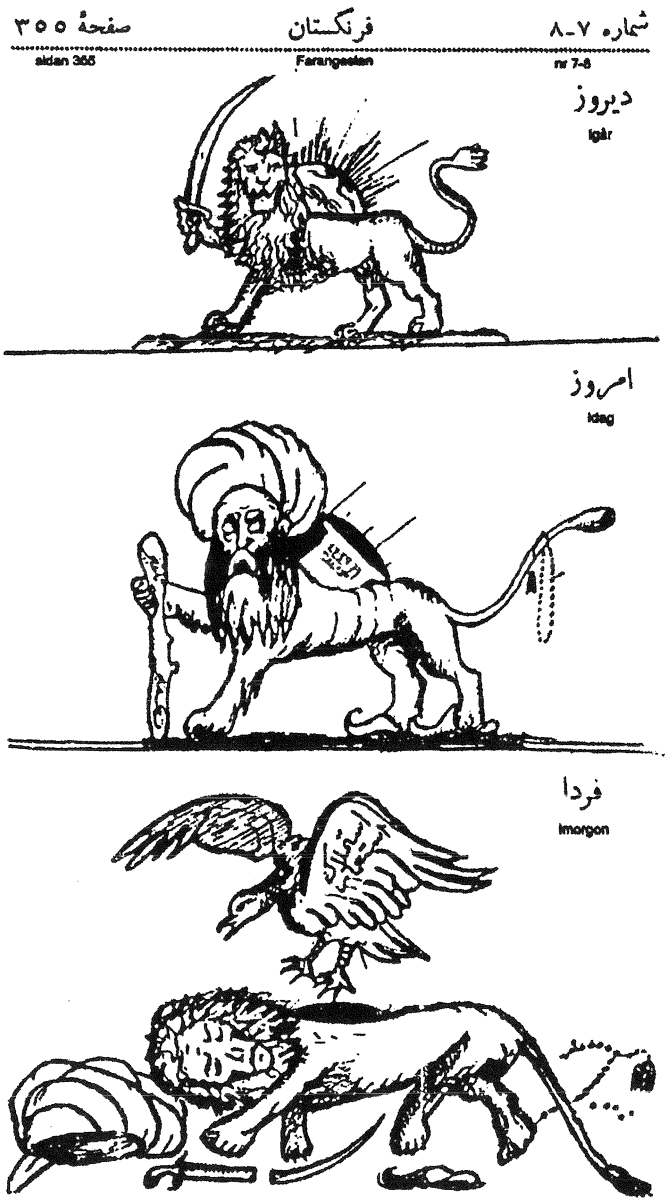

Denna stumhet kan delvis vara självvald i den mening att de teologiska seminarierna var på defensiven under Reza Shahs styre. Mediet, det moderna samhällets medieformer, tidningar, tidskrifter, pamfletter etc. hade ännu inte heller anammats av de rättslärda. Vi vet idag inte i vilken mån det fanns en mot-

diskussion, en medvetenhet om den samhälleliga problematiken och antagonismen, hos de rättslärda vid denna tidpunkt. Ytterst lite forskning har gjorts på detta tema. Återigen beror det delvis på svårigheter att erhålla relevant material och information från dessa institutioner. Men delvis är det också motståndet och arrogansen från den sekulära vetenskapen, som har lett till att detta forskningsämne avsiktligt förbisetts. Även västerländska reseskildrare från denna tid har så att säga redan dömt ut den religiösa traditionen som obsolet och världsfrånvänd. De järnnävar som ruskade fram ett moderniseringsprojekt i sina respektive länder ansågs ha haft framgång i kampen mot den religiösa "traditionalismen" och "vidskepligheten". Det fanns alltså inte så mycket mer att säga om de rättslärda från modernisternas sida.

Det ytliga och djupt felaktiga i en sådan "analys" har visat sig gång på gång (se till exempel det turkiska fallet), egentligen redan med Reza Shahs fall då de rättslärda återigen kunde börja hävda sina positioner och intressen öppet.

Bilden på detta uppslag förmedlar i all sin enkelhet den historiska kronologi och det brådskande och allvarliga i Irans situation så som en hel del av de sekulära reformisterna såg den. Den övre delen av bilden visar silverlejonet, en iransk symbol, i all sin prakt. Den utstrålar vitalitet och behöver uppenbarligen inga ord eller ytterligare symboler för att förklara sig. Detta är det forna förislamiska Iran, en dåtida stormakt.

Nästa del visar den aktuella situationen, här har lejonet usurperats av en turbanklädd och skäggprydd rättslärd. Lejonet kan inte längre stå på egna ben, det har magrat och behöver en käpp med två inskriptioner, en oläslig, den andra "takfir", ett ord som betyder "bannlysning" och är relaterat till "kafir", kättare. Just i denna tidskrift framfördes ju en hel del besk kritik om omöjligheten att föra politiska diskussioner i Iran då man ständigt riskerade att anklagas för kätteri. Lejonets bakre ben har skor av "orientaliskt" snitt och svansen bär på en "tasbih", ett radband vars pärlor symboliserar de många namn under vilka Gud är känd. Denna beklämmande situation kan endast leda till vad som avbildas i den nedre tredjedelen, undergången. Här har lejonet stupat, svärdet som inte finns med i det föregående bildavsnittet ligger nu brutet. Även turbanen och radbandet ligger som nedslagna på marken. Den uppåtgående solen som skymdes tidigare har nu gått ner. Detta tragiska kadaver utgör nu endast ett eftertraktat byte för rovfågeln som representerar de koloniserande makterna.
Det faktum att även turbanen och andra symboler för religion och dess professionella utövare röner samma öde som det ståtliga lejon de parasiterade på, ger intryck av att tecknaren ser de rättslärdas framtid som intimt sammanbunden med Iran i dess helhet, antagonismen till trots.

Efter järnnäven

1941 invaderades Iran av Storbritannien och Sovjetunionen, landets uttalade neutralitet till trots. De allierade ville säkra tillförseln av krigsmateriel till Sovjetunionen och stävja Reza Shahs pro-tyska inställning. Reza Shah avgick för att underlätta och säkra tronföljden. Hans son Mohammad Reza Pahlavi tog över ett land i post-despotisk eufori. Antalet publikationer av alla de slag från alla möjliga politiska grupperingar formligen exploderade. Fram till den av CIA iscensatta kuppen 1953 var det offentliga vidare och öppnare än det någonsin varit sedan den konstitutionella eran. De religiösa började åter hävda sina samhälleliga positioner och den unge shahen hade inte råd att stöta sig med dem. De rättslärda förblev återhållsamma vad beträffar det "rent" politiska. Den främste av dem ayatolla Borujerdi, skydde det offentligt politiska. Först efter hans död 1961 gav sig den yngre generationen teologer in i den offentliga debatten, bland dem Ruhollah Khomeini som redan 1943 skrivit en bok till försvar för sitt skrå gentemot materialister och andra antagonister. En redogörelse för den fortsatta utvecklingen, främst dialektiken mellan Irans vänsterkrafter och den växande islamiska rörelsen, skulle bli alltför omfattande för detta sammanhang.

Dock skall påpekas att det politisk-filosofiska arvet efter den konstitutionella revolutionen och mellankrigstiden fortfarande är aktuellt, vilket följande exempel kan belysa. 1979 när Irans andra författning skulle godkännas i en folkomröstning diskuterades även landets officiella namn. Khomeini förkastade "Irans islamiska Demokratiska Republik". Han såg ingen roll för begreppet "demokrati". På samma sätt hade hans föregångare hjälpt Reza Khan till tronen av rädsla för vad alternativet "republik" kunde innebära.

Idag består landets majoritet av personer födda efter den islamiska revolutionen 1979 och kampen står idag om nya definitioner av vad såväl islam som republik kan betyda, där folkets suveränitet och demokrati är av central betydelse. I längden kommer det dock att krävas en ny författning för att hysa dessa ambitioner.

Noter

1 För den brittiska rollen se Zirinsky, Michael S. "Imperial Power and Dictatorship: Britain and the Rise of Reza Shah, 1921–1926", *International Journal of Middle East Studies*, 1992, vol. 24 nr 4.

2 För en intressant jämförelse mellan Turkiet och Iran ifråga om organisering och genomförandet av språkreformer, vilket i sin tur går parallellt med de övergripande re-

formförsöken, se Perry, John "Language Reform in Iran and Turkey", *International Journal of Middle East Studies*, 1985:17, nr 3.

3 Det har på senare tid framkommit att huvuddelen av de rättslärda som deltog var religiösa dissidenter eller rentav tillhörande Bahai eller Babi sekterna. Se Bayat, M. *Irans First Revolution. Shiísm and the Constitutional Revolution of 1905–1909.* Oxford University Press 1991 och Janet Afarys recension av densamma, "Religious Dissidents and the Constitutional Revolution", *Critique*, 1994:5 Fall.

4 Se bl.a. Avery, Peter *Modern Iran*, 1967, 2:a uppl. Ernst Benn.

5 Se t.ex. Buchta, W. "Ein Haus mit vielen Herren: divergierende Machtzentren in der islamischen Republik Iran", *Orient*, 1998, vol. 39 nr 1.

6 Se bl.a. Bonakdarian, Mansour "Edward G. Browne and the Iranian Constitutional Struggle: From Academic Orientalism to Political Activism", *Iranian Studies* 1993:26 nr 1–2 och densamme "Iranian Constitutional Exiles and British Foreign-Policy Dissenters, 1908–9", *International Journal of Middle East Studies*, 1995:27.

7 Kaveh är smeden i Ferdowsis episka Shahnameh (Konungarnas bok) som reser upprorsfanan mot despoten Zahak. Zahak är inte perser och har ingått en pakt med djävulen, som låtit två ormar växa ut på Zahaks skuldror. Dessa ormar matas med ynglingars hjärnor varje morgon.

8 Ett för-islamiskt namn för Iran, bokst. Ariernas land.

9 Ayandeh betyder "framtid[en]".

10 Afshar, M. "Introduktion", 1925, vol. 1 nr 1, s. 4–5.

11 Afshar, M. "Introduktion", 1925, vol. 1 nr 1, s. 5–6.

12 Ordet betecknar solen, vänlighet, vänskap. Jfr med den zoroastriska höstdagjämningens högtid Mehrgan.

13 För korta levnadsbeskrivningar se Abrahamian, E. "Iran between two revolutions", Princeton University Press 1982, s. 123 och Keshavarz, A. H. "Förord" i *Två artiklar av Hossein Kazemzadeh Iranshahr*, 1991, förlag okänt.

14 H. K. Irânshahr, "Religion och Nation", 1991 (1923), s. 1.

15 H. K. Irânshahr, "Religion och Nation", 1991 (1923), s. 6–9 och 24–25.

16 H. K. Irânshahr, "Religion och Nation", 1991 (1923), s. 3.

17 H. K. Irânshahr, "Religion och Nation", 1991 (1923), s. 17–18 och 22–23.

18 H. K. Irânshahr, "Religion och Nation", 1991 (1923), s. 23.

19 H. K. Irânshahr, "Religion och Nation", 1991 (1923), s. 29–30 och 32. Pan-islamism vid sekelskiftet som propagerades av t.ex. Jaml al-Din al-Afghani (eg. Astarabadi).

20 H. K. Irânshahr, 1991 (1923), s. 30.

21 Farang betyder egentligen Franker, benämningen för korstågsriddarna. Farangestan betyder således Frankernas land (jfr t.ex. Afghanistan).

22 För en detaljerad diskussion av Berlinstudenternas situation se Mahrad, Ahmad "Lag Berlin in Persien? Die Betägigung iranischer Oppositioneller und Emigranten in Deutschland und die kapitulation der Weimarer Republik vor dem iranischen Schah", i Greussing, Kurt & Grevemeyer, Jan-Heeren (red.) *Revolution in Iran und Afghanistan* Mardom Nameh, Syndikat 1980.

23 Osignerad artikel "Vad vill vi?! Iran vaknar efter flera seklers sömn", *Farangestan* 1924 nr 1.

24 Bakhtar betyder "Väst" och gavs ut i Isfahan. Amini, Amir Qoli "Varför grundades Bâkhtar?", Bakhtar vol. 1 no. 1 1933.

25 Amini, A. Q. 1933:1:1, s. 1–5.

26 Det som ännu debatteras är huruvida det republikanska projektet var allvarligt menat från Reza Khans sida. Se Faghfoory, Mohammad H. "The Ulama-State Relations in

Iran: 1921–1941" *Int. Journal of Middle East Studies*, 1987:19 och densamme "The Impact of Modernization on the Ulama in Iran, 1925–1941", *Iranian Studies*, 1993:26 no. 3–4.

27 Se t.ex. Sayyid, Bobby *A Fundamental Fear. Eurocentrism and the Emergence of islamism*, 1997, Zed Books.

MINNESORD

Gustav Korlén

Torsten Dahlberg

1906–1996

När Eric Rooth på sin åttioårsdag 1969 hade samlat några av sina många elever till en magnifik festmåltid på Hotel Savoy i Malmö roade han sig med att i sitt hälsningstal spekulera över vad de hade kunnat bli. Om Torsten Dahlberg hävdade han med bestämdhet att han borde ha kunnat bli en industri- eller framstående VD för ett större industri- eller affärsföretag.

Onekligen hade Dahlberg då redan dokumenterat framstående administrativa och organisatoriska egenskaper. Sålunda hade han under tiden som lektor vid h. a. läroverket i Landskrona 1938–1951 i olika omgångar (som företrädare för högerpartiet) varit ledamot av stadsfullmäktige, folkskolestyrelsen, lönenämnden, kulturnämnden och socialnämnden. Senare tjänstgjorde han en tid som undervisningsråd och chef för Skolöverstyrelsens rotel för moderna språk. I Göteborg betroddes han som professor med talrika administrativa uppdrag.

Men nu var det alltså inte industriman han blivit utan en framstående företrädare för vad som i recensioner på 30- och 40-talen brukade apostroferas som "die bewährte Lunder Germanistenschule".

Torsten Dahlberg var född i Lackalänga, där hans fadern var överlärare. Som klassens primus avlade han 1925 studentexamen vid Katedralskolan i Lund. Han blev fil. mag. i tyska, engelska och franska 1928 och avlade filosofie licentiatexamen i tyska 1932. Han disputerade sedan 1934 på en dialektgeografisk avhandling med titeln *Die Mundart von Dorste. Studien über die niederdeutschen Mundarten an der oberen Leine (das sog. göttingisch-grubenhagensche Dialektgebiet). Teil 1. Die Vokale.* Den ledde omgående till docentur och följdes tre år senare av en andra del som omfattade konsonantism,

formlära och en övertygande dialektbestämning av en omstridd parafras på Gamla Testamentet.

Efter ytterligare tre år utkom den ordhistoriska undersökningen *Studien über den Wortschatz Südhannovers. Erläuterungen zu Georg Schambachs Wörterbuch der Fürstentümer Göttingen und Grubenhagen.*

Med denna trilogi, ett veritabelt kraftprov, hade Dahlberg etablerat sig som en framstående dialektforskare. Han behöll livet igenom som lärare och forskare sitt engagemang för lågtysk (inkl. nederländsk) lingvistik och filologi, bl.a. som utgivare av och flitig bidragsgivare i den av honom utgivna *Niederdeutsche Mitteilungen* 1960–1974.

Han framstod vid sin bortgång som en centralgestalt inom dessa områden och det var på goda grunder som han 1976 blev hedersledamot av den traditionsrika Verein für niederdeutsche Sprachforschung i Hamburg och 1979 tilldelades ett prestigefyllt pris vid universitetet i Münster, uppkallat efter den nederländske barockdiktaren Joost van den Vondel.

Efter sina lågtyska avhandlingar hade Dahlberg emellertid de närmaste åren övergått till ett helt annat ämnesområde, gällande hjälteeposet om Didrik av Bern. Vid sidan av sin krävande skoltjänstgöring utgav han i rask takt under åren 1947–1950 tre arbeten, *Das moselfränkische Rosengartenfragment der Landesbibliothek Dessau, Zwei unberücksichtigte mittelhochdeutsche Laurin-Versionen untersucht und herausgegeben* och *Zum dänischen Lavrin und niederdeutschen Lorin. Mit einem Neudruck des einzig erhaltenen Exemplars (Hamburg um 1560).* Dahlberg utreder här de intrikata textkritiska och språkliga problemen kring sagostoffen om Kriemhildes berömda "Rosengarten" och dvärgakungen Laurin. Särskilt det tredje arbetet hade – som Erik Rooth skriver i sitt utlåtande vid tillsättningen av professuren i Göteborg 1951 – "väsentligt stärkt hans meritering som filolog".

Under Göteborgstiden tilldrog sig ett annat sagomotiv hans intresse, den iriske munken Brandans mångomsjungna irrfärder. I ett arbete med den omfångsrika men informativa titeln *Brandaniana. Kritische Bemerkungen zu den Untersuchungen über die deutschen und niederländischen Branan-Versionen der sog. Reise-Klasse. Mit komplettierdendem Material und einer Neuausgabe des ostfälischen Gebiets* utreder han skarpsinnigt de textkritiska förhållandena i en rad tyska och nederländska versioner.

Dahlberg var alltså i första hand dialektforskare och medeltidsfilolog. Det innebär nu inte att han skulle ha saknat intresse för andra områden. Sålunda uppmärksammade han tidigt den språkliga problematiken kring det delade Tyskland i en artikel om "Wortschatz und Politik in Ostdeutschland" i *Mo-*

derna språk 1960. En uppmärksammad litteraturhistorisk insats var hans studier av folkvisan "Till Österland vill jag fara", först i en omfångsrik artikel i *Niederdeutsche Mitteilungen* 1972. Han återkom till ämnet i olika sammanhang, senast i *Vetenskapssocietens årsbok* 1980.

Om Torsten Dahlbergs licentiattentamen i medelhögtyska berättade Erik Rooth en gång att han avsåg att sluta med en onormaliserad text (de var ofta av betydande svårighetsgrad), varvid tentanden utbrast: "skall det vara nödvändigt". Yttrandet var karakteristiskt för den respektlöshet gentemot all akademisk (och politisk) överhet som han – liksom sitt gosselynne och sin frodiga humor – behöll livet ut.

Sten Hidal

Tryggve Kronholm

1939–1999

Den semitiska filologin har gamla anor i Sverige. Enligt Lunds universitets konstitutioner skulle inte mindre än tre av sammanlagt sjutton professorer undervisa i hebreiska, endast en dock uteslutande. Också de andra semitiska språken uppmärksammades, främst de olika arameiska språken. Bland de österländska språken räknades även turkiskan in, som under 1700-talet av utrikespolitiska skäl blev viktig för Sverige.

Tryggve Kronholm skulle ha varit en prydnad för Lunds universitet 1666. Han var det inte mindre 1974 då han blev fil. dr och docent i semitiska språk vid vårt universitet. Professor här var han endast en kort tid, 1987–1988, men han hade livet genom många och starka band med Lund. Ledamot av Vetenskapssocieteten blev han 1988.

Ibland kan mötet med en människa vara avgörande för ett helt liv. Om Tryggve Kronholm kan detta sägas vara sant i ovanligt hög grad. Hugo Odeberg, professor i Nya testamentets exegetik 1933–1964 kom att bli bestämmande för Kronholms fortsatta bana. Han har i en bok utgiven till 100-årsminnet av Hugo Odebergs födelse givit en levande och talande bild av sin relation till mästaren. Det skall observeras, att Odeberg inte var Kronholms ämneslärare – deras relation låg på ett annat plan än det strikt ämnesmässiga. Odeberg var Kronholms mentor och inspiratör, och Kronholm fascinerades av Odebergs undervisning i föreningen Ereuna som samlades varje lördagsmorgon och där Kronholm snart blev ordförande. Odeberg var grundlärd i de semitiska språken, en kärlek som hans yngre vän tog över och väl förvaltade. Han ärvde också en skepsis mot teologin, även om han bedrev sina första studier inom

denna fakultet och så småningom även blev professor vid en teologisk fakultet.

Det var emellertid inom den humanistiska fakulteten som Kronholm framlade sin doktorsavhandling, som var en edition med kommentar av en rabbinsk text om den synagogala liturgin, *Seder R. Amram Gaon. Part II The Order of the Sabbath Prayer* (1974). Första delen av denna text hade ederats 1951 av David Hedegård, även han en lärjunge till Odeberg. I förordet till Kronholms avhandling tackas hans ämneslärare i semitiska språk, Gösta Vitestam, i varma ordalag. Fylld av värme är även dedikationen till föräldrarna, Brita och Birger Kronholm, *servis musicae sacrae,* där epitetet även antyder författarens eget musikaliska intresse och förmåga.

Redan före disputationen fick Kronholm ett lektorat i hebreiska på den teologiska fakulteten, där minnestecknaren 1975 kom att efterträda honom i tjänsten. Som sådan fick han visa sin förmåga att undervisa unga teologistuderande i bibelhebreiska. Flera är de som bevarar hans undervisning i tacksamt minne. Kronholm var imponerande som lärare genom sin trygghet och säkerhet. Ingen kunde som han förmedla grammatikens elementa och samtidigt förmedla en upplevelse av språket som en port in i en annan värld.

Den unge och lovande semitisten blev tidigt uppmärksammad och fick 1975 en docenttjänst i Uppsala. Där kom han även att knytas till Bibelkommissionen, som just hade fått en gammaltestamentlig enhet inrättad. Han lade ner mycket intresse och krafter på detta arbete, och var under det sista år han levde engagerad i Svenska Bibelsällskapet för att förbereda mottagandet av Bibel 2000. Tyvärr fick han inte uppleva den högtidliga stund då den nya översättningen överlämnades i riksdagen.

1979 tillträdde han en professur i Gamla testamentets exegetik vid Missionshöjskolen i Stavanger. Med sin bakgrund i konservativ pietism (föräldrarna tillhörde Bibeltrogna Vänner) fann han sig snabbt tillrätta i Norge. Hans bok om budorden, *De tio orden* (1992) går tillbaka på föreläsningar i Stavanger. Den visar hans pedagogiska skicklighet och ger en klar bild av hans vetenskapliga orientering och bredd. Samtidigt märks en viss utförlighet i stilen, som väl delvis beror av den muntliga framställningen. Boken får betecknas som en av hans bästa och mest tillgängliga.

Den nygrundade högskolan i Stavanger fick motta en lärd exeget. Under docentåren i Uppsala hade Tryggve Kronholm disputerat ännu en gång, nu i teologiska fakulteten i Lund, och också där erhållit docentur. Avhandlingens långa titel är *Motifs from Genesis in the genuine hymns of Ephrem the Syrian with particular reference to the influence of Jewish exegetical tradition* (1978). Avhandlingen framlades inom ämnet Gamla testamentets exegetik, men är

också ett lärdomsspecimen inom patristiken. Den syriske kyrkofadern Efraim (död 373) är i sina skrifter ofta starkt polemisk mot judendomen, men uppvisar samtidigt i sin bibelutläggning ett tydligt beroende av judiska traditioner. Kronholm söker bestämma omfattningen av detta beroende och fokuserar därvid på Efraims hymner, medan minnestecknaren i sin avhandling *Interpretatio Syriaca* (1974) inriktat sig på kyrkofaderns bibelkommentarer. Liksom i den filosofiska avhandlingen är Kronholms grundliga förtrogenhet med källorna tydlig och analysen görs med säker hand. Den stora mängden av syriska ord i translittererad form gör dock boken mindre läsbar.

Intresset för fornkyrkan och dess historia kom att följa Kronholm allt framgent. Han spelade en ledande roll i det nordiska projektet *Judendom och kristendom under de första århundradena* (1982–1985) och publicerade där den viktiga artikeln *Jesus och de kristna i rabbinsk tradition.* Intresset för dialogen mellan kyrkan och judendomen var också alltid levande hos honom, men han förbisåg inte de problem som finns. Den moderna religionsteologin diskuterar han kritiskt i den pricipiellt viktiga studien *Mångfald, trefald och faran för kyrklig enfald. Några tankar om judendomen, kristendomen och islam* (i Svensk Teologisk Kvartalskrift 1988).

Kronholms produktivitet var under dessa år häpnadsväckande. Trots en omfattande undervisning och trots att han nästan aldrig sade nej till att hålla föredrag i olika sammanhang, flöt en strid ström av uppsatser ur hans penna. Ett utmärkande drag är de mycket fylliga bibliografiska notiser som gör hans artiklar mycket instruktiva men också något överlastade.

Åren i Stavanger gick mot sitt slut. Många hade väntat sig att han skulle söka den nyinrättade professuren i judaistik i Lund, men han blev i stället professor i semitiska språk vid vårt universitet. Inte heller här blev dock åren många. Ett visst drag av rastlöshet vidlådde Kronhoms akademiska peregrinationer. Än en gång lockade Uppsala, och 1988 tillträdde han professuren där i semitiska språk. Det blev också slutstationen.

Tryggve Kronholm var filolog, i första rummet hebraist och aramaist. Den semitiska filologin i Sverige har främst varit inriktad mot arabiskan, och Kronholm försummade ingalunda detta språk. Han efterlämnade i ett inte slutfört manus en större arabisk textutgåva. I *Spegelbilder – den arabiska litteraturens historia* (1995) ger han en bred översikt över denna väldiga litteratur från den gammalarabiska diktningen till Naguib Mahfouz, ”en pedagogisk satsning av aldrig förut sett omfång på svenska, ett mellanting av handbok och personlig tolkning” (Sigrid Kahle).

Av den svenska professorns tre arbetsområden – forskning, undervisning och administration – låg den första uppgiften honom mest om hjärtat, gärna

med en i ordets bästa mening populärvetenskaplig framtoning. Han var en skicklig handledare för sina doktorander och hade glädjen att se flera av dem ventilera sina avhandlingar. En sida av hans mångskiftande verksamhet förtjänar att framhållas. Han var mycket anlitad som opponent och som sakkunnig vid tjänstetillsättningar, vartill hans stora vetenskapliga bredd gjorde honom lämpad.

Tryggve Kronholm levde som få i Orientens värld utan att göra särskilt många eller långa resor dit. Han upplevde denna värld och dess rika kultur främst genom texterna. Han hade ett intuitivt sensorium för textens budskap som en syntes, men var mindre inriktad på en kritisk analys, däri lik sin lärare Hugo Odeberg. Både som semitist och exeget hade han ofta anledning att återvända till Gamla testamentet, och den bok han satte högst var Predikaren, som han även ägnat en mindre monografi, *Den verksamme Guden* (1982). I motsats till den vanliga uppfattningen såg han inte denna gåtfulla bok som präglad av pessimism utan tvärtom som fylld av levnadsglädje. Det var också något som i hög grad kom att utmärka hans eget liv. Litteratur, musik, god mat och dryck – allt som vittnade om skapelsens skönhet tilltalade honom. Ytterst vänsäll gav han sig alltid tid till sällskapligt umgänge och han var oöverträffad i att uppmuntra sina vänner och föreslå lämpliga uppgifter åt dem. Den som skriver dessa rader har fått se många bevis på det. Kanske hans egna uppgifter blev väl många de sista åren. Därtill kom att han flera år veckopendlade mellan Uppsala och Nyhamnsläge, vilket rimligen måste ha tagit på krafterna.

Det var för hans familj och vänner ofattbart att detta liv, så bräddfyllt av aktiviteter, plötsligt och oväntat släcktes på Birgittadagen den 7 oktober 1999, bara några månader innan han skulle ha fyllt 60 år. Begravningsgudstjänsten hölls i en av hemstadens kyrkor, S:ta Maria i Helsingborg, och grifteordet var mycket väl valt för en människa som hela livet haft evigheten för sina ögon: ”Så sant Herren lever och så sant du själv lever, det är inte mer än ett steg mellan mig och döden” (1 Sam 20:3).

Vetenskapssocieteten i Lund 1998–2000

Bortgångna hedersledamöter

Montelius, Gustaf Oscar Augustin, riksantikvarie, f. 9/9 1843, † 4/11 1921.
Thomsen, Vilhelm Ludvig Peter, excellens, professor, f. 25/1 1842, † 13/5 1927.
Tegnér, Esaias Henrik Vilhelm, professor, f. 13/11843, † 21/11 1928.
v. Wilamowitz-Moellendorff Ulrich, excellens, professor, f. 22/12 1848, † 25/9 1931.
Müller, Sophus Otto, museumsdirektör, f. 24/5 1846, † 24/2 1934.
Kock, Karl Axel Lichnowsky, professor, f. 2/3 1851, † 18/3 1935.
Meillet, Paul Jules Antoine, professor, f. 11/11 1866, †21/9 1936.
Evans, Sir Arthur John, professor, f. 8/7 1851, † 11/7 1941.
Wölfflin, Heinrich, professor, f. 21/6 1864, † 19/7 1945.
Hirn, Yrjö, professor, f. 7/12 1870, † 23/2 1942.
Croce, Benedetto, senator, f. 25/2 1866, † 20/11 1952.
Heckscher, Eli Filip, professor, f. 24/11 1879, † 23/12 1952.
Löfstedt, Haimon Einar Harald, professor, f.d. praeses, f. 15/6 1880, †10/6 1955.
Weibull, Lauritz Ulrik Absalon, professor, f.d. praeses, f. 2/4 1873, † 2/12 1960.
Ekwall, Bror Oskar Eilert, professor, f. 8/11877, † 23/111964.
Josephson, Ragnar, professor, f.d. praeses, f. 8/3 1893, † 27/3 1966.
Nilsson, Nils Martin Persson, professor, f. 12/7 1874, † 7/4 1967.
Werin, Algot Gustaf, professor, Lund, f. 19/10 1892, † 2/12 1975.
Gjerstad, Erik Einar, professor, Lund, f. 30/10 1897, † 8/1 1988.

Hedersledamöter

Lönnroth, Nils Erik Magnus, professor, Göteborg, f. 1/8 1910, 70.
Fehrman, Carl Abraham Daniel, professor, f.d. praeses, Lund, f 3/2 15, 50.
Stjernquist, Berta Ingeborg, professor, Lund, f. 26/4 18, 58.
Andrén, Carl-Gustaf, professor, f.d. universitetskansler, Lund, f. 1/7 22, 61.
Bringéus, Nils-Arvid Edvard Alarik, professor, f.d. praeses, Lund, f. 29/3 26, 65.

Styrelse

Praeses: *Birgitta Hårdh* (1999).
Vice praeses: *Greger Andersson* (1999).
Sekreterare: *Catharina Raudvere* (1999).

Vice sekreterare: *Valéria Molnár* (1999).
Skattmästare: *Hans Tornberg* (1992).

Medlemmar: *Karin Blomqvist (1999), Gösta Bruce* (1988), *Anders Grönvall* (1983), *Olof Åshuvud (1999).*
Suppleanter: Peter Gärdenfors (1992), *Allan Malm* (1993), *Kim Salomon (2000).*

Granskningsnämnd
Ordförande: Societetens sekreterare.
Medlemmar: *Eva-Helen Ulvros (1999), Johan Cederlund (1999), Cecilia Falk (2000), Fredrik Lindström (2000).*

Redaktionskommitté för Skånsk senmedeltid och renässans
Ordförande: vakant.
Sekreterare: *Göte Paulsson.*
Medlemmar: *Erik Cinthio, Siegrun Fernlund, Bengt Pamp, Mats Riddersporre, Sten Skansjö.*

Publikationskommitté
Valéria Molnár (sammankallande), *Göte Paulsson, Anders Grönvall, Greger Andersson.*

Revisorer
Bo Westerhult (1990), *Kjell Josefsson* (1999).
Suppleanter: *Lars Söderström (1996), Mikael Ottosson (1999).*

Bortgångna stiftande ledamöter
v. Hallwyl, Walter, greve, f. 26/1 1839, † 27/2 1921.
Edstrand, Reinhold Theodor Werner, direktör, f. 15/6 1882, † 25/11 1923.
Swartz, Carl Johan Gustaf, universitetskansler, f. 5/6 1858, † 6/11 1926.
Petrén, Karl Anders, professor, f. 2/12 1868, t 16/10 1927.
Wachtmeister, Axel Wilhelm, greve, kammarherre, f., 16/7 1869, † 24/8 1929.
Engeström, Max Emil Leopold, konsul, f. 15/11 1867, † 25/3 1930.
v. Geijer, Fredrik Wilhelm Gustaf, ryttmästare, godsägare, f. 8/2 1865, † 16/5 1930.
v. Hallwyl Anna Fredrika Wilhelmina, f. Kempe, grevinna, f. 1/10 1844, † 27/7 1930.
Haffner, Johan, stadsläkare, f. 6/9 1876, † 14/4 1931.
Sahlin, Johan Albert, fabriksägare, f. 7/9 1868, † 17/5 1936.
Swartz, Pehr Johan Jacob, direktör, f. 21/10 1860, † 5/6 1939.
Westrup, Johan Wilhelm Magnus, v. konsul, f. 13/5 1862, † 9/11 1939
Lundahl, Nils, fil. dr, f. 23/51858, † 16/6 1940.

Gyllenkrok, Nils Johan Malcolm, friherre, hovstallmästare, f. 15/10 1887, † 9/4 1941.
Coyet, Hilda Eleonore Henriette Dorotée Amelie, f. friherrinnan *Cederström,* f. 16/3 1859, † 28/8 1941.
Montelin, Adolf Fredrik, apotekare, f. 17/11871, † 28/10 1941.
Sahlin, Carl Andreas, fil. dr, f. 15/12 1861, † 22/1 1943.
Jacobsen, Helge, direktör, f. 24/12 1882, † 21/6 1946.
Lundberg, Sven Emil, bergsingenjör, direktör, f. 21/8 1889, † 24/3 1947.
Lundblad, Nils Waldemar, hovrättsassessor, direktör, f.7/12 1888, † 25/9 1947.
Munksgaard, Ejnar Johannes, forlagsboghandler, dr phil., f. 28/2 1890, † 6/1 1948.
Thott, Gustaf Otto Tage Stig, greve, hovjägmästare, f. 29/1 1885, † 4/7 1948.
Sahlin, Bo Carl Henrik, med. lic., direktör, f. 24/7 1901, † 18/2 1949.
Nordqvist, Gunhild Theresia Elvira, f. *Edstrand,* doktorinna, f. 23/9 1883, † 18/12 1951.
Roos, Axel Bernhard, jur. dr, advokat, f. 4/3 1886, † 24/8 1957.
v.Schmiterlöw, Adelheid Emma Otburgis, godsägare, f. 15/8 1875, † 16/5 1959.
Edstrand, Karin Thekla Eleonora, fröken, f. 3/7 1880, † 7/12 1959.
Sandberg, Ivar Nils Gotthard, direktör, f. 28/7 1881, † 2/1 1961.
Berger, Svante Edwin Larsson, direktör, f. 13/5 1871, † 2/2 1962.
Dunker, Henry Christian Louis, fabriksdisponent, f. 6/9 1870, † 3/5 1962.
Lundeqvist, Gösta Evald Andreas, civilingenjör, direktör, f. 3/10 1892, †12/7 1962.
Nevsten, Andreas Edvard, byggmästare, f. 18/3 1885, † 27/9 1962.
Sahlin, Stig Erik Gunnar, ambassadör, f. 2/8 1899, † 10/6 1963.
Wiberg, John Åke Truli, överintendent, f. 30/3 1902, † 25/11 1963.
Berger, Carl Magnus, direktör, f. 18/3 1915, † 20/11 1964.
Bergh, Thorsten Christian Howard, jur. o. fil. kand., konsul, f. 1/10 1901, † 11/1 1965.
Wigstrand, Gunnar, disponent, f. 11/1 1903, † 19/11 1965.
Palmstierna, Carl Otto, friherre, hovjägmästare, f. 3/1 1900, † 12/10 1966.
Dahlgren, Sture Hjalmar Thorild, fil. dr, assuransdirektör, f. 25/6 1888, † 5/2 1968.
Jensen, Arthur Marinus, direktör, f. 13/2 1891, † 17/5 1968.
Weibull, Märta Maria (Mary) Sofia, f. *Fahlbeck,* fru, f. 18/1 1897, † 9/11 1968.
Trolle-Bonde, Carl, greve, f. 13/5 1907, † 7/10 1969.
Hjelme-Lundberg, John, konsul, f. 26/5 1902, † 9/8 1970.
Wehtje, Ernst Jonas, tekn. dr, direktör, f. 17/7 1891, † 4/8 1972.
Bergengren, Axel Göran Magnus, civilekonom, f. 16/6 1921, † 19/8 1972.
Trolle-Bonde, Anna Ingeborg Blenda, f. *von Essen,* grevinna, f. 2/3 1908, † 7/9 1973.
Bendz, Olof Gregor Mortimer, godsägare, f. 15/9 1904, † 9/9 1973.
Thomasson, Tage Emanuel, civilingenjör, direktör, f. 16/10 1894, † 4/9 1974.

Græbe, Ejler Otto, domkyrkoarkitekt, f. 23/7 1892, † 5/1 1977.
Wijkander, Klara Severina, f. *Kock,* fru, f. 28/11 1888, † 25/9 1977.
Ehrnberg, Gösta Theodor, direktör, f. 26/5 1895, † 1/5 1981.
Olofsson, Johan Sigfrid Mattias, leg. läkare, f. 2/8 1899, † 7/10 1981.
Mörck, Einar Walter, direktör, f. 10/6 1914, † 1982.
Crafoord, Holger Alf Erik, direktör, f. 25/7 1908, † 21/5 1982.
Gierow, Karl Ragnar Knut, fil. dr, författare, f. 2/4 1904, † 30/10 1982.
Hammarskiöld, Sven Ludvig, direktör, f.d. hovrättsråd, f. 14/12 1901, † 16/7 1983.
Strömbom, Nils Alfred Ragnar, kapten, fil. lic., f. 30/10 1898, † 22/11 1983.
Ekblom, Ingemar, direktör, f. 17/3 1903, † 11/9 1987.
Holmström, Nils Gunnar Teodor, direktör, f. 30/10 1904, † 10/12 1987.
Hallström, Hadar Erik H:son, direktör, f. 15/6 1900, † 28/2 1988.
Berger, Dagmar Linnea Charlotta, f. *Boon,* fru, Halmstad, f. 19/6 1915, † 25/5 1989.
Penser, Per Wilhelm Julius, advokat, Eslöv, f. 29/1 1901, † 24/12 1993.
Hansen, Einar Anton, direktör, Malmö, f. 14/11 1902, † 1994.
Mårtensson, Folke, direktör, Landskrona, f. 25/12 1922 † 1996.
Ohlsson, Sven Håkan, bokförläggare, Lund, f. 27/8 1920 † 25/1 1997.
Bratt, Bertil, direktör, Bjärred, f. 1932 † 1997
Hansen, Jozzi Ella, f. Jensen, verkst. direktör, Malmö, f. 23/7 1912, † 2000.
Rausing, Gad Anders, docent, direktör, f.d. praeses, London, f. 19/5 1922, † 2000.

Stiftande ledamöter

Lundström, Margit Johanna Palæmona Cecilia, f. *von Geijer,* generalska, Landskrona, f. 24/2 07, 32.
Thott, Greta Linnéa, grevinna, Stockholm, f. 25/2 08, 53.
Sandblom, Grace, fl *Schaefer,* fru, Lausanne, Schweiz, f. 13/5 07, 54.
Gyllenkrok, Thure-Gabriel, friherre, Björnstorp, f. 23/5 22, 57.
Wetterlundh, Sune Charles Gustaf, verkst. direktör, Malmö, f. 11/2 04, 60.
Rausing, Hans Anders, direktör, Wadhurst, England, f. 25/3 26, 63.
Larsson, Sven Gunnar, direktör, Lund, f. 29/511, 64.
Roos, Axel Bernhard, bankdirektör, Malmö, f.16/6 22, 64.
Acking, Carl-Axel, professor, Lund, f. 8/3 10, 66.
Holmberg, Hans Åke, tekn. dr, Lund, f. 31/1 19, 67.
Kamprad, Feodor Ingvar, direktör, Epalinges, Schweiz, f. 30/3 26, 69.
Lindh, Sten, ambassadör, Malmö, f. 24/l0 22, 69.
Malmros, Frans Jacob, konsul, Trelleborg, f. 4/11 25, 71.
Samuelson, Sten Olov, professor, Lund, f. 30/4 26, 71.
Faxe, Carl Jörgen Cornelius, direktör, Malmö, f. 2/6 12, 72.
Rasmusson, Karl Eric, direktör, Lund, f. 28/1 16, 72.
Kennedy, Douglas Gilbert James, godsägare, Råbelövs slott, Kristianstad, f. 5/3 12, 73.

Lilliehöök, Lennart F. B:son, verkst. direktör, Lindhult, f. 21/4 24, 75.
Wessman, Gunnar, verkst. direktör, Uppsala, f. 23/9 28, 75.
Trolle-Bonde, Gustaf, greve, London, f. 2/5 43, 77.
Lindblad, Per Bjarne, direktör, Malmö, f. 25/11 29, 81.
Wrangel von Brehmer, Margit, friherrinna, Hyby, f. 26/2 16, 81.
Grönvall, Anders, fil. lic., förste bibliotekarie, Lund, f. 27/8 37, 82.
Althin, Anders Olof, direktör, Lund, f. 2/4 44, 83.
Cavalli-Björkman, Hans Gustav Conrad, bankdirektör, Malmö, f. 29/6 28, 83.
Palm, Carl Göran Henrik, bankdirektör, Stockholm, f. 4/4 33, 83.
Silfverschiöld, Irma Palaemona Cecilia, friherrinna, Klågerup, f. 21/6 37, 83.
Tornberg, Hans, bankdirektör, Lund, f. 12/11 41, 83.
Ehrensvärd, Gustaf Jörgen, greve, Tosterup, f. 6/5 32, 84.
Modin, Alvar, direktör, Åkarp, f. 4/3 20, 85.
Rausing, Birgit, fru, London, f. 26/10 24, 85.
Borelius, Sven, direktör, Stockholm, f. 27/2 28, 86.
Johansson, Carl Gustav, direktör, Lund, f. 9/12 37, 86.
Bendz, Maj, fru, Lund, f. 12/5 09, 86.
Janson, Rolf G., direktör, Höganäs, f. 21/8 25, 87.
Gyllenkrok, Axel Nils Gabriel, friherre, Svenstorp, f. 22/3 48, 88.
Alfredson, Ulf, advokat, Lund, f. 18/3 23, 89.
Westerberg, Gunnar, civilingenjör, Zürich, f. 27/6 20, 89.
Burgman, Torsten, fil. dr, Lund, f. 18/4 25, 90.
Marklund, Kari, landshövding, Luleå, f. 38, 92.
Lundström, Åge, bankdirektör, f. 12/4 44, 94.
Sager, Olof universitetslektor, f. 1/6 20, 94.
Åshuvud, Olof, direktör, f. 25/7 31, 94.
Sahlberg, Karl-Erik, direktör, Lund, f. 30/3 28, 95.
Lindskog, Bengt J., professor, Lund, f. 11/3 29, 95.
von Leithner, Christina, friherrinna, Bara, f. 20/12 41, 95.
Johnson, Sten K., direktör, Malmö, f. 29/5 45, 97.
Larsson, Inger, inf.-konsult, Lund, f. 3/8 37, 99.
Thulin, Lars, direktör, Lund, f. 22/9 40, 99.

Seniorer

Sundberg, Sune Waldemar, docent, Lund, f.18/1 06, 60.
Svalenius, Ivan Håkan, docent, lektor, Lund, f. 7/9 06, 44.
Bjurling, Oscar Anders, professor, Lund, f. 12/5 07, 56.
Billeskov Jansen, Fredrik Julius, professor, Köpenhamn, f. 30/9 07, 54.
Jarring, Gunnar Valfrid, ambassadör, Viken, f. 12/10 07, 37.
Kapsomenos, Stylianos Georg, professor, Saloniki, f. 29/11 07, 50.
Yrwing, Hugo Ulrik, docent, lektor, Lund, f. 23/1 08, 61.
de Boüard, Michel, professor, Caen, f. 5/8 09, 54.

Riis, Poul Jørgen, professor, Köpenhamn, f. 26/5 10, 62.
Kjellman, Nils Reinhold, docent, rektor, Lund, f. 8/2 11, 60.
Lindblad, Gustaf Martin Esaias, professor, Lund, f. 26/2 11, 50.
Westin, Gunnar Torvald, professor, Stockholm, f. 29/10 11, 52.
Fischer, Jørgensen, Eli, universitetslektor, Köpenhamn, f. 11/2 11, 60.
Halldórsson, Halldór Torfi Gudmundur, professor, Reykjavik, f. 13/7 11, 59.
Fink, Troels Marstrand Trier, professor, generalkonsul, Flensburg, f. 18/4 12, 55.
Stjernquist, Per Nilsson, professor, Lund, f. 14/5 12, 63.
Noreng, Harald, professor, Bergen, f. 25/4 13, 61.
Ollén, Gunnar, professor, Malmö, f. 22/11 13, 58.
Lundström, Sven Gunnar, professor, Uppsala, f. 30/1 14, 51.
Korlén, Hans Gustav Vilhelm, professor, Stockholm, f. 27/1 15, 50.
Hadding, Kerstin, professor, Lund, f.7/2 15, 64.
Waller, Sture Magnus, docent, Lund, f. 8/3 15, 56.
Ekbo, Sven Arnold, professor, Lund, f. 7/8 15, 56.
Becker, Carl Johan, professor, Köpenhamn, f. 3/9 15, 59.
Gabrieli, Mario, professor, Rom, f. 23/9 15, 63.
Reutersvärd, Oscar Gustaf Adolf, professor, Lund, f. 29/11 15, 64.
Lyttkens, Hampus Elof Axel, professor, Lund, f. 19/2 16, 67.
v. Wright, Georg Henrik, professor, Helsingfors, f. 14/6 16, 53.
Holm, Per Olof Gösta, professor, Lund, f. 7/8 16, 63.
Hägerstrand, Stig Torsten Erik, professor, Lund, f. 11/10 16, 57.
Ejder, Gustaf Åke Bertil, professor, Lund, f. 2/11 16, 52.
Smidt, Kristian, professor, Oslo, f. 20/11 16, 66.
Dravina, Velta Tatjana, professor, Stockholm, f. 25/1 17, 64.
Blegvad, Mogens, professor, Köpenhamn, f. 25/6 17, 65.
Lárusson, Magnus Már, professor, Reykjavik, f. 2/9 17, *66.*
Virtaranta, Erkki Pertti Ilmari, professor, Helsingfors, f. 20/5 18, 53.
Thomsen, Rudi, professor, Århus, f. 21/7 18, 59.
Brøndsted, Mogens Holger, professor, rektor, Odense, f. 12/11 18, 70.
Benson, Sven Archer, professor, Göteborg, f. 22/1 19, 54.
Åsdahl Holmberg, Ella Märta Mathilda, professor, Göteborg, f. 24/8 19, 58.
Carlsson, Nils Gösta, professor, Stockholm, f. 19/9 19, 59.
Wallner, Björn Anders, docent, universitetslektor, Lund, f. 1/10 19, 69.
Norborg, Lars-Arne, docent, universitetslektor, Lund, f. 27/10 19, 62.
Roelandts, Karel, professor, Louvain, f. 6/5 19, 60.
Sundby, Bertil Johannes, professor, Bergen, f. 21/7 19, 61.
Arvidsson, Rolf Lennart, docent, förste bibliotekarie, Lund, f. 5/1 20, 73.
Beyer, Edvard Freydar, professor, Oslo, f. 6/10 20, 63.
Gårding, Eva, professor, Lund, f. 14/7 20, 71.
Higham, John, professor, Baltimore, Maryland, USA, f. 26/10 20, 67.
Löwendahl, Gösta Emil Oskar, docent, universitetslektor, Lund, f. 13/6 20, 59.
Rudberg, Stig Yngve, professor, Lund, f. 28/10 20, 66.

Røstvig, Maren-Sofie, professor, Oslo, f. 27/3 20, 65.
Schaar, Claes Göran Gustav Viktor, professor, Lund, f. 18/5 20, 53.
Smith, Gudmund John Wilhelm, professor, Lund, f. 29/1 20, 60.
Cinthio, Erik Axel Hampus, professor, Lund, f. 26/2 21, 61.
Hagen, Anders, professor, Bergen, f. 15/5 21, 61.
Henriksen, Aage Skjoldborg, professor, Köpenhamn, f. 25/4 21, 74.
Malmer, Mats Erik Gustaf Sigurd P., professor, Stockholm, f. 18/10 21, 70.
Nordström, Axel Olof, docent, universitetslektor, Lund, f. 28/5 21, 64.
Odén, Agnes Birgitta, professor, Lund, f. 11/8 21, 58.
Sjöstedt, John Lennart, docent, universitetslektor, Lund, f. 5/6 21, 64.
Strömberg, Märta Linnéa Ingeborg, professor, Lund, f. 7/11 21, 67.
Vitestam, Nils Gösta, professor, Lund, f. 2/3 21, 67.
Andersson, Sven Helge Sigfrid, docent, universitetslektor, Växjö, f. 27/10 22, 62.
Halvorsen, Eyvind Fjeld, professor, Oslo, f. 4/5 22, 62.
Jacobsen, Eric August, professor, Köpenhamn, f. 5/4 23, 61.
Holm, Hans Ingvar, professor, Lund, f. 25/10 23, 62.
Glamann, Kristof, professor, Köpenhamn, f.26/8 23, 63.
Halldén, Sören, professor, Lund, f. 19/5 23, 65.
Österlin, Lars Gustaf, domprost, professor, Lund, f. 5/10 23, 71.
Johannesson, Eric Oscar, professor, Berkeley, California, USA, f. 4/5 23, 71.
Petersson, Hans Fredrik, professor, Lund, f. 29/11 24, 69.
Thalberg, Björn, professor, Lund, f. 18/2 24, 73.
Foote, Peter Godfrey, professor, London, f. 26/5 24, 73.
Hast, Karl Sture Arne, ordboksredaktör, Lund, f. 23/5 24, 76.
Rystad, Nils Göran, professor, Lund, f. 31/7 *25, 58.*
Enkvist, Nils Erik August, professor, Åbo, f. 27/9 25, 59.
Swahn, Jan-Öjvind, professor, Lund, f. 15/5 25, 61.
Lagerroth, Lars-Erland, docent, Lund, f. 10/1 25, 66.
Fabricius, Cajus, professor, Göteborg, f. 28/9 25, 67.
Romberg, Hans Arnold Bertil, docent, Lund, f. 8/12 25, 68.
Ladefoged, Peter Nielsen, professor, Los Angeles, f. 17/9 25, 70.
Vallinder, Torbjörn, docent, universitetslektor, Lund, f. 30/11 *25,* 70.
Ďurovič Lubomír Jan professor, Lund, f. 9/2 25, 74.
Lindell, Ebbe, professor, Malmö, f. 15/10 25, 75.
Swedner, Hugo Harry Harald Rodney, professor, Göteborg, f. 28/5 25, 75.
Larsson, Gustav Edvin, professor, Oslo, f. 24/1 25, 76.
Bohlin, Torgny, professor, Bergen, f. 20/5 25, 77;
Huldén, Lars Evert, professor, Helsingfors, f. 5/2 26, 63.
Améen, Lennart Gustaf Gunnarsson, docent, universitetslektor, Lund, f. 4/7 26, 71.
Gerhardsson, Birger, professor, Lund, f. 26/9 26, 72.
Banton, Michael Parker, professor, Bristol, f. 8/9 26, 72.
Lidin, Olof Gustav, professor, Köpenhamn, f. 3/2 26, 73.
Simonsson, Tord Lennart Wolmer, docent, biskop, Lund, f. 13/2 26, 74.

Nalepa, Jerzy, docent, Lund, f. 29/7 26, 75.
Beskow, Per Erik, docent, Vadstena, f. 23/12 26, 80.
Sandström, Sven Erik Åke, professor, Lund, f. 26/2 27, 59.
Lagerroth, Siv Ulla-Britta, professor, Lund, f. 19/10 27, 70.
Westman, Rolf Rainer Otto Robert, professor, Åbo, f. 1/6 27, 74.
Mårtensson, Jan Anders Wilhelm, intendent, Lund, f. 31/11 27, 82.
Kornhall, David Christian, docent, universitetslektor, Lund, f. 5/11 28, 68.
Wiegelmann, Günter Franz, professor, Münster, f. 31/1 28, 70.
Sørensen, Knud Oscar, professor, Århus, f. 2/2 28, 71.
Stoklund, Bjarne, professor, Köpenhamn, f. 17/1 28, 72.
Pamp, Bengt Torsten, docent, arkivchef, Lund, f. 3/11 28, 72.
Kristensson, Gillis Per-Erik, docent, Lund, f. 19/2 28, 73.
Johnsen, Erik, professor, Köpenhamn, f. 16/11 28, 73.
Christie, Nils, professor, Oslo, f. 24/2 28, 74.
Salomonsen, Per, afdelingsleder, Ålborg, f. 29/3 28, 74.
Olsen, Olaf, riksantikvarie, Odder, f. 7/6 28, 74.
Jonsson, Hans Erling, professor, ordbokschef, Lund, f. 10/6 28, 74.
Nilsson, Stig Bertil, docent, Lund, f. 18/3 28, 77.
Jensen, Johan Fjord, professor, Århus, f. 17/12 28, 77.
Elmroth, Ingvar Johan Anders, docent, Lund, f. 26/4 28, 80.
Sigurd, Bengt Gustaf, professor, Lund, f. 26/8 28, 80.
Steene, Kerstin Birgitta, professor, Seattle, f. 7/10 28, 80.
Lindell, Ulla Marta Kristina, universitetslektor, Lund, f. 19/7 28, 81.
Wrede, Claes Gösta Julius, pastor primarius, docent, Stockholm, f. 18/8 28, 82.
Åström, Paul Fredrik Karl, professor, Jonsered, f. 15/1 29, 64.
Vilkuna, Asko, professor, Jyväskylä, f. 17/11 29, 69.
Olsson, Bernt Oskar Hemfrid, professor, Helsingborg, f. 11/5 29, 71.
Westerhult, Bo Anders, docent, Lund, f. 18/4 29, 72.
Wieslander, Hans Johan Magnus, docent, universitetslektor, Växjö, f. 30/7 29, 74.
Lewan, Nils Oskar Enoch, docent, Lund, f. 18/3 29, 77.
Greenbaum, Sidney, professor, London, f. 31/12, 29, 83.
Bjerstedt, Sven Åke Ingvar, professor, Malmö, f. 10/4 30, 68.
Christensen, Johnny, professor, Köpenhamn, f. 5/3 30, 68.
Tägil, Sven Otto, professor, Lund, f. 15/12 30, 68.
Gierow, Pär Göran Axel, professor, Lund, f. 20/8 30, 72.
Wilson, David Mackenzie, professor, London, f. 30/10 30, 72.
Kieffer, René Jean Joseph, professor, Uppsala, f. 22/9 30, 75.
Bäckman, Sven Arvid, professor, Lund, f. 14/11 30, 76.
Kersten, Adam, professor, Warszawa, f. 26/4, 76.
Widebäck, Göran Viktor, docent, Lund, f. 6/10 30, 76.
Ritte, Hans, Universitätslektor, Dr Phil, München, f. 20/8 30, 77.
Brückner, Wolfgang, professor, Würzburg, f. 14/3 30, 79.
Svartvik, Jan Lars, professor, Lund, f. 18/8 31, 70.

Ek, Sven Birger, professor, Göteborg, f. 10/6 31, 71.
Vinge, Louise, professor, Lund, f. 24/11 31, 72.
Gemzell, Carl-Axel Uno, professor, Lund, f. 20/10 31, 73.
Lindborg, Rolf Harry, docent, Lund, f. 7/3 31, 73.
Bohlin, Folke Bernhard, professor, Lund, f. 21/9 31, 74.
Wärneryd, Olof Ingemar, professor, Lund, f. 4/7 31, 76.
Nilsson, Carl-Axel Daniel, lektor, Köpenhamn, f. 15/3 31, 78.
Hasselmo, Nils, professor, Minneapolis, f. 2/7 31, 79.
Board, Joseph B., professor, Schenectady, f. 5/3 31, 80.
Löfstedt, Bengt Torkel Magnus, professor, Los Angeles, f. 14/11 31, 80.
Nyberg, Tore Samuel, lektor, Odense, f. 4/1 31, 80.
Bramstång, Nils Åke Gunnar, professor, Uppsala, f. 13/6 32, 75.
Lewan, Bengt Vilhelm Ingemar, docent, Lund, f. *2/5* 32, 80.
Belfrage, Hans Esbjörn Gabriel, docent, förste bibliotekarie, Lund, f. 19/8 32, 83.
Boyer, Régis, professor, Paris, f. 25/6 32, 75.
Törnqvist, Gunnar Evald, professor, Lund, f. 23/1 33, 68.
Söderpalm, Sven Anders, professor, Staffanstorp, f. 11/4 33, 76.
Pålsson, Lennart, professor, Lund, f. 13/10 33, 77.
Swahn, Sigbrit Margareta, professor, Malmö, f. 12/11 33, 82.
Ulfsparre Meurling, Anna Christina, professor, Lund, f. 7/12 33, 83.
Löfgren, Anna Brita, docent, Lund, f. 8/6 33, 85.
Sjöblom, Bengt Gunnar Olof, professor, Köpenhamn, f. 28/2 33, 73.
Bosson, James Evert, professor, Berkeley, California, USA, f. 17/7 33, 74.
Sen, Amartya Kumar, professor, Oxford, f. 3/11 33, 81.
Rosengren, Inger Tilly, professor, Lund, f. 14/7 34, 71.
Larsson, Lars-Olof Ingvar, professor, Växjö, f. 15/11 34, 72.
Pettersson, Thore Wilhelm, docent, Lund, f. 10/10 34, 78.
Thavenius, Jan Erik, docent, Lund, f. 31/10 34, 81.
Teleman, Ulf, professor, Lund, f. 13/1 34, 85.
Zettersten, Sven Arne Paul, professor, Köpenhamn, f. 10/1 34, 72.
Nøjgaard, Morten, professor, Odense, f. 28/7 34, 78.
Rømhild, Lars Peter, lektor, Köpenhamn, f. 13/7 34, 83.
Bornäs, Nils-Göran Gudmund, docent, Lund, f. 1/7 35, 74.
Bergh, Nils Anders Birger, professor, f.d. praeses, Lund, f. *25/6* 35, 77.
Ankarloo, Karl Bengt Gunnar, professor, Lund, f. 9/12 35, 79.
Lindwall, Lars, professor, Göteborg, f. 10/12 35, *85.*
Wrede, Johan Otto Wilhelm, professor, Helsingfors, f. 18/10 35, 72.
Nilsson, Sten Åke, professor, f.d. praeses, Lund, f. 9/4 36, 73.
Knutsson, Bengt Erik Vilhelm, docent, Lund, f. *19/5* 36, 78.
Christensen, Anna Barbro, professor, Lund, f. 9/1 36, 80.
Andersson, Hans, professor, Lund, f. 36, 87.
Lindahl, Lars, professor, Lund, f. 28/3 36, 89.
Wirmark, Margareta, professor, Lund, f. 24/7 36, 90.

Krummacher, Friedhelm Gustav-Adolf Hugo Robert, professor, Kiel, f. 22/1 36, 75.
Klinge, Matti, professor, Helsingfors, f. 31/8 36, 76.
Fisiak, Jacek, professor, Poznan, f. 10/5 36, 81.
Leech, Geofrey Neil, professor, Lancaster, f. 16/1 36, 83.
Jungar, Sune, professor, Åbo, f. 8/10 36, 88.
Bondeson, Ulla Viveka, professor, Lund, f. 10/7 37, 79.
Lindberg, Bo Haraldsson, docent, Lund. f. 29/1 37, 80.
Peczenik, Aleksander Henryk, professor, Lund, f. 16/11 37, 82.
Rydén, Per, professor, Lund, f. 4/8 37, 82.
Fernlund, Siegrun, docent, Asmundtorp, f. 8/6 37, 85.
Roos, Paavo, högskolelektor, Lund, f. 31/7 37, 90.
Aarnio, Aulis Arvi, professor, Helsingfors, f. 14/5 37, 83.
Hareven, Tamara K., professor, Cambridge, Mass., f. 10/5 37, 84.
Ståhl, Ingemar, professor, Lund, f. 2/6 38, 74.
Blomqvist, Jerker, professor, Lund, f. 6/7 38, 75.
Eckerdal, Lars Hugo, biskop, Göteborg, f. 15/8 38, 76.
Melander, Erik Göran, professor, Lund, f. 10/10 38, 83.
Svensson, Lars, docent, Malmö, f. 7/3 38, 86.
Hansson, Karin Margareta, docent, Karlskrona, f. 37, 92.
Lundquist, Lennart Harald Sture, professor, Köpenhamn, f. 13/2 38, 77.
Larsson, Lars-Olof, professor, Kiel, f. 26/5 38, 85.
Müller-Wille, Michael, professor, Kiel. f. 1/3 38, *85.*
Hermerén, Göran, professor, Lund, f. 5/9 39, 76.
Fogelmark, Jarl Staffan Halvard, professor, Lund, f. 12/4 39, 80.
Modéer, Kjell Åke Otto, professor, Lund, f. 12/11 39, 81.
Sjölin, Jan-Gunnar, docent, Lund, f. 39, 84.
Sandqvist, Sven, docent, Dalby, f. 19/8 39, 86.
Ekholm-Friedman, Kajsa, professor, Lund, f. 39, 87.
Stenelo, Lars-Göran, professor, Lund, f. 20/9 39, 88.
Sjöblad, Christina Eriksdotter, docent, Lund, f. 26/8 39, 93.
Johansson, Karl Albert Stig, docent, Oslo, f. 21/2 39, 80.
Lilius, Johan Henrik, professor, Helsingfors, f. 3/2 39, 85.
Capelle, Torsten, professor, Münster, f. 11/10 39, 88.
Clarke, Helen, Senior lecturer, London, f. 25/8 39, 88.
Battail, Jean François Paul, professor, Paris, f. 8/2 39, 93.
Mettinger, Tryggve, professor, Bjärred, f. 8/6 40, 86.
Söderström, Lars-Ivar Wictor, professor, Lund, f. 14/3 40, 89.
Gellerstam, Göran, universitetsbibliotekarie, Lund, f. 40, 92.
Hagberg, Bo Lennart, adj. professor, Bjärred, f. 14/7 39, 94.
Brohed, Nils Ingmar, professor, f.d. praeses, Lund, f. 3/1 40, 81.
Hopt, Klaus J., professor, Tübingen, f. 24/8 40, 83.
Massengale, James, professor, Berkeley, California, f. 20/1 39 85.

Jain, Kulbushan, professor, Ahmedabad, f. 19/1 40, 87.
Kragh, Ulf, professor, Luna, f. 25/2 20, 96.
Norlin, Kjell, fil.dr, Kävlinge, f. 11/1 43, 96.
Österberg, Eva Birgitta, professor, Lund, f. 25/10 42, 75.
Roos, Carl Martin, professor, Stockholm, f. 15/5 41, 76.
Gustavsson, Anders Karl Gustav, professor, Uppsala, f. 7/12 40,78.
Bjerke, Björn Vidar, professor, Lund, f. 17/3 41, 80.
Hansson, Bengt Anders, professor, f.d. praeses, Lund, f. 14/3 43, 80.
Haskå, Inger Maria, docent, Lund, f. 14/4 41, 80.
Björling, Ann Fiona, docent, Lund, f. 18/1 44, 81.
Löfgren, Orvar Sigurd, professor, Lund, f. 2/10 43, 81.
Piltz, Anders Edvard Gottlieb, professor, Lund, f. 7/3 43, 82.
Svensson, Lars Håkan, docent, Lund, f. 20/9 44, 85.
Florby, Gunilla, docent, Lund, f. 28/8 43, 86.
Gerner, Kristian, docent, Lund, f. 25/5 42, 86.
Palm, Anders, docent, Lund, f. 6/7 42, 86.
Hetzler, Antoinette, professor, Lund, f. 43, 87.
Platzack, Christer, professor, Lund, f. 43, 87.
Radler, Aleksander, professor, Lund, f. 44, 87.
Skansjö, Sten Åke, docent, Lund, f. 28/5 42, 88.
Bergholtz, Gunnar, professor, Lund, f. 27/8 43, 89.
Bexell, Göran, professor, Lund, f. 24/12 43, 89.
Frykman, Jonas, professor, Lund, f. 42, 89.
Jonung, Lars, professor, Lund, f. 11/9 44, 89.
Ohlsson, Rolf, professor, Lund, f. 44, 90.
Skogh, Göran, docent, Lund, f. 24/6 43, 90.
Broberg, Gunnar, professor, Lund, f. 42, 91.
Schlyter, Suzanne, professor, Lund, f. 44, 91.
Wikander, Kai Örjan Walter, docent, Lund, f. 43, 92.
Hjärpe, Jan Östen, professor, Lund, f. 13/7 42, 93.
Sellerberg-Persson, Ann-Mari Hilda, docent, Lund, f. 21/12 43, 93.
Westerhäll, Carin Eva Lotta, professor, Lund, f. 24/5 44, 93.
Arwidi, Olof, professor, Lund, f. 42, 94.
Iregren, Elisabeth, professor, Lund, f. 19/10 44, 94.
Steensland, Lars, professor, Lund, f. 24/8 41, 94.
Ekerot, Lars-Johan, docent, Lund, f. 42, 95.
Hanson, Hertha, docent, Lund, f. 42, 95.
Ljung, Per-Erik, univ. lektor, Lund, f. 43, 95.
Ragvald, Lars, professor, Lund, f. 42, 95.
Svantesson, Jan-Olof, univ. lektor, Lund, f. 44, 95.
Weimarck, Torsten, docent, Lund, f. 43, 95.
Kittang, Atle, professor, Bergen, f. 20/3 41, 75.
Koblik, Steven Samuel, professor, Claremont; California, f. 27/5 41, 77

Lindström, Caj-Gunnar Axel, professor, Åbo, f. 18/4 42, 80.
Koch, Maria Ludovica, professor, Rom, f. 6/9 41, 83.
Randsborg, Klavs, professor, Virum, f. 28/2 44, 87.
Zahle, Henrik, professor, Köpenhamn, f. 26/8 43, 90.
Stolleis, Michael, professor, Frankfurt a.M., f. 20/7 41, 92.
Svenbro, Jesper, fil. dr, Paris, f. 10/3 44, 92.
Albertz, Rainer Kurt Wolfgang, professor, Hilchenbach, f. 2/5 43, 93.
Nielsen, Kirsten, lektor, Århus, f. 12/10 43, 93.
Kvist, Hans-Olof, professor, Åbo, f. 27/10 41, 94.
Näsman, Ulf Albert Knutsson, docent, Århus, f. 16/3 44, 94.

Arbetande ledamöter
A. INLÄNDSKA
Paulsson, Göte Christer, docent, Kristianstad, f. 27/2 45, 78.
Guillet de Monthoux, Pierre Bror Louis, professor, Lund, f. 4/2 46, 83.
Hidal, Sten Lennart, professor, Lund, f. 5/10 46, 83.
Hårdh, Birgitta Christina, professor, Lund, f. 16/8 45, 83.
Thormählen, Ella Marianne, professor, Lund, f. 25/5 49, 83.
Bogdan, Michael, professor, Lund, f. 2/12 46, 84.
Bruce, Lars Gösta, professor, Lund, f. 3/1 47, 84.
Callmer, Johan Henrik Christian, professor, Lund, f. 8/11 45, 84.
Larsson, Lars Olof Georg, professor, Lund, f. 13/4 47, 84.
Gärdenfors, Peter, professor, Lund, f. 21/9 49, 85.
Olausson, Deborah, docent, Lund, f. 17/5 51, 86.
Malm, Allan, professor, Lund, f. 45, 87.
Sahlin, Nils-Eric, docent, Lund, f. 20/7 54, 88.
Salomon, Kim Eskild, docent, Lund, f. 31/2 48, 89.
Andersson, Greger, professor, Lund, f. 52, 91.
Andrén, Anders, professor, Lund, f. 52, 91.
Karlsson, Klas Göran, docent, Lund, f. 55, 91.
Haettner Aurelius, Eva Christina, professor, Linköping, f. 5/9 48, 93.
Jerneck, Magnus, docent, Lund, f. 3/7 51, 93.
Koch, Wolfgang Dietrich Buckhard, docent, Lund, f. 3/10 47, 93.
Nordin, Per Svante Gudmund, professor, Lund, f. 18/4 46, 93.
Blomqvist, Leif Göran Erik, fil. dr, Lund, f. 17/11 51, 94.
Hornborg, Alf, professor, Lund, f. 20/10 54, 94.
Carlsson Wetterberg, Christina, docent, Lund, 95.
Edgren, Lars, docent, Lund, f. 53, 95.
Ersgård, Lars, docent, Lund, f. 47, 95.
Haikola, Lars, docent, Lund, f. 47, 95.
Holmberg, Bo, professor, Lund, f. 57, 95
Jeanrond, Werner, professor, Lund, f. 55, *95*.

Jennbert, Kristina, docent, Lund, f. 50, 95.
Lindström, Fredrik, docent, Lund, f. 53, 95.
Molnár, Valéria, professor, Lund, f. 52, 95.
Pålsson, Anne-Marie, docent, Lund, f. 51, 95.
Rubenson, Samuel, professor, Lund, f. 55, 95.
Touati, Paul, docent, Lund, f. 50, 95.
Trautner Kromann, Hanne professor, Lund, f. 45, 95.
Werbart, Bozena, docent, Lund, f. 48, 95.
Viberg, Åke, professor, Lund, f. 45, 95.
Berggren, Lars, fil. dr, Lund, f. 51, 96.
Ekberg, Lena, docent, Lund, f. 54, 96.
Elleström, Lars, fil. dr, Genarp, f. 60, 96.
Geels, Antoon, professor, Helsingborg, f. 46, 96.
Gustafsson, Harald, docent, Lund, f. 53, 96.
Holmberg, Claes-Göran, fil. dr, Lund, f. 46, 96.
Horne, Merle, fil. dr, Lund, f. 50. 96.
Jarlert, Anders, professor, Göteborg, f. 52, 96.
Larsson, Björn, fil. dr, Lund, f. 53, 96.
Olander-Gellerstam, Birgitta, phil. dr, Lund, f. 47, 96.
Rabinowicz, Wlodzimierz, professor, Åkarp, f. 47, 96.
Raudvere, Catharina, docent, Lund, f. 60, 96.
Stenqvist, Catharina, docent, Torna Hällestad, f. 50, 96.
Svensson, Birgitta, fil. dr, Lund, f. 48, 96.
Blomqvist, Karin, fil. dr, Lund, f. 54, 97.
Friedman, Jonathan, professor, Lund, f. 46, 97
Häthén, Christian, jur.dr, Malmt, f. 54, 97.
Lindahl, Anders, fil. dr, Lund, f. 53, 97.
Lindberg, Christer, univ lektor, Malmö, f. 56, 97.
Mansén, Elisabeth, fil, dr, Lund, f. 54, 97.
Nilsson, Jan Olof, fil. dr, Malmö, f. 54, 97.
Werner, Yvonne, fil. dr, Malmö, f. 54, 97.
Wienberg, Jens, professor, Lund, f. 56, 97.
Wikdahl, Magnus, fil. dr, Billesholm, f. 54, 97
Åkesson, Lynn, fil. dr, Lund, f. 51, 97.
Cederlund, Johan, fil.dr, Lund, f. 63, 98.
Collin, Sven-Olof, univ lektor, Lund, f. 57, 98.
Delsing, Lars-Olof, fil. dr, Malmö, f. 59, 98.
Eneroth, Kristina, ekon. dr, Lund, f. 62, 98.
Falk, Cecilia, fil. dr, Malmö, f. 60, 98.
Hansson, Göte, professor, Dalby, f. 50, 98.
Josefsson, Gunlög, fil. dr, Lund, f. 57, 98.
Jönsson, Arne, fil. dr, Lund, f. 50, 98.
Lagnevik, Claes-Magnus, professor, S Sandby, f. 49, 98.

af Malmborg, Mikael, fil. dr, Lund, f. 62, 98.
Riddersporre, Mats, fil. dr, Trelleborg, f. 54, 98.
Rundquist, Franz-Michael, professor, Dalby, f. 48, 98.
Sjöberg, Birthe, fil. dr, Helsingborg, f. 46, 98
Sundberg, Kerstin, forskarass., Torna Hällestad, f. 51, 98.
Svensson, Christina, fil. dr, Lund, f. 45, 98.
Ulvros, Eva Helen, fil. dr, Lund, f. 54, 98.
Folkestad, Göran, professor, Mölnlycke, f. 52, 99.
Hallonsten, Gösta, docent, Lund, f. 49, 99.
Jonnergård, Karin, docent, Lund, f. 57, 99.
Landén, Barbro, fil. dr, Eslöv, f. 54, 99.
Larsson, Lisbeth, docent, Lund, f. 49, 99.
Norberg, Claes, professor, Lund, f. 60, 99.
Ohlsson, Anders, docent, Lund, f. 56, 99.
Olausson, Deborah, docent, Lund, f. 51, 99.
Salomonsson, Anders, docent, Lund, f. 46, 99.
Yard, Stefan, docent, Lund, f. 49, 99.
Joakim Nergelius, docent, Lund, f. 62, 00.
Olle Qvarnström, docent, Lund, f. 53, 00.
Bo Pettersson, fil dr, Lund, f. 60, 00.
Anders Persson, docent, Lund, f. 56, 00.
Sven Strömqvist, professor, Lund, f. 54, 00.
Barbara Törnquist-Plewa, docent, Lund, f. 60, 00.
Lennart Nyberg, fil.dr, Lund, f. 56, 00.
Susanne Lundin, docent, Lund, f. 55, 00.
Dan Egonsson, docent, Lund, f. 56, 00.
Helle Vandkilde, docent, Lund, f. 55, 00.

B. UTLÄNDSKA
Register, Cheri, professor, Minneapolis, f. 30/4 45, 78.
Kostecki, Marian Jan, professor, Warszawa, f. 19/4 49, 83.
Tamm, Ditlef, professor, Köpenhamn, f. 7/3 46, 85.
Thorsen, Nina G., lektor, Köpenhamn, f. 45, 88.
Eyben, Bo von, professor, Köpenhamn, f. 16/11 46, 90.
Kaszinska, Maria, lektor, Poznan, 91.
Duvall-Hargroe, Nancy, professor, 92.
Lund, Jørn, professor, Köpenhamn, f. 30/1 46, 92.
Mangelsdorf, Günter, professor, Greifswald, f. 20/7 47, 93.
Sundholm, Bo Göran, professor, Leiden, f. 22/2 53, 93.
Engman, Max Robert, professor, Åbo, f. 27/9 45, 94.
Gibert, Teresa, professor, Madrid, f. 27/8 54, 94.
Prasad, Pushkala, professor, Lund, f. 14/4 57, 99.

Skriftförteckning

Skrifter utgivna av Vetenskapssocieteten i Lund

1. *Herbert Petersson.* Studien über die indogermanische Heteroklisie. 1921.
2. *Alf Nyman.* Kring antinomierna. 1920.
3. *Axel W Persson.* Staat und Manufaktur im römischen Reiche. 1923.
4. James Harrington's Oceana, edited with notes by *S. B. Liljegren.* 1924.
5. *John Frödin.* Siljansområdets fäbodbygd. 1925.
6. *Sigurd Agrell.* Runornas talmystik och dess antika förebild. 1927.
7. *N. Otto Heinertz.* Etymologische Studien zum Althochdeutschen. 1927.
8. *Alf Nyman.* Schema och slutsats. 1928.
9. *Fredrik Lagerroth.* Platons stats- och rättsbegrepp. 1928.
10. *Sigurd Agrell.* Zur Frage nach dem Ursprung der Runennamen. 1928.
11. Stockholms stads tänkebok 1524–1529 av M:r Olauus Petri Phase, utg. genom *Ludvig Larsson,* häft. 1–2.1929. Häfte 3: Register av *Sven Ljung.* 1940.
12. Gudmundi Olaui Thesaurus Adagiorum linguæ septentrionalis antiquaæ et modernæ, utg. av G. *Kallstenius.* 1930.
13. *Torsten Wennström.* Studier över böter och myntvärden i Västgötalagarna. 1931.
14. *Heinrich Hoppe.* Beiträge zur Sprache und Kritik Tertullians. 1932.
15. *Ivar Lindquist.* Religiösa runtexter. I. Sigtuna-galdern. 1932.
16. *Albert Wifstrand.* Von Kallimachos zu Nonnos. 1933.
17. *Ingvar Andersson.* Erik XIV:s engelska underhandlingar. 1935.
18. *Anders Gagnér.* Florilegium Gallicum. 1936.
19. *Gunnar Carlsson.* Eine Denkschrift an Caesar über den Staat. 1936.
20. Smärre dikter av Lejonkulans dramatiker utgivna av *Erik Noreen.* 1937.
21. *Johan Åkerman.* Das Problem der sozialökonomischen Synthese. 1938.
22. *Erik Noreen.* Författarfågor i Lejonkulans dramatik. 1938.
23. *Walter Åkerlund.* Studier över Ynglingatal. 1939.
24. *Ivar Lindquist.* Religiösa runtexter. II. Sparlösastenen. 1940.
25. I Jesper Swedbergs Lefwernes Beskrifning utg. av *Gunnar Wetterberg.* I. Text. 1941.
26. *Ivar Lindquist.* Västgötalagens litterära bilagor. 1941.
27. *Bertil Axelson.* Das Prioritätsproblem Tertullian - Minucius Felix. 1941.
28. *K. G. Ljunggren.* Almanackorna och det svenska ordförrådet. 1944.
29. *Bertil Axelson.* Unpoetische Wörter. Ein Beitrag zur Kenntnis der lateinischen Dichtersprache. 1945.
30. *Per Wieselgren.* Neli Suecani. Ett bröllopsbesvär från sjuttonhundratalet. 1946.
31. *Torsten Dahlberg.* Zwei unberücksichtige mittelhochdeutsche Laurin-Versionen. 1948.
32. *Fredrik Arfwidsson.* Erik Johan Mecks dagbok 1644–1699.1948.

33. *Thede Palm.* Trädkult. Studier i germansk religionshistoria. With a summary in English. (Treeworship. Studies in Teutonic History of Religion.)1948.
34. *Carl-Martin Edsman.* Ignis divinus. Le feu comme moyen de rajeunissement et d'immortalité: contes, légendes, mythes et rites. 1949.
35. *Sven Svensson.* Den merkantila bakgrunden till Rysslands anfall på den livländska ordensstaten 1558. En studie till den ryska imperialismens uppkomsthistoria. With a summary in English. (The commercial background of the Russian attack on the Livonian state in 1558. A study on the origins of Russian imperialism.) 1951.
36. *Erik Rooth.* Viktor Rydbergs Faustöversättning. Mit deutscher Zusammenfassung. (Die Faustübersetzung Viktor Rydbergs.) 1951.
37. *Sture M. Waller.* Åbomötet 1812 och de svenska krigsrustningarnas inställande. Avec un résumé en français. (La conférence à Åbo en 1812 et la cessation de l'armement suédois.) 1951.
38. *Hugo Yrwing.* Maktkampen mellan Valdemar och Magnus Birgersson 1275–1281. Mit deutscher Zusammenfassung. (Der Machtkampf zwischen Valdemar und Magnus Birgersson 1275–1281.) 1952.
39. *A. Thomson,* Studier i frihetstidens prästvalslagstiftning. 1951.
40. *Sam. Cavallin.* Vitae Sanctorum Honorati et Hilaru episcoporum Arelatensium. Editio critica cum indice verborum completo. 1952.
41. *Sven A. Nilsson.* Kampen om de adliga privilegierna 1526- 1594. Mit deutscher Zusammenfassung. (Der Kampf um die Adelsprivilegien 1526–1594.) 1952.
42. *Arthur Peetre.* Sko klosters medeltida jordeböcker. Med kommentarer. 1953.
43. *Carl Fehrman.* Kyrkogårdsromantik. Studier i engelsk och svensk 1700-talsdiktning. With a summary in English. (Romantic churchyard poetry. Studies in 18th century English and Swedish literature.) 1954.
44. *Gerhard Bendz.* Emendationen zu Caelius Aurelianus. 1954.
45. *Hugo Yrwing.* Kungamordet i Finderup. Nordiska förvecklingar under senare delen av Erik Klippings regering. With a summary in English. (The regicide at Finderup. Politic complications in Scandinavia during the later part of the reign of Erik Klipping.)1954.
46. *Nils Gösta Sandblad.* Manet. Three Studies in Artistic Conception. 1954.
47. *Sven Edlund.* Undersökningar rörande Kalmarprovets prognosvärde beträffande underåriga elevers skolmognad. With a summary in English. (On the prognostic value of the Kalmar readiness test.) 1955.
48. *Sixten Belfrage.* Carl Carlsson Gyllenhielms litterära verksamhet. Mit deutscher Zusammenfassung. (Die literarische Tätigkeit Carl Carlsson Gyllenhielms.) 1955.
49. *Hugo Yrwing.* Gustav Vasa, kröningsfrågan och Västerås riksdag 1527. Mit deutscher Zusammernfassung. (Gustav Wasa, die Krönungsfrage und der Reichstag zu Wästerås 1527.) 1956.
50. *Pietro Belloni e Hans Nilsson-Ehle.* Voci romanesche. Aggiunte e commenti al vocabolario romanesco Chiappini-Rolandi. 1957.

51. *Sven Edlund.* Studier rörande ordförrådsutvecklingen hos barn i skolåldern. 1957.
52. *Gunnar T Westin.* Riksföreståndaren och makten. Politiska utvecklingslinjer i Sverige 1512–1517. 1957.
53. *Carl Fehrman.* Liemannen, Thanatos och Dödens ängel. Studier i 1700-och 1800-talens litterära ikonologi. 1957.
54. *Göran Rystad.* Kriegsnachrichten und Propaganda während des Dreissigjährigen Krieges. 1960.
55. *Gerhard Bendz.* Studien zu Caelius Aurelianus und Cassius Felix. 1964.
56. *Birgitta Odén.* Kronohandel och finanspolitik 1560–1596. 1966.
57. *Erland Lagerroth.* Selma Lagerlöfs Jerusalem, Revolutionär sekterism mot fäderneärvd bondeordning. With a summary in English. (Selma Lagerlöfs Jerusalem. Revolutionary secterianism versus the traditional peasant heritage.) 1966.
58. *Gösta Svenaeus.* Edvard Munch. Das Universum der Melancholie. 1968.
59. *Alf Önnerfors.* Die Hauptfassungen des Sigfridoffiziums. 1968.
60. *Per Wieselgren* (utgivning och kommentar). Brev till Georg Stiernhielm. 1968.
61. *Erland Lagerroth.* Svensk berättarkonst. Röda rummet, Karolinerna, Onda sagor och Sibyllan. With a translation of the last chapter concerning a method of studying works of fiction. 1968.
62. *Bernt Olsson.* Bröllops beswärs Ihugkommelse. Del I (utgivning och kommentar) 1970.
63. *Bernt Olsson.* Bröllops beswärs Ihugkommelse. Del II (en monografi). 1970.
64. *Johannes Th. Kakridis.* Homer Revisited. 1971.
65. *Jan Mogren.* Tegnérs översättningsverksamhet. 1971.
66. *Gösta Svenaus.* Edvard Munch. Im männlichen Gehirn. Del I (textband). 1973.
67. *Gösta Svenaus.* Edvard Munch. Im männlichen Gehirn. Del II (bildband). 1973.
68. *Fredrik Lagerroth.* Sverige och Eidsvollsförfattningen. 1973.
69. *Bernt Olsson.* Den svenska skaldekonstens fader och andra Stiernhielmsstudier. 1974.
70. *Arthur Thomson.* Fortsatta studier i frihetstidens prästvalslagstiftning 1731–1739.1974.
71. *Rolf Lindborg.* Giovanni Pico della Mirandola, Om människans värdighet. Med några kapitel om humanism och mystik och naturfilosofi under renässansen. 1974.
72. *Ulf Sjödell.* Infödda svenska män av ridderskapet och adeln. Kring ett tema i Sveriges inre historia under 1500- och 1600-talen. 1976.
73. *Louise Vinge.* Morgonrodnadens stridsmän. Epokbildningen som motiv i svensk romantik 1807–1821.1978.
74. *Hans Jonsson.* The Laryngeal Theory. 1978.

75. *Ulf Sjödell.* Historiker inför Kalmarunionen. 1981.
76. *Alf Lombard-Constantin Gâdei.* Dictionnaire morphologique de la langue roumaine. 1982.
77. *Gunnar Sjögren.* Hamlet the Dane. 1983.
78. *Gillis Kristensson.* A Survey of Middle English Dialects 1290–1350: The West Midland Counties. 1987.
79. *Ivar Lindquist.* Religiösa runtexter III. Kvinneby-amuletten. Ett tydningsförslag efter författarens efterlämnade manuskript utgivet av *Gösta Holm.* 1987.
80. The Middle English Translation of Guy de Chauliac's Treatise on "Apostemes", Part 1. Text. Book II of the Great Surgery. Edited from MS. New York Academy of Medicine 12 and related MSS by *Björn Wallner.* 1988.
81. *Maturin Cordier.* De corrupti sermonis emendatione. Rédaction Anvers 1540. Texte et commentaire linguistique par *Leena Löfstedt et Bengt Löfstedt. 1989.*
82. The Middle English Translation of Guy de Chauliac's treatise on "Apostemes". Part II. Introduction, Notes, Glossary, Marginalia, and Latin Appendix. Book II of the Great Surgery. Edited from MS. New York Academy of Medicine 12 and related MSS by *Björn Wallner.* 1989.
83. *Sture Hast.* Samuel Schultze och hans Svenskt Lexicon. 1990.
84. *Johan Cederlund.* Ritmästarna vid Lunds universitet. 1990.
85. A Danish Teacher's Manual of the Mid-Fifteenth Century. Vol. 1. Ed., *by Sigurd Kroon et al.* 1993.
86. *Waldemar Sundberg.* KUSHTA. A Monograph on a Principal Word in Mandaean Texts. II. The Ascending Soul. 1994.
87. An Interpolated Middle English Version of the Anatomy of Guy de Chauliac. Part 1. Text. Edited from Glasgow University Library, Hunter MS 95 by *Björn Wallner. 1995.*
88. *Gillis Kristensson.* A Survey of Middle English Dialects 1290–1350: the East Midland Counties. 1995.
89. An Interpolated Middle English Version of the Anatomy of Guy de Chauliac. Part II. Introduction, Notes, Glossary. Edited from Glasgow University Library, Hunter MS 95 by *Björn Wallner. 1996.*
90. Diego Valadés, Catholicae Assertiones von *Bengt Löfstedt* und *Scott Talkovic. 1998.*

Skånsk Senmedeltid och Renässans

Skriftserie utgiven av Vetenskapssocieteten i Lund

1 *Gösta Johannesson.* Den skånska kyrkan och reformationen. With a summary in English. (The Scanian church and the reformation.) 1947. Kan erhållas inb. i hfr bd.
2. *Nils Gösta Sandblad.* Skånsk stadsplanekonst och stadsarkitektur intill 1658. With a summary in English. (Scanian town planning and town architecture prior to 1658.) 1949. Kan erhållas inb. i hfr bd.

3. *Karl E Hansson.* Lundabiskopen Peder Winstrup före 1658. With a summary in English. (Peder Winstrup, Bishop of Lund, up to 1658.) Med ett tilllägg om Peder Winstrup som svensk biskop 1658–1679.1950. Kan erhållas inb. i hfr bd.
4. *K G. Ljunggren* och *Bertil Ejder.* Lunds stifts landebok. Första delen: Nuvarande Malmöhus län.1950. Kan erhållas inb. i hfr bd.
5. *K. G. Ljunggren* och *Bertil Ejder.* Lunds stifts landebok. Andra delen: Nuvarande Kristianstads, Hallands och Blekinge län samt Bornholm. 1952. Kan erhålls inb. i hfr bd.
6. K. *G. Ljunggren* och *Bertil Ejder.* Lunds stifts landebok. Tredje delen: Tillkomst, innehåll, handskrifter samt register. 1965. Kan erhållas inb. i hfr bd.
7. *Gösta Johannesson.* Jordeböcker över Lunds ärkesätes gods vid medeltidens slut. Palteboken och 1522 års uppbördsjordebok. 1953. Kan erhållas inb. i hfr bd.
8. *Wilhelm Norlind.* Tycho Brahe. En levnadsteckning. Mit deutscher Zusammenfassung. (Tycho Brahe. Eine Biographie. Mit neuen Beiträgen zu seinem Leben und Werk.) 1970.
9. *Salomon Kraft.* Tre senmedeltida godsorganisationer. Mit deutscher Zusammenfassung. (Drei Gutsorganisationen in der ostdänischen Provinz Schonen am Ende des Mittelalters.) 1971.
10. *Knut Knutsson* och *Göte Paulsson.* Dalby Kloster intäktsbok 1530–1531. 1983.
11. *Sten Skansjö.* Söderslätt genom 600 år. Bebyggelse och odling under äldre historisk tid. 1983.
12. *Per Ingesman.* Ærkesædets godsadministration i senmiddelalderen. 1990.
13. Bjersjöholm. Gods och slott. Av *Sölve Johansson m. fl.* 1992.
14. *Lena Liepe.* Den medeltida träskulpturen i Skåne. Produktion och förvärv. 1995.
15. *Lena Liepe.* Den medeltida träskulpturen i Skåne. En bilddokumentation. 1995.
16. *Bertil Ejder* och *Thorsten Andersson:* Kristianstads Rådstugubok 1616–1637. Rådhusrättens äldsta protokoll. 1998.
17. Glimmingehus 500 år. Tretton texter redigerade av *Sten Åke Nilsson* under medverkan av *Annette Landen.* 1999.

Årsbok 1920–1996

Årsbok 1946 innehåller register för årgångarna 1920–1945, årsbok 1970 för 1946–1969.

Artikelförfattare

Bengt Jangfeldt, docent i slaviska språk, redaktör för tidskriften *Artes*, har introducerat och översatt ryska diktare och forskat kring svensk-ryska förbindelser.

Katarina Friberg, doktorand vid Institutionen för humaniora i Växjö, arbetar med en komparativ avhandling i historia kring samspelet mellan idé och praktik inom konsumentkooperationen i Malmö och Newcastle. Vetenskapssocietetens stipendiat (samarbete med Northumbria University, Newcastle).

Erland Lagerroth, docent i litteraturvetenskap och f.d. univ.lektor vid Lunds universitet, har i sin forskning utvecklat en djupare förståelse för hur romanens fiktiva värld visar sig stämma överens med en ny vetenskap och ett nytt tänkande om den faktiska världen. Studien kring Ken Wilber fogar sig naturligt till denna forskningsutveckling.

Ulla-Britta Lagerroth, professor em. i litteraturvetenskap vid Lunds universitet, har i sin forskning bl.a. behandlat Selma Lagerlöfs författarskap. I sitt arbete kring teaterhistoriska problem och samverkan mellan text och teater, text och musik samt text och bild har hon varit pionjär i Sverige.

Matti Klinge, professor i historia vid Helsingfors universitet, har ägnat sin forskning åt nyare idé- och kulturhistoria med tonvikt på Helsingfors universitet. Han har också publicerat ett flertal essäsamlingar.

Liv Nilsson, doktorand i arkeologi vid Lunds universitet, arbetar med en tvärvetenskaplig avhandling om senmesolitiskt gravskick. Vetenskapssocietetens stipendiat (forskare vid La Laboratoire d'Anthropologie, Université Bordeaux I, Frankrike).

Eva Nilsson Nylander, fil.lic., lektor vid Katedralskolan i Lund samt ansvarig för projektet *Lunds medeltida handskrifter – tillgänglighet och bevarande* vid Lunds Universitetsbibliotek, har i sin forskning, bl.a. vid Vatikanbiblioteket i Rom, koncentrerat sig kring latinska handskrifter och problemen kring deras katalogisering.

Rouzbeh Parsi, doktorand i historia vid Lunds universitet, arbetar med en avhandling om de iranska intellektuellas roll vid tillkomsten av Pahlavi-staten i Iran 1919–41. Vetenskapssocietetens stipendiat (forskare vid Columbia University, NY).

Minnesord

Årsbokens minnesord har författats av *Gustav Korlén*, professor em. i tyska vid Stockholms universitet, och *Sten Hidal,* professor i Gamla testamentets exegetik vid Lunds universitet.

Ur innehållet

Artiklar

Katarina Friberg
How to bake a fruit loaf

Bengt Jangfeldt
Sverige, svenskarna och S:t Petersburg

Matti Klinge
Topelius i Lund 1868

Erland Lagerroth
Lever vi i ett plattland?

Ulla-Britta Lagerroth
Selma Lagerlöf och teatern

Liv Nilsson
"Av jord är du kommen"

Eva Nilsson Nylander
Scripta manent!?

Rouzbeh Parsi
Om järnnävar, turbaner och hetsiga pennor

Minnesord

Gustav Korlén
Torsten Dahlberg

Sten Hidal
Tryggve Kronholm

ISBN 91-973773-1-7
ISSN 0349-053X